

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI
76.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Igazgató
Spéder Zsolt

Szerkesztette
Tóth Pál Péter

Lektorálta
Örkény Antal

Technikai szerkesztő
Várnainé Anek Ágnes

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Budapest
Angol u. 77.
1149

kshnki@mailop.ksh.hu

ISSN 0236-736-X
ISBN 963 9597 00 7

Nyomás és kötés
Alfaprint Nyomdaipari Kft.

KÜLFÖLDIEKKEL VAGY IDEGENEKKEL...

Szerkesztette

Tóth Pál Péter

Budapest
2004/1

*A kutatást az NKFP 5/128/2001 számú
„A demográfiai folyamatok társadalmi-gazdasági beágyazottsága”
című program támogatta.*

Tartalomjegyzék

KÜLFÖLDIEKKEL/IDEGENEKKEL/ (Tóth Pál Péter)	7
AZ IDEGENEKKEL ÉS KÜLFÖLDIEKKELKAPCSOLATOS ANGOLSZÁSZ, FRANCIA ÉS NÉMET KUTATÁSOK IRODALMA (1990–2002) (Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna)	15
Multikulturalizmus, másság diskurzusok, rasszizmus	17
Egyéni és kollektív jogok vitája, vagy liberálisok és komunitáriusok (filozófiai vita)	19
I. Egyesült Államok	22
1. Etnikai viszonyok empirikus kutatása, szociológiai modellek és elméletek ..	22
2. Multikulturális politika	24
II. Anglia	25
1. Tudományos megközelítés	25
2. Rasszizmus, rasszizmus kutatások	26
3. Multikulturális politika	29
III. Franciaország	30
1. Elméleti vita a multikulturalizmus fogalmáról és a másság kérdéséről.....	30
2. Szociológiai modellek.....	33
3. A rasszizmus vizsgálata, modellek	36
IV. A német nyelvű szakirodalom	37
1. Szociológiai történeti előzmények	37
2. A kilencvenes évek német (és osztrák) elméleti szociológiája.....	39
3. Van-e már valóban új taxonómia?	43
Irodalom.....	46
A MAGYAR LAKOSSÁG KÜLFÖLDIEKHEZ VALÓ VISZONYÁRÓL SZÓLÓ SZAKIRODALOM ÖSSZEFOGLALÁSA (Tóth Pál Péter – Turai Tünde)	71
Empirikus kiszólások.....	73
Közvélemény-kutatások a magyarságról és a magyar nemzetről.....	75
A magyar társadalom befogadókészsége	80
Szimpátiák és antipátiák	80

Előnyök és hátrányok mérlegelése.....	81
Antagonizmusok.....	82
Z(vagy T?)árt karok	83
Attitúd-kijelentések a közvélemény-kutatásokban.....	86
Pozitív állítások	86
Negatív állítások.....	88
Az idegenellenesség típusai	90
Jó-jó, de mi van a háttérben?.....	92
A magyar sajtó xenofóbiája.....	96
Idegen(?)ellenesség – elméleti hiányérzetek.....	97
Irodalom	104
Magyarok és külföldiek. A hazai népesség külföldiekkel kapcsolatos attitűdjei (Tóth Pál Péter – Janky Béla)	109
Az empirikus felmérésekről	116
A magyar felnőttek kapcsolata a külfölddel és a külföldiekkel: az alapmegoszlások	118
A bevándorlási politikára vonatkozó általános kérdések	120
A külföldiek (idegenek) jellemzése.....	124
A válaszadók reagálása a kérdések megfogalmazási módjára	141
Az attitűdök együttesének struktúrája	142
A külföldiekkel szembeni attitűdök az egyes társadalmi-demográfiai csoportokban	146
A külföldiekhez való viszonyt meghatározó tényezők vizsgálata	151
Bevezető megjegyzések	151
Az általános attitűdöket befolyásoló tényezők: a rivalizálás és a kontaktus szerepe	152
A külföldiekhez való viszony az „államnemzet” vs. „kultúrnemzet” megkülönböztetés tükrében.....	156
Melléklet.....	160
1. melléklet	160
2. melléklet	180

KÜLFÖLDIEKKEL/IDEGENEKKEL

Tóth Pál Péter

...vannak titkok a látszólag oly nyilvánvaló világon, és különös elhallgatások rejtőznek a kimondott szavak mögött. Sőt gyakran úgy tűnt föl, a világ csak azért van tele kimondott szavakkal, hogy alattuk jobban elrejtőzködhessék az elhallgatott, és zajgásukba vesszen a titkok, ami az emberek s dolgok mögött van. Sok mindenre akadtam, amit nem kerestem, s ami után nem kutattam, az elébem jött. De nem feszegettem, mert nem vagyok olyan kíváncsi természetű, hogy mindennek okát puhatoljam, hanem megelégszem azzal a tudással, hogy a beszédes világ tele van titkokkal. Kétkedő vagyok, amint itt ülök, nem azért, mert semmiben sem hiszek, hanem azért, mert mindent lehetségesnek tartok.

Thomas Mann: József és testvérei

Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg kell mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.

Ludwig Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés

Az emberek közötti viszonyokat – különböző formában és módon – többek között a másik emberrel szembeni bizalmatlanság, tartózkodás, és idegenségérzet is meghatározza. A másik embertől s minden ismeretlentől való félelem – tartozzon az, az élő vagy az élettelen természethez – természeti és biológiai meghatározottságunk része. Ezen ősi állapot „csökevényének” tekinthetjük azt az érzést, meghatározottságot, hogy – némi túlzással – valamilyen formában mindenki más „idegen” számunkra. Természetesen ennek az „idegenségnek” a tartalma, intenzitása, meghatározottsága különböző és számos összefüggésben korlátozott, mert a szülők, a testvérek, a rokonok, a gyermekek, a barátok, az ismerősök, a munkatársak és a közvetlen környezetünkben élők másként idegenek, mint a számunkra ismeretlenek. S ebben az összefüggésben igazán nincs jelentősége annak, hogy az ismeretlenek például magyarok-e vagy sem, azaz hozzánk „tartoznak” e vagy nem. Ennek ellenére nem feledkezhetünk meg arról, hogy az egyén másokkal kapcsolatos magatartását alapvetően nemcsak a bizalmatlanság, tartózkodás, idegenségérzet, hanem ennek ellenkezője is együtt, egyszerre jellemzi, határozza meg.

Az emberiség fejlődéstörténetének kezdetétől természetesen már messzire jutottunk, s az egykori kiindulópontot az élet „gyakorlata”, a szocializáció radikálisan „átírta”,

mégis a nem ismerthez kapcsolódó, kötődő félelmeink, s az idegenektől való tartózkodó magatartásunk továbbra is része életünknek. Mindezt az a nagyon egyszerű példa is jól érzékelteti, hogy az emberek házuk, lakásuk ajtaját a csengő hangjára a legritkább esetben tárják szélesre. Természetesen ettől még az ismeretlen, a nem várt jövevény nem ellenség, mint ahogyan mi sem vagyunk azok. Ennek ellenére az idegennel kapcsolatos tartózkodó magatartást természetesnek kell tartani. Ennek alátámasztásaként érdemes emlékezetünkbe idézni Elias Canetti nagyon is témánkba vágó gondolat sorát:¹

Ember semmitől se viszolyog jobban, mint attól, hogy olyasmi érjen hozzá, amit nem ismer. Ami hozzáér, azt *lát*ni akarja, fölismerni vagy legalább valahova besorolni. Idegen érintés elől mindenütt kitér az ember (...) ellenszenvet és gyűlöletet érzünk – idegen érintésére lelki reakciók csomósodnak össze, és végletes labilitásuk és ingerlékenységük azt bizonyítja, hogy itt valami nagyon mély, mindig éber és mindig kényes dolgról van szó, ami az emberből, amint körülhatárolta a maga személyiségét, többé el nem múlik.

Adott tehát a senkihez nem tartozó, a másiktól elkülönülő, azzal szemben álló, önmaga entitását őrző, védő egyén, akinek az élete – tartózkodása, különállása ellenére is – csak a másikkal, a másikkal való viszonyban teljesebben ki. Ezt a nagyon is sajátos, de egyben természetes érzést, állapotot, helyzetet Ady *Az idegen arcok* című versében a következőképp írja le:²

*Ha idegen arcokat nézek,
Arcom ijedten földre vágom:
...
S minden arcot, idegen arcot,
Midőn elfog a titkos emlék,
Legalább egyszer földeríteni,
Megragyogatni be szeretnék.*

A fejlődéstörténete során társas lényé váló ember fokozatosan korlátozta elkülönülését, tartózkodását, ellenségeskedését, nyílt, egyértelmű szemben állását az ismeretlen másiktól és az ismeretlentől. Erről, s az idegennel, idegenekkel kapcsolatos normákról számos összefüggésben olvashatunk a Bibliában.³ Természetesen e rövid bevezetőben kísérletet sem teszünk arra, hogy a Bibliában megtalálható idegenekkel kapcsolatos szövegrészeket elemezzük. Éppen ezért arról a helyzetről, állapotról, amelyről az Ó- és az Újszövetségben igen sok összefüggésben olvashatunk csak röviden szólunk, s az idegekhez kapcsolódó gondolatoknak, kinyilatkoztatásoknak, parancsoknak, viszonyrend-

¹ Elias Canetti: A tömeg és hatalom, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991, 13.

² Ady Endre: Az idegen arcok. A minden-titkok versei, 1910.

³ Szentírás, Szent István Társulat, Budapest, 1996.

szemek csupán a legfontosabb elemeit villantjuk fel. Ennek ellenére az igen gazdag anyagból töredékesen kigyűjtött szövegrészek egyértelműen dokumentálják, hogy az idegen személy, s az idegenek csoportja (vagy az idegen nép) jól elkülöníthet egymástól, hogy az idegen másban hisz és másmilyen. Az idézett szövegek jól szemléltetik, hogy az idegennel összefüggő gondolatok közvetlen és közvetett „üzenete”, tartalma egyértelműen meghatározza azt a „teret”, s kijelöli azt a keretet, ahogyan az idegenhez viszonyulni kell.

Teremtés könyve 1. 42.7

József meglátta testvéreit, fölismerte őket, de úgy viselkedett velük, mint az idegenekkel, keményen rájuk szólt és megkérdezte: „Honnét jöttök?”

Kivonulás 2. 12.43

Az Úr így szólt Mózeshez és Áronhoz: „A húsvéti báránynak ez a szabály vonatkozik: idegen nem ehethető belőle.

MTörv 5. 14.21

Elhullott állatot ne egyetek. De a városodban lakó idegennek odaadhatod, ő megeheti, vagy add el egy teljesen idegennek. Mert az Úrnak, a te Istenednek szent népe vagy.

MTörv 15.3

Az idegent szorongathatod, de amid testvérednél van, azt engedd el.

MTörv 23.21

Az idegentől kérhetsz kamatot, de testvéredtől ne fogadj el kamatot,

MTörv 25.5

Ha testvérek laknak együtt, s egyikük meghal anélkül, hogy gyermeket hagyna hátra, az elhunyt felesége ne menjen hozzá egy kívülről, idegen családból való férfihez.

Jób 19.15

Még a szolgálók is idegennek néznek, csak valami jöttment vagyok a szemükben.

Bölcs 19.14

Mások ismeretlen jövevényeket nem fogadtak be, ők azonban érdemekben gazdag vendégeket vetettek szolgágra.

Sir 8.18

Ha idegen látja, ne tégy semmit, aminek titokban kell maradnia, mert nem lehet tudni, mit főz ki belőle.

Sir 8.19

Ne tárd fel akárki előtt a bensődet, és ne hidd, hogy tőle jöttben lesz részed.

Sirák fia könyve 11.34

Ha befogadod az idegent, zavart kelt körötted, elidegenít családod tagjaitól is.

Sir 29.25

Ha idegen vagy, le kell minden szégyent nyelned, s hallgatnod kell a keserű szavakat:

Sir 29.27

„El veled, idegen, a tisztesség kívánja, a testvérem jött hozzám, szükség van a házra.”

A fenti idézetekben az idegen, mint személy és az idegen, mint csoport vagy nép összefüggésben megtaláljuk azokat a meghatározottságokat, amelyek következtében a követendő magatartásnak, az idegenhez való viszonynak pozitívnak, vagy elutasítónak kell lenni.

Ter 15.13

Ő azonban (az Úr) így szólt Ábrámhoz: „Tudd meg, hogy nemzetséged idegen lesz egy országban, amely nem az övé. Szolgálni fognak nekik, azok pedig elnyomják őket 400 esztendeig.

1Kor 14.10

Lám, milyen sokféle nyelv van a világon, de egy sem érthetetlen.

1Kor 14.11

De ha nem ismerem a szó jelentését, idegen maradok a beszélőnek, és a beszélő is idegen nekem.

Eszt 4.s

Adj ajkamra ékes szavakat, amikor az oroszlán színe előtt leszek. Szívemben kelts gyűlöletet ellenségünk ellen, hogy elpusztuljon azokkal egyetemben, akik egyetértenek vele.

1Mak 13.6

Ellenkezőleg, bosszút állok népemért, a szentélyért, asszonyainkért és gyermekeinkért. Mert a pogány népek mind összefogtak, hogy gyűlöletükben kiirtsanak bennünket.”

Zsolt 89.51

Emlékezzél, Uram, szolgálid gyalázatára: a népek minden gyűlöletét el kell viselnem.

MTörv 17.15

akkor csak olyan valakit tehetsz meg magad fölött királynak, akit az Úr kiválaszt. Csak a népedből való testvéreid közül tehetsz meg valakit királyodnak; idegent, aki nem testvéred, nem tehetsz meg királyodnak.

[Előzmény:

MTörv 28.15

Ha nem hallgatsz az Úr, a te Istened szavára lelkiismeretesen szem előtt tartva parancsait és törvényeit, amelyeket ma adok neked, akkor utolérnek s teljeseznek rajtad mindezek az átkok:]

MTörv 28.32

Fiaidat és lányaidat idegen népnek szolgáltatják ki,...

MTörv 28.43

A körödben élő idegen egyre inkább föléd emelkedik, te pedig lejjebb süllyedsz.

MTörv 28.44

Kölcsönözhet neked, de te nem neki. Ő lesz a fej, te a farok.

MTörv 28.45

Ezek az átkok mind utolérnek és teljeseznek rajtad, míg csak ki nem pusztulsz, mivel nem hallgattál az Úr, a te Istened szavára, hogy tartsd meg a parancsait és törvényeit, amelyeket szabott neked.

2Krón 2.16

Ekkor Salamon összeszámláltatta az Izrael földjén lakó összes idegen férfit, az után a népszámlálás után, amelyet atyja, Dávid tartott, és százötvenháromezer-hatszázat talált.

2Krón 2.17

Közülük hetvenezret teherhordónak rendelt, nyolcvanezret pedig kőfejtőnek a hegységbe, háromezerhatszázat meg felügyelőnek a nép munkájának ellenőrzésére.

Ezdrás 10.1

Míg Ezdrás - könnyek közt és az Isten háza előtt leborulva - imádkozott és bűnvallomást tett, Izraelből hatalmas tömeg gyűlt köréje, férfiak, asszonyok és gyermekek, s a nép hangosan zokogott.

Ezd 10.2

Akkor Elam fiai közül Jehiel fia, Sekanja kezdett el beszélni. Így szólt Ezdráshoz: „Hütlének lettünk Istenünkhöz, hisz idegen asszonyokat vettünk feleségül a föld népei közül. De azért még van remény Izrael számára.

Ezd 10.3

Tegyünk fogadalmat Istenünknek, hogy elbocsátjuk az idegen asszonyokat, és azokat a gyermekeket is, akiket szültek, az én uramnak és azoknak a tanácsára, akik ügyelnek a törvény megtartására. A törvény szerint kell eljárni.

Ezd 10.10

Ekkor fölállt Ezdrás pap, és így szólt hozzájuk: „Hütlének lettetek, amikor idegen asszonyokat vettetek feleségül, s így csak szaporítottátok Izrael vétkeit.

Ezd 10.11

Most hát dicsőítétek meg az Urat, atyáitok Istenét, teljesítétek akaratát és különüljete el a föld népétől és az idegen asszonyoktól.”

A követendő viselkedést egyértelműen kettős magatartás, viszonyrendszer határozza meg. A bibliai parancsok szerint ugyanis egyrészt védeni kell az idegenek jogait, és segíteni, támogatni kell őket, másrészt pedig el kell határolódni az idegen istenektől, azok szolgálatától, tiszteletétől, az idegen oltároktól, asszonyoktól stb. Ezek a szövegrészek egyértelműen óvnak az idegenektől, féltenek, tiltanak stb. tőlük. Ezt a kettősséget az idegenhez való pozitív, vagy elutasító magatartás mellett, mint domináns meghatározottságot szintén ki kell emelni.

Bölcsesség könyve 19.13

De a büntetések sem jöttek a bűnösökre anélkül, hogy heves mennydörgésben jelek ne előzték volna meg őket. Mert méltán szenvedtek gonosz tetteik miatt. Hisz ádáz gyűlöletet tápláltak magukban az idegenekkel szemben.

3Jn 1.5

Kedvesem, te helyes magatartást tanúsítasz a testvérek iránt, kivált az idegenek iránt.

[Előzmény:

Lev 19.1

Az Úr így szólt Mózeshez:]

Leviták 19.33

Ha idegen lakik veletek földetek, ne bántsátok.

Lev 19.34

A veletek lakó idegen olyan legyen számotokra, mint a közületek való, és szeresd úgy, mint saját magadat, hiszen ti is idegenek voltatok Egyiptom földjén. Én vagyok az Úr, a ti Istenetek.

[Előzmény:

Lev 24.1

Az Úr így szólt Mózeshez:]

Lev 24.22

Mindenki fölött ugyanúgy ítélkezzenek, akár közületek való, akár idegen, mivel én vagyok az Úr, a ti Istenetek.

[Előzmény:

Lev 25.1

Az Úr a Sínai-hegyen ezt mondta Mózesnek:]

Lev 25.35

Ha veled élő testvéred nyomorba jut és nincs biztosítva a megélhetése nálad, akkor segítsd úgy, mint az idegent és a vendéget, s maradjon veled.

[Előzmény:

Szám 9.9

S az Úr így szólt Mózeshez:]

Szám 9.14

S ha egy idegen megszáll nálatok, s meg akarja a húsvétot az Úrnak tartani, pontosan úgy járjon el, ahogy a húsvétra vonatkozó törvény és szabály előírja. Egy és ugyanazon törvény vonatkozik rátok, az idegenre éppúgy, mint a közületek valóra.”

Szám 15.16

Ugyanaz a törvény és ugyanazok a rendelkezések kötelezik a köztetek élő idegent is.”

MTörv 24.17

Az idegent és az árvát ne csorbítsd jogában, és az özvegy ruháját ne vedd el zálogba.

MTörv 24.19

Ha aratsz földeden s kint felejtessz ott egy kévét, ne menj vissza érte; legyen az idegené, az árváé és az özvegyé, hogy az Úr, a te Istened megáldja kezdednek minden munkáját.

MTörv 24.20

Ha olajfáidat megszeded, utána ne keresgélj rajtuk. Maradjon az idegennek, az árvának és az özvegynek.

MTörv 24.21

Ha szőlődben szüretelsz, utána ne keresgélj szemeket. Maradjon az idegennek, az árvának és az özvegynek.

Jób 31.32

Idegenből jöttek nem kellett kint hálni, minden jövevénynek nyitva állt a kapum.

Az idegent elutasító és/vagy befogadó magatartás, illetve az idegenhez való pozitív és/vagy negatív viszony nemcsak egyéni és csoport szinten különíthető el egyértelműen egymástól, hanem ez mindkét összefüggésben együtt jár az idegent elutasító és az idegent befogadó magatartás egyértelmű és félreérthetetlen megkövetelésével is.

A fenti összefüggések látszólag igen távol esnek a *Külföldiekkel vagy idegenekkel...* című kötet idegenekkel és külföldiekkel kapcsolatos köznapi érzületet és értékvilágot bemutató, egymással sem szoros összefüggésben lévő három tanulmány tartalmától. Ennek ellenére szükségesnek tartottuk felhívni a figyelmet arra, hogy az a jelenség együttes, amely az idegenekhez/külföldiekhez kötődik milyen mélyen kötődik az ember létehez s, hogy milyen szorosan kapcsolódik mindennapjainkhoz. Nem beszélve arról, hogy az idegenekkel kapcsolatos bibliai normák nemcsak, hogy nem vesztek érvényességükből, hanem számos összefüggésben ma is működően „léteznek”.

A kommunista hatalomátvételt követően ez a társadalmi probléma más tartalommal telítődött, osztályjellegét kapott. S a nemzetközi vándormozgalom ellehetetlenítésével ez a jelenség-együttes is mindennapi „realitását” elveszítve hivatalosan évtizedekre „kiiktatózott” életünkben. Természetesen szó sincs arról, hogy a hivatalosan megkövetelt álláspont ellenére az idegenekhez/külföldiekhez való – szűkebb, tágabb értelemben felfogott – viszony nem lett volna jelen életünkben. Az viszont tény, hogy az első „híradás”, az első vizsgálat, amely már konkrétan a Magyarországon megjelent külföldiekhez való viszonyt „mérte”, a romániai magyar nemzetiségűek hazai „honfoglalásához” kötődve alig előzte meg 1990-et. Az idegenellenesség problematikájával való foglalkozás valójában tehát csak a rendszerváltoztatást követően jelent meg a magyar tudományos kutatás palettáján. Mindez nagyon is érthető, hiszen 1990-ig, mivel a nemzetközi vándormozgalom hivatalosan nem „létezett” nem „érintett” bennünket, az illegális vándormozgalom szereplői pedig csak az országot engedély nélkül elhagyó honfitársaink voltak, s így némi nagyvonalúsággal még azt is mondhatjuk, hogy nem volt kit

„gyűlölni”. Ez összefüggésben volt azzal is, hogy természetének megfelelően a tegnapi életünket meghatározó politikai rendszer akadályozta a társadalmi ellentétek artikulálódását, s az azzal kapcsolatos nyilvános diskurzust is lehetetlenné tette. Ennek következtében azok az ellentétek sem kerültek, kerülhettek nyilvánosságra, amelyek függetlenül attól, hogy külföldről van e szó vagy sem ember és ember között a maguk természetesével vannak jelen. A hazai tudományos életben tehát az idegenellenességgel, a külföldiekhez való viszonytal kapcsolatos kutatások csak azt követően váltak általánossá, hogy a migráció legális feltételeinek megteremtődésével a külföldiek, az idegenek jelenléte (akik nemcsak vendégségbe jöttek hozzánk) elfogadottá, természetessé vált.

A most közreadott tanulmányok nem az elméleti általánosítás igényével születtek, de elkészítésüknek nem is ez volt céljuk. Valójában azt szeretnénk tudni, hogy itthon és külföldön milyen tudományos eredmények születtek ezen a nagyon is fontos kutatási területen. Ennek megfelelően a kötet első tanulmánya az amerikai, a brit, a francia és a német szakirodalom áttekintése alapján elsősorban a témakör elméleti keretének bemutatására vállalkozott. A másodikat hármasként is „látteleletnek” tekinthetjük. „Láttelelet” egyrészt azért, mert megismerhetjük, hogy 1990-et követően immár szabadon milyen kutatások voltak, vagyis, hogy ebben a témakörben mit is „csináltak” a kutatók. Másodsorban „láttelelet” abban az értelemben, hogy az elemzett, bemutatott kutatásokból megismerhetjük, hogy milyen is az idegenekhez, a külföldiekhez való viszonyunk. Harmadszor pedig „láttelelet” azért, mert azt is megtudhatjuk, hogy a témával foglalkozó kutatók hogyan is látják, látatják illetve, hogy hogyan is közelítenek az idegenekhez, a külföldiekhez való viszonyunkhoz. A kötet harmadik tanulmánya bizonyos értelemben „kilóg” a sorból, hiszen az egy önálló, e témakörrel foglalkozó adatfelvétel eredményeire támaszkodó elemzés. Ami mégis az előző két tanulmánnyal összeköti, nem más, mint az, hogy az az adatfelvétel, amely alapján elkészült az eddigi elméleti megközelítések és vizsgálatok tapasztalatai alapján az idegenellenesség kérdésének új típusú megközelítésére tett kísérletet.

Mindebből az Olvasó számára feltételezhetően már egyértelműen kiderült, hogy a kötet nem az idegenekhez/külföldiekhez való viszony egységes, komplex feldolgozása, hanem egy nagyon fontos társadalmi jelenség három, egymástól is eltérő nézőpont szerinti feldolgozása, bemutatása. Megítélésünk szerint azonban az elemzett és bemutatott elméleti keretek nemcsak referenciát jelenthetnek az idegenekkel/külföldiekkel kapcsolatos hazai adatfelvételek eddigi eredményeinek kritikai feldolgozásához, hanem megalapozottabbá tehetik a témakörben tervezett az újabb kutatásokat.

AZ IDEGENEKKEL ÉS KÜLFÖLDIEKKEL KAPCSOLATOS ANGOLSZÁSZ, FRANCIA ÉS NÉMET KUTATÁSOK IRODALMA (1990–2002)*

Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna¹

Az egyes kutatási nyelvterületek bemutatása előtt néhány dilemmát szeretnénk megfogalmazni a külföldi szakirodalom kezelésével kapcsolatban. Az első dilemmánk a nemzeti tudományok és a nemzetközi tudományosság területét érinti, s maga is kapcsolatba hozható kutatásunk tulajdonképpeni tárgyával, az idegenséggel. Ambivalensek vagyunk ugyanis annak megítélésében, hogy van-e egyáltalán e tárgynak „nemzetközi szakirodalma”. Egyfelől ugyanis úgy látjuk, hogy léteznek nemzetközi trendek az idegenség tudományos elbeszélésében, másfelől azonban szinte minden empiria, intézmény és szabályozórendszer nemzeti, vagy komparatív alapú. Még azok a globalizációval, vagy éppen kozmopolitizmussal foglalkozó összefoglaló művek is, melyek a mainstream szakirodalmat alkotják, empirikus alapjaikat tekintve ritkán mozdulnak ki a nemzetállami határokon kívülre. Adott tehát az „utazó” társadalomtudós – ő is xenos – a maga nemzeti tudományával.

A másik dilemma a nemzetközivé tehetőség dilemmája. Az idegenekkel/külföldiekkel kapcsolatos jelenlegi külföldi kutatások (ezenkívül xenológiaként fogjuk említeni) eltérő társadalom- és politikatörténeti gyökerekkel rendelkeznek régióként és államonként. Anélkül, hogy ezeket a különbségeket részletesen tárgyalnánk, három típust mindenképpen érdemes alkotnunk:

Nagy-Britannia és Franciaország tipikus gyarmatbirodalom volt a XX. század második feléig – a xenos elsődleges értelme mindmáig a gyarmatokról származó/onnán érkező idegen – azaz a fő elbeszélési keret Nagy-Britanniában a kolonialista/poszt-kolonialista diskurzus, míg Franciaországban az elsősorban a vallási különbségeket tematizáló, mindazonáltal szintén a volt gyarmatokról érkezőkkel kapcsolatos diskurzus.

Az Amerikai Egyesült Államokat ezzel szemben a bevándorlók alapítják, a xenos tehát természetes velejárója az állam létrejöttének, a fontos eleme a „nation building”-mítosznak is. Egyúttal azonban, noha az USA nem gyarmatosít, rabszolgá-

* A kutatást az NKFP 5-/0084/2002 számú „A magyarországi bevándorlás okai és következményei” című program támogatta.

¹ A tanulmány bevezetőjét és IV. fejezetét Kovács Éva, I–III. fejezetét Vidra Zsuzsanna készítette. A francia bibliográfia összeállításában Kriza Borbála is részt vett.

kereskedői és rabszolgatartói múltja miatt maga is kitermeli a brit, francia stb. gyarmatokról (és tágabban az afrikai kontinensről származó) elhurcolt idegent. A XX. században a bevándorló (pioneer) mítoszt felváltja az olvasztótégely integrációs mítosza – ennek megfelelően a fő elbeszélési keretet az együttéléstről szóló diskurzus (multikulturalizmus, etnicitás) adja.

Németország nem rendelkezett jelentős gyarmatokkal, viszont egy időben jelentős bevándorlási célpont volt már a XX. század előtt is. Másrészt itt voltak a legerősebb hagyományai a belső gyarmatosításnak, azaz az antijudaizmusnak, antiszemitizmusnak stb. Németország azonban soha nem deklarálta magát bevándorlási célországként, noha a II. világháború óta valójában ekként működik. Másik sajátossága, hogy bevándorlónak egy része maga is németnek számít. A német fő-diskurzus az idegenellenesség/idegengyűlölet diskurzusa.

Kialakulóban van egy „európai xenofóbia diskurzus”, ami a nemzeti kutatási hagyományokra és diskurzusokra támaszkodik elsősorban a bevándorlókkal szemben. Ennek a megnyilvánulásai egyrészt a közös európai kutatások, amiket főleg az EU finanszíroz, ugyanakkor az a politikai diskurzus, ami a „Europe fortress”-t használja, akár mint elérendő célt, akár mint el- és megvetendő kimenetelét a létező, egyre inkább összehangolt európai politikának.

Noha triviálisnak tűnik, hogy külön kezeljük az USA-t (és attól is elválasztva Kanadát), Angliát és Franciaországot, valamint Németországot, egyértelmű, hogy az „utazó” tudósok és az „utazó” tudományok adaptálják a másutt született kutatási eredményeket és elméleteket – mindazonáltal eddigi vizsgálódásainkból úgy tűnik, hogy ezek adaptálhatósága elsősorban a politikai filozófia és a vilárendszer-elméletek szintjén hozott csak lényeges eredményeket.

Talán az eltérő hagyományoknak is köszönhető, hogy máig nincsen egységes nemzetközi „xenológia”, azaz önálló szaktudomány, amely a külföldiek és a társadalom viszonyát kutatná. Másrészt, az önálló szaktudományá fejlődés ellen hat az is, hogy a xenos – legalábbis az általunk használt értelmében – a mozgás, a vándorlás által teremődik a társadalmi szerkezetben és a diskurzusokban; maga a migráció pedig olyan bonyolult társadalmi jelenség, hogy nehezen határozhatók meg tudományos törvényszerűségei (*Stark 1984; Salt 1989; Sassen 1994*) Mindezt jól tükrözi, hogy a máig érvényes 1948-as emberi jogi nyilatkozatban is csak az alábbi jogokról rendelkeztek:

„Minden embernek jogában áll a sajátján kívül bármely országot elhagyni és a sajátjába visszatérni”²

Ha mégis megkísérelnénk a „xenológia” kutatási területeinek durva csoportosítását, három főbb irányt kapnánk:

² United Nations General Assembly Official Records 3rd Sess., Resolutions part I., pp. 71.

- a migráció-kutatásokat, melyek elsősorban a bevándorlással, az állampolgársággal és az integrációval foglalkoznak;
- a rasszizmussal ill. idegengyűlölettel kapcsolatos kutatásokat és
- a társadalmi együttéléssel kapcsolatos kutatásokat (asszimiláció, multikulturalizmus, interkulturalizmus, cultural studies, etnicitás).

Mindhárom kutatási terület komoly problémája, hogy vagy maga is részt kell vegyen a xenos konstruálásában (a szociológia nyelvén ezt azt jelenti, hogy a társadalmi rend/struktúra maga teremti meg a felismerhető idegent), vagy maga is etnikai/rassz/származási kategóriákat kell alkalmazzon (*Bourdieu 1991; Niedermüller 1999*). Nem mentes ettől az a tudományos kánon sem, amely a későmodern társadalomban megjelenő hibrid- ill. diaszpóra-identitásokat, a változást, a reflexivitást helyezi a középpontba (*Bhaba 1990; Giddens 1991; Bauman 1991; Hannerz 1992; Beck–Giddens–Lash 1994; Lash–Friedman (eds.) 1992; Appadurai 1996; Hall–Du Gay (eds.) 1996., Castells 1997; Clifford 1994; Gilroy 1987; Bhaba 1996; Anthias 2001*). A származási kategóriák makacs fennmaradását szolgálja a külföldiekre vonatkozó nemzeti- és nemzetközi jogszabályrendszer és a politikai diskurzusok is.

Az alábbiakban a három nyelvterület 1990 utáni „xenológiai” kánonjait mutatjuk be. Irodalmi ismertetőnk tehát csak a főbb elméleti és kutatási irányokra koncentrálnak és nem foglalkozik az alkalmazott szociológiák segítségével végzett közvéleménykutatásokkal, partikuláris empirikus felmérésekkel, illetve az állam-, a közigazgatás, az NGO-k stb. keretében végzett vizsgálatokkal.

Multikulturalizmus, másság diskurzusok, rasszizmus

A multikulturalizmus fogalma kapcsán sokféle dolog eszünkbe juthat, elsősorban attól függően, hogy milyen megközelítésből kívánjuk azt vizsgálni, milyen időszakban, történelmi-politikai pillanatban, illetőleg a fölgolyó melyik részén, melyik nemzet-állam vagy társadalom keretei között. Az egész földgolyót nem véletlen említem, és nem is tartom túlzásnak, hogy erre kitérek, ugyanis a multikulturalizmust – bárhogyan is definiáljuk – tekinthetjük a globalizáció egyik olyan ágensének, mely meghatározó módon van jelen fejletlen, fejlődő és fejlett világ majd minden országában. Ez egyrésztől érthetővé teszi miért is foglalkozunk ezzel a fogalommal/jelenséggel olyan nagy előszeretettel, de ugyanakkor meg is nehezíti a dolgunkat, hiszen beszélünk valamiről, ami igazából más és más jelentéstartalommal és realitással bír más és más kontextusban, környezetben. Mielőtt belemennénk a fogalom tisztázásához szükséges meghatározások, definíciók és szóhasználatok vizsgálatába, nyugodtan feltehetjük, hogy korunk fontos jelen-

sege, a multikulturalizmussal illetett társadalmi-politikai állapot körül kialakuló polémikák, politikai törekvések, filozófiai elmélkedések, szociológia viták mind azonos forrásból táplálkoznak, nevezetesen a 19. és 20. század során létrejött nemzetállami rendszer alapjainak megkérdőjelezéséből.

A fogalom vizsgálatához elengedhetetlen, hogy a különböző országokban a különböző fejlődési tapasztalatok és társadalmi meghatározottságok tükrében tegyünk megállapításokat. Azt is mondhatnánk, hogy ahány ország annyi specifikus multikulturalizmussal van dolgunk. Mégis, ha a fogalom geneziséét vizsgáljuk, márpedig innen fogunk indulni, elsősorban az angolszász országokra kell a figyelmünket fordítani. Ez a megközelítés is azonnal felvet azonban problémákat, hiszen akár az USA-ról, Nagy Britanniáról vagy Kanadáról van szó, nagyon eltérő hagyományokkal és főleg nagyon eltérő társadalomfejlődéssel találkozunk, akár az elmúlt századokat, akár a multikulturalizmus szempontjából legmeghatározóbb utóbbi ötven évet vesszük figyelembe. Azt, hogy miért tekintjük mégis a fogalmat angolszász eredetűnek, a legkézenfekvőbb válasz, hogy a koncepció az angolszász világban fogant meg és innen terjedt el ilyen vagy olyan formában. Feltehetjük, hogy egyrészt a közös politikai-ideológia eredet kapcsán alakult ez így, még akkor is, annak ellenére, hogy oly más társadalomfejlődés ment végbe a különböző országokban. Ezt a feltevésünket látszik alátámasztani az, hogy a multikulturalizmus égisze alá rendelhető viták közül az egyik legmeghatározóbbnak – nevezetesen a politikai-filozófiai polémiának – a legjelentősebb képviselői mind az angolszász világ valamely országából származnak. Ez a vita, amelyről részletesebben szólunk majd, a liberális-demokrácia alapeszméjén bibelődik: az egyén szabadságán, a politikai közösséghez tartozásán és a kulturális identitásához fűződő viszonyán. Ennek fényében érdekes más társadalmakban is megvizsgálni, hogy milyen a recepciója a multikulturalizmusnak: elutasítják, mint használhatatlan, az adott társadalom jelenségeinek leírására alkalmatlan fogalomrendszert, illetőleg az ideológiai rendszerrel összeegyeztethetetlen és idegen eszmét (ami részben Franciaországban történt), felhasználják, továbbfejlesztik (India) stb.

Az eddigiekből is kiderül, hogy akárhol, akármilyen kontextusban is kívánunk a multikulturalizmussal foglalkozni, a politikai-ideológiai, illetve filozófiai vitákat mindenképpen a vizsgálat tárgyává kell tenni. Megkerülhetetlen ugyanis, hogy a nemzetállamok korszakán túli, a kulturális sokszínűséggel, a migrációból adódó jelenségekkel teli világunkban ne merüljön fel, és ne kerüljön kisebb vagy nagyobb konfliktusba a nemzeti eszme és a nemzeti identitás főként a 19. századból eredő és a nemzeti identitáson keresztül a mindennapi életre is hatással lévő tapasztalata, és a részben újszerű élményekből táplálkozó kulturális sokszínűség és a másság észlelése.

A fenti vitákon kívül, illetve részben azokkal összefonódva, meg kell említeni a különféle társadalomtudományi megközelítéseket, főként a szociológiai szempontúakat. Ezek a multikulturális jelenségek, tehát az etnikai, kulturális és vallási identitások megjelenésének, megizmosodásának a folyamatait és megnyilvánulási formáit vizsgálják, azok más társadalmi jelenségekkel való összefüggéseit tárják fel (úgy, mint a szegénység, gettók kialakulása, rasszizmus stb.). Erre támaszkodva alkotnak átfogó elméleteket, melyek általános társadalmi folyamatokra vonatkoztatottságuk révén részeseivé válnak, vagy akár generálnak is átfogó társadalomelméleti, politikai, ideológiai vitákat.

A fentiekén túl értékes eredményeket hozhat annak kiderítése, hogy milyen politikákat alkalmaztak és alkalmaznak az egyes államok a kulturális másság kezelése céljából. Ez az, amit klasszikusan multikulturális politikának szoktunk nevezni.

Ennek fényében kíséreljük meg az angolszász és a francia multikulturalizmus jelenség legfőbb elemeit számba venni.

Egyéni és kollektív jogok vitája, vagy liberálisok és komunitáriusok (filozófiai vita)

Ez a morálfilozófiai vita, mely a hetvenes évek elején kezdődött és többek szerint mára már teljesen kifulladt,³ az egyén, a szubjektum és a közösség/társadalom kapcsolatát vizsgálja.

A kezdet John Rawls nevéhez fűződik, *Theory of Justice (Rawls 1971)*. Vizsgálódásának előterében a társadalmi igazságosság morál filozófiai elvének kidolgozása áll, illetve a szubjektum választásának kérdése. Azt hangsúlyozza, hogy az identitás az egyéni választás eredménye és nem egy kulturális hagyomány reprodukciója csupán. A multikulturális diskurzus számára annyiban lesz fontos Rawls, hogy az „igazságosság”/”egyenlőség”, és az „igazságos” és a „jó” fogalmi tisztázására tesz kísérletet. A későbbi liberális-komunitárius vita alapvető kérdése az lesz, hogy az igazságosság elvét hangsúlyozzuk-e, mely lehetővé teszi az egyének együttélését és szabadságuk gyakorlását anélkül, hogy bármiféle közösséghez tartozás azt befolyásolná, vagy pedig azt feltételezzük, hogy a „jó” elve teszi lehetővé az egyének együttélését, tehát az a kulturális, társadalmi kötődés, mely az individuum, az egyéniség kialakulása előtti, és amely egyben annak formálódását befolyásolja. A komunitáriusok természetesen ez utóbbit tekintik a társadalmi együttélés alapjának az igazságossággal szemben.

³ Többek között Michel Wieviorca, francia szociológus értekezi erről: *La différence*, Balland, Paris, 2001.

Ronald Dworkin (*Dworkin 1977*) a liberális álláspont egy másik fontos képviselője ebben a vitában. Kétféle liberalizmust különböztet meg, a szubsztantívot és a procedurálisat. A procedurális liberális demokrácia alapelve szerint nem egyetlen „jó élet” definíció létezik. Ezért a társadalom akkor működik megfelelően, ha a „jó élet” kérdésében semleges marad, tehát nem kényszeríti tagjaira egyetlen értékrendszer elfogadását sem. A „jó élet” kiválasztása akár egyéni, akár kollektív módon történik, mindenképpen partikuláris választás, de ebbe a társadalom egészének nincs beleszólása. Mindez pedig úgy valósítható meg, hogy a társadalom a mások tiszteletének alapelveire épül.

A komunitárius oldalról Rawls első jelentős kritikusa és egyben a vita elindítója, Michael Sandel (*Sandel 1982*). Szerinte a legfőbb probléma Rawls teóriájával az, hogy a szubjektumot egy olyan entitásként fogja fel, melyet nem kötnek társadalmi és kulturális partikularizmusok, nincs egyénisége, morális mélysége, tehát – az ő szavaival – egy karikatúra. Ezzel szemben Sandel szubjektuma a történelemben van ágyazva, döntéseit és viselkedését tapasztalatai, kulturális és történelmi meghatározottsága befolyásolják. Amit azonban sem Sandel, sem a többi, komunitárius irányhoz tartozó mérsékelt kritikus sem mond, az az, hogy a közösség elsődleges lenne az egyénnel szemben. Amit viszont hangsúlyoz, és egyben a liberális kritikának egyik fontos alaptétele, az a „jónak” az előbbre helyezése az „igazságoshoz” képest.

Charles Taylor az „autenticitás” és a „méltóság” fogalmait járja körül (*Taylor 1994*). Az előbbi az egyén „jó élet” keresését jelenti, azt az alapelvet, amit eredetileg Herder és Rousseau fogalmaztak meg, és amely a modernitás és a modern moralitás új gondolatát képezi. Az utóbbi, a méltóság fogalma, azt hivatott jelezni, hogy a társadalom elismeri, vagy nem ismeri el az egyén identitását. Ennek fontossága abban rejlik, hogy az egyénnek az elismerés fokától és milyenségétől függően alakul ki magáról pozitív vagy negatív kép. Amennyiben ez utóbbi eset áll fenn, akkor az elnyomás bizonyos formájáról beszélhetünk, vagy arról, hogy az egyén méltósága csorbul. Az elismerés tehát nem csupán egy udvariassági gesztus, hanem egy alapvető életszükséglet. Taylor kétféle méltóságot különböztet meg, az univerzálisat és a különbözőségeken alapulókat. Az első az ún. „színvak” politikához köthető, míg az utóbbi a diszkrimináció elleni küzdelemmel kapcsolatos, annak is azzal a formájával, ahol a kirekesztett, diszkriminált csoportok identitásának elismerését követelik. Taylor a pozitív diszkrimináció ellenében határozza meg az elismerés politikáját: az előbbi a múltban elszenvedett diszkriminációból adódó egyenlőtlenségeket kívánja orvosolni, ez a politika az univerzális méltóság elvét követi. Az utóbbi pedig a különbségek fenntartását célozza, miközben Taylor hangsúlyozza, hogy ez az alapelv is csak az univerzális értékek figyelembevételével valósulhat meg. A szerző Dworkint kritizálja, mégpedig a procedurális liberalizmusát. Azt állítja, hogy a mai társadalmaink mind a multikulturalizmus valamilyen formájával

kénytelenek szembenézni és Dworkin modellje nem megfelelő a másság és az abból adódó problémák kezelésére. A legfőbb probléma ugyanis az, hogy a procedurális liberalizmus elve szerinti semlegesség a „jó élet” választását illetően általában nem valósul meg, az univerzalizmust hirdető többségi kultúra legtöbbször domináns kultúraként jelenik meg, és saját értékeit tekinti követendőnek. Taylor javaslata tehát, hogy kollektív jogokat kell biztosítani. Mindezt azzal a kitételrel azonban, hogy létrehozunk két jogi rendszert, az első az általános és univerzális emberi jogoké, a második a kollektív jogoké. Az előbbi minden körülmények között változtathatatlan, a második pedig privilégiumként funkcionál egy társadalomban, ami annyit jelent, hogy érvényessége állandó megvitatás tárgya, és adott esetben, ha a közösség általánosabb érdekei úgy kívánják, azok visszavonhatók.

Michael Walzer a kultúrák fennmaradásának jogi alapú megközelítést tekinti elsődlegesnek, és ennek kapcsán beszél kétféle liberalizmusról. Az első, ahol is az egyéni jogok a meghatározóak és az egyének a jogok általi egyenlő elbírálása. A másodikban a kulturális jogok a meghatározóak, melyek a kultúrák fennmaradását és elismerését garantálják a közszférában.

Mind Taylor, mind Walzer a „fenyegetett kultúrák” koncepciójából indul ki, és ennek megfelelően dolgozzák ki teóriájukat a kultúra elismerése és ugyanakkor a liberális alapértékek összeegyeztetése terén. Will Kymlicka (*Kymlicka 1995*) is egy olyan kommunikatív álláspontot kíván kialakítani, melyben a liberális alapelvek is érvényesülnek, de ő ugyanakkor az egyéni „jó” szempontjából tartja fontosnak a kultúra elismerését. A „jó élet”-ből és az arra vonatkozó elvárásokból indul ki. Azt állítja, hogy a „jó élet” kifejezésére, megfogalmazására mindenkinek joga van a saját nyelvét, vagy általánosabban, saját kultúráját használni. Ehhez pedig szükséges, hogy a másságot elismerjük a közszférában. Elméleti rendszerében a multikulturális állampolgárság fogalmával próbálja az állampolgárság eszméjének univerzalizmusát és a multikulturális értékek partikularizmusát kibékíteni. Előfeltevése az, hogy ez a modell csak abban az esetben működhet, ha a politikai közösséget alkotó csoportok mindegyike elfogadja a liberális alapértékeket, magyarul nem folytat, pl. az egyéni szabadságjogokkal ellentétes gyakorlatot, nem korlátozza az egyéneket se csoport, se másféle választásaikban. Ezt a morál filozófiai alapvetést arra a szociológia megfigyelésre alapozza, mely szerint „a nyugati társadalmak legtöbbszörében az elismerést követelő csoportok nagy része a liberális értékrendszert elfogadja, amennyiben pedig ez nem így lenne, akkor néhány év alatt megtanulja, hogy hogyan kell ezek szerint az értékek szerint élni” (*Kymlicka 1988, 22.*). Kymlicka megfigyeléseit a kanadai társadalomra alapozza, ahol többé-kevésbé működik a multikulturális társadalom modell és emiatt tehet ilyen, optimistának tűnő kijelentése-

ket. Ennek ellenére a filozófiai alapkérdést az univerzális és a partikuláris összeegyeztetéséről, nem tudja feloldani.

A komunitárius kritika képviselői mindig hangsúlyozzák, hogy az egyén és a közösség viszonyát nem úgy képzelik, hogy az egyén alá lenne rendelve a közösségnek, magyarul a közösség veszélyeztetné az egyén szabadságát. Ez tűnik ugyanis a komunitárius irány legtamadhatóbb pontjának, azonban ezt az álláspontot csak a leg-radikálisabb képviselőknél, pl. Alasdair MacIntyre-nél (*MacIntyre 1988*), találjuk.

A vita kimerülése több okra vezethető vissza. Egyrészt elemzők úgy találják, hogy a politikai filozófiai megközelítés, ami önmagában egy fontos és érdekes vitát generált, nem került közvetlen kapcsolatba a multikulturalizmusról folyó egyéb polémikával, nem lett része egy tágabb diskurzusnak. A mai multikulturalizmus viták elsősorban politikai jellegűek, ez a fajta filozófia háttér nem jelenik meg. Továbbá, mikor ez a vita napvilágot látott a multikulturalizmusnak már sok szereplője volt, sokan vitáztak sokféle megközelítésből, és ez utóbbi nem fejtett ki akkora hatást, ami a vita további fejlődését motiválhatta volna.

I. Egyesült Államok

1. Etnikai viszonyok empirikus kutatása, szociológiai modellek és elméletek

Az amerikai társadalom etnikai összetételének az első jelentős kutatásait a Chicagói iskola képviselői végezték az 1920-as és 30-as évektől kezdve. Abból az alapvetésből indultak ki, hogy az etnikai kötődések és identitások lassan eltűnnek majd, és minden etnikai csoport asszimilálódik. Ennek mentén dolgoztak ki különféle asszimilációs modelleket. A 60-as évek jelentik ennek a meggyőződésnek a végét: az asszimilációs modell megbukik, az etnikai kötődések erősen tartják magukat.

Az asszimilációs modell végét Nathan Glazer és Daniel P. Moynihan könyve (*Glazer–Moynihan 1963*) jelzi a leginkább, már címében is utalva a fő alapvetésükre: „A Melting Pot-on túl”. Szerintük az etnikai kötelékek nem csupán egy állomást jelentenek az asszimiláció útján, ugyanis egyrészt az amerikai társadalom hozza őket létre, illetve teszi lehetővé fennmaradásukat, és fordítva is igaz, az etnikai csoportok teszik az amerikai társadalmat olyanná, amilyenek azt ismerjük. Az etnicitás képezi a társadalmi különbségeknek és magának a politikai életnek is az alapját. Az etnikai identitás fennmaradását és megerősödését a szakszervezeti kötődések és magának a professzionális identitásnak a gyengülésével, a külső ellenség megszűntével, a vallás kiüresedésével és általában a szekularizáció erősödésével magyarázzák.

A 60–70-es évek az etnikai kutatások és elmélet gyártások évtizedei lettek. Abban minden empirikus és teoretikus szakember egyetértett, hogy az etnikai csoportot nem tekinthetjük az asszimiláció egyik lépcsőfokának, de ugyanakkor azt is elutasították, hogy a csoportot egy állandó képződményként kellene értelmezni.

A Chicagói iskola képviselőit az is megkülönbözteti a későbbi kutatások és elméletek megalkotóinak álláspontjától, hogy az előbbiek társadalmi rétegződésben gondolkodtak. Ez annyit jelent, hogy feltételezésük szerint az egyénnek meg van a lehetősége, hogy egy adott társadalmi rétegből egy másikba lépjen át. Magyarán, ennek az irányzatnak a feltételezését a meritokratikus társadalmi modellbe vetett hit alapozta meg, ahol abból indulunk ki, hogy az érdem alapján a társadalmi mobilitás lehetősége egyenlően biztosított minden egyén számára.

A polgári jogok generációja kezdett el társadalmi osztályokban gondolkodni, és azt vizsgálta, hogy az etnikai csoporthoz tartozás hogyan kapcsolódik és hogyan magyarázza a társadalmi egyenlőtlenségeket. Két szellemi irányzat alakult ki („ethnic versus class dilemma”): az etnicisták és az osztályt hangsúlyozók. Az előbbiek a neokonzervatívok, akik az etnikai identitás szerepét emelték ki (és a *Commentary* című folyóirat körül tömörültek), és állításuk szerint a modern társadalmunkban az etnicitás vált a társadalmi egyenlőtlenségek és a politikai cselekvések meghatározójává. Az utóbbiak a marxisták, és neomarxisták, akik továbbra is az etnikai kötődések elhalványulását és egyben az osztály és az alávetettség szerepét emelik ki a társadalmi folyamatok és elsősorban az egyenlőtlenségek megértésében. (*New York Review of Books*). Számukra az etnicitás a társadalmi törésvonalaknak csupán egyik eleme.

Daniel Bell (*Bell 1976*) etnicista szempontból elemzi az amerikai társadalmat, és azt állítja, hogy az osztályharc az ipari korszak végével kimerült, az osztály nem identitásképző többé, nincs kifejező ereje. Az etnikai kötődés veszi át ezt a szerepet, mivel egyrészt a közös érdekek megfogalmazását és kifejezését teszi lehetővé, másrészt érzelmi erővel is bír.

Michael Banton (*Banton 1983*) a racionális választás elméletét vezeti be az etnikai kapcsolatok vizsgálatába. Eszerint egy adott pillanatban lehet, hogy az egyén számára a legoptimálisabb, ha egy csoporthoz tartozást választja, míg egy másik pillanatban lehet, hogy épp ellenkezőleg, az ettől való elszakadás lesz számára a legkedvezőbb lehetőség.⁴

Az etnikai szempontú elemzésekkel szemben fogalmazódtak meg az osztály szerepét hangsúlyozó elemzési irányok. Oliver Cox (*Cox 1948*) munkássága alapozta meg ennek az irányzatnak az alapvető előfeltevéseit. Nála azt találjuk, hogy az etnikai kapcsolatok lényegében az osztály konfliktusra redukálódnak, magyarán a feketék diszkri-

⁴ Bantonról szó lesz a brit szociológia kapcsán is, ő ugyanis az interetnikus kapcsolatok kutatásának egyik megalapítója Nagy Britanniában. Eközben az USA-ban is fontos hatást fejtett ki.

minálásának és kizsákmányolásának elsődleges oka nem az előítéletekben keresendő, hanem az elnyomott osztályhoz tartozásban.

Robert Blauner ezt kritizálva azt állítja, hogy kétféle struktúra létezik a társadalomban egymás mellett, az osztály és az etnikai, ezek függetlenek egymástól, de ugyanakkor dialektikus kapcsolatban is állnak egymással (*Blauner 1972*).

A 80-as évek változást hoz újra, elsősorban a jóléti állam és az egyenlőtlenségek tárgyalása kerül a középpontba. A neo-konzervatív hullám nyomán megszületik többek között Charles Murray és Richard Herrnstein híres-hírhedt könyve, a „The Bell Curve” (*Murray és Herrnstein 1994*), melyben a szociál-darwinizmus felelevenítésével fejtik ki a feketék alsóbbrendűségéről vallott nézetüket. Az egész ideológiai közbeszédet áthatja a túlköltekező és a szegényeket elkényeztető jóléti államról alkotott kritika és kialakul a szegényeket és ezen a csoporton belül a felülreprezentált feketéket elítélő politikai diskurzus.

William J. Wilson foglalkozik behatóan az „underclass” kialakulásával, és a városi szegénység fennmaradásának okaival (*Wilson 1987*). Állítása szerint, ezek nem a túlzott jóléti ellátások negatív termékei, de nem is a rabszolgamúlt örökségei, hanem elsősorban a gazdasági struktúra és termelés módjainak átalakulásának a következményei. Megszűntek iparágak és megszűnt a kereslet a nagy tömegek számára megélhetést biztosító, alacsony végzettséget igénylő munkahelyek iránt. Ennek következtében kialakult a tömeges és tartós munkanélküliség, megjelentek a gettók, azok a városrészek, amelyek mind társadalmi, mind földrajzi szempontból is meghatározták az ott lakókat. Wilson szerint a polgárjogi mozgalom negatív hatásairól is beszélhetünk, ugyanis a pozitív diszkrimináció nyomán bizonyos, a már szociálisan jobb helyzetben lévők kikerülhettek a földrajzilag meghatározott környezetből, és ezáltal társadalmilag más státuszba kerültek. A szegényebbek, hátrányosabb helyzetűek, alul képzettebbek ott maradtak, mígnem végleg be nem zárult előttük a kijutás esélye. Wilson ezzel a munkájával az osztályt hangsúlyozók irányzatához áll közel, mivel az etnikai dimenziót az „underclass” kialakulásában kevésbé tartja fontosnak.

2. Multikulturális politika

Az esélyegyenlőség és pozitív diszkrimináció az a két, antagonisztikus viszonyban lévő társadalompolitikai modell, melyek különböző időszakokban, különböző mértékben befolyásolták mind a megvalósuló politikákat, mind az ezek körül kialakult elméleti és politikai vitákat. Az esélyegyenlőség alapelve szerint, nem teszünk különbséget egyén és egyén között, mindenki képességei szerint boldogulhat. A pozitív diszkrimináció pedig elismeri, hogy ez az elv nem érvényesülhet a történelem során elszenvedett diszkriminációk sora miatt, és ezt kívánja kompenzálni és ezáltal az egyenlő esélyeket megteremteni.

A pozitív diszkriminációnak sokféle kritikája és kritikusa van, hosszú évtizedek politikai polémiái szóltak ennek a politikának az érvényességéről és hatékonyságáról. A kritikusok közé tartozik Nathan Glazer is, felhívja a figyelmet arra, hogy a pozitív diszkrimináció mesterségesen megerősíti az etnikai határokat.

II. Anglia

1. Tudományos megközelítés

Michael Banton és John Rex „Sociology of Race Relations” című munkája alapozta meg az angliai etnikai kutatások legfőbb irányát (Banton és Rex 1967). Ez az irányzat erősen kötődik az amerikai kutatásokhoz. Michale Hecther amerikai szerző tollából származik a „belső kolonizáció” koncepciója, mely később megalapozza mind a közbeszédet, mind a tudományos diskurzust (Hechter 1975). Ennek lényege, hogy a Brit királyság kolonizációs viszonyai újratermelődnek a szigetországban, ami a bevándorlók letelepedését követően meghatározza az etnikai csoportok közötti viszonyt. A 80-as évek szociológusai hevesen kritizálják ezt a kolonizációs, tehát alárendeltségi viszonyt, jellemezhető állapotot. A mai történet, felfogásuk szerint, lényegében a kolonizáció történetének folytatása, mivel a társadalmi viszonyok tekintetében a bevándorlók és az angolok között nem változott semmi. Továbbra is a szociál-darwinizmus elve határozza meg ezt a viszonyt, és hozzáteszik, hogy emiatt lehetséges, hogy a rasszizmus Angliában sokkal elterjedtebb, mint más európai országban.

Michael Banton a rasszok⁵ közötti viszony elemzését az európai nagyhatalmak expanziójára vezeti vissza és megnevez különböző érintkezési típusokat, melyek különféle viszonyrendszereket hoztak létre. Banton hatása meghatározó a brit szigeteken folyó etnikai viszonyokat vizsgáló kutatásokra: az őáltala kidolgozott kategóriákat veszik alapul a legtöbb vizsgálat során.

John Rex, aki maga Dél Afrikából származik, az etnikai viszonyok kutatásának egy másik fontos és meghatározó személyisége. Ő is a poszt-kolonizációs diskurzus szellemében munkálkodik. Kétféle szituációt ír le, az egyik, ahol a másság, az etnicitás társadalomszervező erő és a kizsákmányolás alapját képezi, ellentétben azzal, ahol ez nem így van. Immanuel Wallerstein világgazdaság elméletét használja és azzal egészíti ki, hogy az imperialista nagyhatalmak által létrehozott gazdasági rendszer és az ebben kialakult kolonizáció vizsgálatokor meg kell különböztetni az egyes nagyhatalmakat,

⁵ Az angol szakirodalomban ennek az elméleti irányzatnak a dominanciája miatt alakult ki, hogy nem az etnikum fogalmát, hanem a *rassz* (race) fogalma terjedt el.

hiszen sokszor jellegében nagyon más rendszereket hoztak létre. Rex magát marxistaként határozza meg, és ennek fényében az etnikai konfliktusok elemzése során fontosnak tartja kiemelni, hogy nem csak a kulturális különbségek vezetnek a konfliktusok kialakulásához, hanem a gazdasági és politikai egyenlőtlenségek is. Másik fontos megállapítása, a társadalmi státusz, az osztályharc és az etnikai csoporthoz tartozás és az abból eredő hátrányok kapcsolatára vonatkozik. A marxista teóriában megfogalmazódott az osztályharc elve, mely az osztály „magában való voltáról” jelent áttérést a „magáért valóra”. Ezt lehet röviden az osztályöntudatra ébredésének nevezni. Ezt összevetve az etnikai csoportok identitásharcával, azt találjuk, hogy az utóbbit elsősorban a társadalmi státusz fogja meghatározni, tehát, ha egy csoport felismeri a gazdasági-társadalmi érdekeit, akkor azért képes lesz megszerveződni, és közösen fellépni, míg ha a társadalmi státusz túlságosan megosztja az etnikai csoportot, akkor a közös identitás kevésbé fog mobilizációs erővel bírni (*Rex 1970*).

2. Rasszizmus, rasszizmus kutatások

A tudományos diskurzusban a 80-as években megjelenik az „új rasszizmus” fogalma. Ez a fogalom az „új társadalmi viszonyoknak” megfelelően az „új etnikai viszonyokat” hivatott megragadni. Az „új viszonyok” elsősorban azt jelentik, hogy nem a kizsákmányolás képezi a gazdasági rendszer (marxista szempontú) alapját, és ennek megfelelően nem a kizsákmányoltak lealacsonyítását célzó biológiai alapú rasszizmus az uralkodó. Az új rendszerben a kizsákmányolást a kirekesztés váltja fel, és a továbbiakban a cél nem a biológiai alapú megkülönböztetés, hanem a kulturális alapú elkülönítés. A posztindusztriális viszonyok között ugyanis a munkanélküliség és a tömeges szegénység képezik a társadalmi problémákat, és a rasszizmus a munkahelyföltés, a lesüllyedéstől való félelemből táplálkozik. Ennek következtében fogalmazódik meg, hogy a kirekesztetteket nem alárendelni kell, tehát biológiailag lealacsonyítani, hanem távol tartani, amit a kultúra fogalmának használata tesz lehetővé. A kirekesztettség állapota az új rasszizmus szerint az egyén nem megfelelő viselkedéséből ered: nem akar integrálódni, a kulturális normákat elfogadni. Erre saját, eltérő kultúrája determinálja, mely elmaradott, és alacsonyabb rendű. Az új rasszizmus megnyilvánulásai közé tartozik többek között a munkaerőpiaci diszkrimináció, ugyanis egy fekete bőrű ember sokkal nehezebben fog munkát találni, mivel a potenciális munkaadók eleve lustának, megbízhatatlannak tartják, hiszen ezeket a tulajdonságokat azonosítják a kultúrájával.

Az új rasszizmus fontos eleme, hogy – hasonlóan, mint ahogy Franciaországban is történt –, a radikális jobboldali diskurzus átveszi az anti-rasszista diskurzust, melynek elsődleges célja volt a kulturális másság elfogadtatása és legitimálása. Ezt a fogalmat

lopja el és teszi a rasszista diskurzus részévé a radikális jobboldal, mint ahogy utaltunk rá, a másság fogalmát negatívan meghatározva: a másságot a beilleszkedés képtelenség szinonimájaként használva.

A brit multikulturalizmus, ahogy azt a következő részben bemutatjuk, nem ismeri el a kulturális különbségeket a közsférában (colour-blind). Az etnikai viszonyokkal foglalkozó szociológiában azonban megjelent ennek a politikának a kritikája, még hozzá a Chicagói iskola (1920–30) „etnikai paradoxon” fogalmának felhasználásával. Ennek lényege, hogy a sikeres politikai integrációt az etnikai másság elismerése és fenntartásának elősegítése teszi lehetővé. A multikulturális politikának azonban vannak kritikusai is. Egyrészt azok a szociológusok, akik az integrációt az univerzalizmus ideáljának szellemében képzelik el, másrészt a marxista szociológusok.

A rasszizmus jelenségének vizsgálata a marxista inspirációjú szociológusok körében terjedt el. Több iskola jelenik meg, amely neo-marxista szempontból interpretálja a rasszizmust.

A birminghami iskola (Centre for Contemporary Cultural Studies) Stuart Hall vezetésével kutatja évtizedeken keresztül a rasszizmust és alkotja meg neo-marxista alapon elméletét. Először is a marxista interpretáció korlátoltságát emelik ki, azt az általánosan elterjedt megfogalmazást, mely szerint a rasszizmus a kapitalista rendszerek manipulációja, mellyel a munkásosztályt kívánják megosztani. Kutatásaikban sokdimenziójú megközelítést alkalmaztak, tehát vizsgálták a társadalmi osztályt, az etnikai és nemek szerinti tagoltságot, a nemzeti, regionális, vallási különbségeket. Elméleti munkásságukban azt kívánták kimutatni, hogy a rasszizmus relatíve autonóm jelenség az osztály magyarázóerejéhez képest, és hogy Nagy Britannia társadalmi erő és viszonyrendszerait és dominancia sajátosságait, mind a rasszizmust jellemző mechanizmusokon keresztül érthetjük meg. Az iskola elméletalkotóira erősen hatott Gramsci, Althusser és Poulantzas.

Stuart Hall, akire John Rex munkássága hatott, a következő sajátosságokat jelöli meg: minden társadalomban más és más formában jelenik meg a rasszizmus, tehát azt kell megértenünk, hogy egyes történelmi pillanatokban milyen erők hozzák azt létre (Hall 1996). A rasszizmus relatív autonómiával rendelkezik, ami annyit jelent, hogy a jelenséget ugyan nem érthetjük meg, amennyiben a körülvevő társadalmi kontextust figyelmen kívül hagyjuk, azonban az mégis rendelkezik egy sajátos, azoktól független léttel, azaz nem tudunk közvetlen megfelelést találni egy adott gazdasági vagy társadalmi berendezkedés és a rasszizmus milyensége között. Nem lehet az osztályt és a rasszt dichotomizálni, ugyanis egy rassz alapon strukturált társadalomban a rassz hatással van az osztálytudatra, az osztály strukturálódásra és fordítva, ezért az lesz meghatározó, hogy hogyan artikulálódik egyik a másik hatására.

A következő évtizedek kutatóira erősen hatott ez az iskola, többek között Paul Gilroy munkásságára (*Gilroy 1987*). Átveszik és radikalizálják azt a felfogást, ami szerint a „modern brit kapitalizmus válságát” csak úgy érthetjük meg, ha elfogadjuk, hogy a rassz politikai konstrukció, amely a nemzeti politika részét képezi. Ez a radikális csoport, hasonlóan a radikális szociológusokhoz az USA-ban, megkérdőjelezi a korábbi generációk anti-rasszista megközelítését, azokét, akik az egyetemes emberi jogok és a politikai jogok mentén kívántak harcolni a rasszizmus ellen. Államellenességük messze túlmegegy Hallék elképzelésein. Szerintük az állami beavatkozások növelték a fajgyűlöletet, kitermelték az új rasszizmust, és a társadalmi életet ma a rasszizmus határozza meg. Az állami beavatkozások azokat a lépéseket értik, melyek a fekete munkanélküliség növekedéséhez vezettek. Ugyanők, a relatív rasszizmus alapján, Alain Touraine nézőpontját elfogadva mondják, hogy az etnikai mozgalmak, együtt a gender, vagy ökológiai mozgalmakkal, (új társadalmi mozgalmak), tehát azok, melyek az új társadalmak dinamikáját adják, nem a termelésben betöltött szerepekből adódó konfliktusokból táplálkoznak.

A rasszizmus teljes autonómiáját követeli John Gabriel és Gideon Ben-Tovim (*Gabriel és Ben-Tovim 1986*), akik a Hall féle modellben önellentmondást találnak. Azt állítják, hogy Hallék teóriájában a rasszizmus autonóm, tehát független a materiális meghatározottságtól, de ugyanakkor ezek a végén mégis meghatározzák az autonómia fokát. Szerintük, teljes autonómiáról kell beszélni, mivel a rasszizmus saját komplex teoretikus és ideologikus szabályrendszerrel rendelkezik, és ezek befolyásolják működését. Eszerint elemzéseikben sem az általános gazdasági és társadalmi kérdésekből indulnak ki, hanem a legkonkrétabb esetekből, hogy azt vizsgálhassák, miként konstruálódik meg a rasszizmus társadalmilag. Először a rasszista ideológiát kell megérteni, majd ezt követően kell arra kitérni, hogy annak milyen hatásai vannak a társadalmi és gazdasági rendszerre. A politikai következtetésük az, hogy a rasszizmus ellen csak a nyílt pozitív diszkriminációval lehet harcolni, mivel az univerzalista felfogás nem hozott és nem hozhat eredményt.

A harmadik neo-marxista alapú modellt Robert Miles és Annie Phizacklea (*Miles és Phizacklea 1979*) alkották meg. Elméletüket a „bevándorló munkás modell” képezi. Ennek lényege, hogy a nemzetközi munkás migráció a kolonizációs kizsákmányolás folytatása. A kapitalista országok 1945-től nem a gyarmatokon, hanem országuk területén folytatták a kizsákmányolást, azzal, hogy bevándorló munkások seregeit csábították területükre. A relatív és abszolút rasszizmus neo-marxista teoretikusait azzal vádolják, hogy a rasszt, mint analitikus fogalmat használják, és ezzel magát a fogalmat legitimizálják. A rassz ugyanis társadalmi konstrukció, és mint ilyen, nem lehet sajátos hatással a társadalmi kapcsolatokra. Az osztály és a rassz fogalmait nem lehet egyenlő

súlyú analitikus fogalmakként használni, ezért a „rasszialisálódás” jelenségét kell vizsgálni: miként válik a rassz a társadalmi kapcsolatokat meghatározó tényezővé. Így válik világossá, hogy nem egy rasszizmus, hanem rasszizmusok léteznek, tehát társadalmi gyakorlatok (rasszista ideológia és diszkrimináció gyakorlata).

3. Multikulturális politika

A brit politikai hozzáállását a 70-es évekig az asszimilációs politika jellemezte. 1972-ben jelenik meg először ennek a politikának a megkérdőjelezése. Roy Jenkins, munkáspárti belügyminiszter kijelenti, hogy ez a gyakorlat egyet jelent az „ellaposítással” (flattening), a kulturális homogenizációval.

A „rasszokban” való gondolkodás, melyet egyébként éppen a fogalom problematikus volta miatt 90-es évek szociológusai „etnikai csoport”-ra kereszteltek át, jól megmutatkozik a rasszok közötti viszonyt szabályozó törvénykezésben (Race Relations Acts 1965, 1968, 1976). Ezek a törvények a közszférában megjelenő diszkrimináció elleni küzdelem jegyében születtek és az iskola, a munkahely, és a lakhatás kérdéseit szabályozták. Mindez az esélyegyenlőség biztosítását kívánta elősegíteni a bevándorlók és gyermekeik számára. A Rasszok Közötti Egyenlőséget Biztosító Tanács (Commission for Racial Equality) valós hatalommal és eszközökkel rendelkezett a törvények végrehajtásának biztosítása terén. Ebben a testületben a kisebbségi csoportok képviselői is képviseltetik magukat.

Más kormányzati intézkedések is születtek a rasszizmus visszaszorítására. A Swann riport az iskolai diszkriminációt vizsgálta, és azt találta, hogy az oktatók viselkedésében, hozzáállásában és beszédmódjában fellelhetőek a rasszizmus, a diszkrimináció bizonyos elemei, még ha azok nem is tudatosak. Ennek ellensúlyozására alkották meg azokat a szabályokat, melyek a kisebbségek önbecsülésének, méltóságának visszaadásához járulnak hozzá, elsősorban a kisebbségi csoportok kultúráját, szokásait ismerető anyagok oktatásba való beépítése által. Ezeket az anyagokat a helyi kisebbségek képviselői és a helyi önkormányzatok közösen határozzák meg. A Swann riport azért is jelentős esemény a brit multikulturális politika történetében, mert itt fogalmazódik meg először nyíltan az a politikailag kívánatos cél, ami a kulturális sokszínűség fenntartását tekinti a nemzet fejlődése tekintetében fontosnak.

További példa a kormányzati kezdeményezésekre, a 80-as években kitört városi etnikai zavargások elemzésének megrendelése. Ezekben a jelentésekben azt állapították meg, hogy a fiatal, munkanélküli, kisebbségi csoportokhoz tartozókat gyakran éri diszkrimináció, gyakoriak az igazságtalan bírósági ítéletek, bebörtönzések.

A brit multikulturális politika további fontos eleme, hogy 1990-től a népszámlálás során rákérdeznek az egyének etnikai hovatartozására. Ezt a korábban elutasított politikai lépést számos vita előzte meg. A fő érv ennek a rendszernek a bevezetésére az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölésének elősegítése.

Angliában lehetőség van arra, hogy az iszlám vallású diáklányok ne tanuljanak biológiát, ne kelljen a fiú társaikkal együtt tornázni. Ezek a példák azonban kivételesnek tekinthetők, ugyanis a legtöbb kisebbségnek sem az ünnepeit, sem másféle kulturális szokásait nem ismerik el a közsférában.

Az egyetlen törvényhozásban rögzített lépés (1966) a helyi önkormányzatoknak kiutalt speciális pénzalapra vonatkozik. Az önkormányzatok eldönthetik, hogy milyen célokra használják fel ezt az alapot a településükön felmerülő kisebbségi kérdések kezelésében. Az utókövető vizsgálatok azt mutatták, hogy az esetek 80%-ban az összeget angol nyelv tanítására fordították, tehát ez a kisebbségi pénzalap is inkább az integrációt célozta meg.

Ami a pozitív diszkriminációt illeti, azt lehet megállapítani, hogy sem az oktatás, sem a munkaerőpiac, sem a lakhatás területén nincsenek ilyen lépések. A colour-blind politika szellemében hozzák az intézkedéseket, mivel az angol modellben az esélyegyenlőség kérdését a diszkrimináció és a rasszizmus elleni küzdelem erősítésével kívánják elérni. A munkaerőpiacon létezik nagyon erős anti-rasszista törvénykezés.

III. Franciaország

1. Elméleti vita a multikulturalizmus fogalmáról és a másság kérdéséről

Franciaországban az elméleti vita a másság elismerésének mértékéről folyik: egyáltalán nem elismerni vagy részben elismerni. Fontos azonban, hogy egyik tábor sem kérdőjelezi meg a francia modell alapjait, tehát az egyéni szabadság és polgári jogokon alapuló állampolgárság eszméjét és intézményrendszerét. Ezen a ponton kapcsolhatjuk a vitát az angolszász országokban folyó liberális és komunitárius vitához, ahol megállapítottuk, hogy a szélsőséges hangoktól eltekintve, abban egyet értenek a vitapartnerek, hogy a liberális alapeszméknek mindenképpen érvényesülniük kell a demokratikus rendszer fenntartása érdekében.

A „francia multikulturális vita” egyik további fontos eleme az állampolgárság kérdése körül alakult ki. Ennek oka többek között, hogy a bevándorlás, a társadalmi problémákon túl, alapvető jogi, és elsősorban az állampolgársághoz kötődő kérdéseket vetett fel. A liberális demokráciákban az állampolgárság intézménye biztosítja ugyanis,

hogyan az egyének részt vehessenek a politikai közösség életében. Ennek alapfeltétele azonban, a magán és a közszféra elhatárolása egymástól. A közszféra az univerzális értékek és a racionalitás színhelye, a magánszféra ezzel szemben pedig a partikuláris identitások és az ehhez szorosan kapcsolódó irracionális/emocionális értékek és kötődések helyszíne. A kettő éles elhatárolása teszi lehetővé, hogy a politikai közösség tagjai származásuktól, vallásuktól függetlenül egyenlőként vegyenek részt a közéletben, és ugyanakkor a törvény előtti egyenlőségük is biztosítva legyen. Az etnikai és kulturális sokszínűség megjelenése és a partikuláris identitások elismerésért folyó harca tette világossá, hogy ez az alapelv nem működőképes abban a formájában, ahogy azt a klasszikus liberális demokráciában elképzelték.

Erre a válságra reagál Will Kymlicka, akinek a multikulturális állampolgárságról kifejtett nézeteit ismertettük, és aki röviden azt tartja szükségesnek, hogy az újfajta állampolgárság ismerje el a többféle kötődés lehetőségét a közszférában is. Ennek a kérdéskörnek Franciaországban számos vizsgálója akadt, hiszen itt valósult meg valószínűleg a leg-tökéletesebben a köz és magánszféra elválasztásán alapuló társadalmi modell. Ennél fogva még inkább készletet reagálásra és újragondolásra az a tény, hogy Franciaországnak is szembesülnie kellett az identitásharcok és identitáskövetelések jelenségével.

Jean-Loup Amselle a francia multikulturalizmus modelljének kidolgozása során azt mondja, hogy egy olyan állampolgárság-elveket kellene megerősíteni, ahol továbbra is a magánszféra a partikuláris identitások színhelye, és ugyanakkor a többféle kötődés is itt kell, hogy megvalósuljon (*Amselle 1996*). Dominique Schnapper is hasonló elképzelést fogalmaz meg: a másságot nem eltörölni kell, hanem azon felül kell emelkedni valami magasabb rendű nevében, egészen pontosan a politikai közösséghez tartozás eszméjén keresztül (*Schnapper 1998*). Ami újszerű nála, az a „fejkendő esetre”⁶ való reagálás kapcsán kifejtett nézete. Arra a következtetésre jut ugyanis, hogy a magán és a közszféra közötti határvonal elmosódottabb lett. A minőségileg új határ, minőségileg új szabályrendszert és politikai kultúrát követel, tehát a demokratikus értékek nevében az éles határvonal nem tekintendő többé eleve adottnak, hanem azt minden új szituációban újra kell értelmezni, definiálni és megvitatni.

Hasonló következtetéseket von le Michel Wieviorka is a többévtizedes empirikus kutatásaival alátámasztott elméletében (*Wieviorka 2001*). A határok tehát elmosódtak, azonban ő még kiegészíti azzal, az Alain Touraine munkássága által inspirált és nála kifejtett tétellel, hogy mindeközben az „én”, a „szubjektum” mindkét szférában megerősödött.

⁶ A 80-as évek végén nagy vihart kavart eset Franciaországban, amikor iszlám vallású diáklányok a hagyományos fejkendőben mentek iskolába és követelték, hogy az viselhessék. Ezzel kezdetét vette az a politikai, ideológiai vita, amelyben a republikánus értékrendszeren alapuló iskola és a hagyományos, más vallást képviselő partikuláris identitás kérdései kerültek ellentétbe.

Dominique Schnapper válaszaként is értelmezhető Kymlicka multikulturális állampolgárság modelljére az az álláspont, mely szerint egy etnikai csoport, amely a közszférában való elismerését követeli, soha nem lesz olyan befogadó, és soha nem fogja az univerzális értékeket úgy és olyan mértékben képviselni, mint egy nemzet, amely alapvetően az univerzális állampolgárság értékrendszerére épül (*Schnapper 1998*). Schnapper egy későbbi munkájában túllép ezen az állásponton, és a multikulturális politika támogatóinak egyik alaptételéhez jut el ő is, miszerint a demokratikus fejlődés követeli meg, hogy az univerzális értékek mellett elfogadjuk a partikuláris értékeket is (*Schnapper 2002*). Ez francia megközelítésben úgy hangzik, hogy azt kell felismerni, hogy azok, akik a partikuláris elismerését követelik nem a reakciós gondolkodás támogatói, hanem a liberalizmus liberális kritikusai.

A „francia multikulturalizmusról” folyó diskurzus egy további fontos eleme az államról és az állam szerepéről szóló értekezések. Többek között az állam kiemelkedő szerepe magában az integrációs folyamatban teszi ezt a kérdéskört megkerülhetetlenné.

Jean-Loup Amselle megalkot egy fogalmat, a „liberális-kommunitárius állam” fogalmát (*Amselle 1996*), amivel azt kívánja érzékeltetni, hogy egyrészt az állam gyengülését figyelhetjük meg (liberális tendencia), másrészt a partikuláris közösségek térnyerését az egyénnel szemben. Ezt a nézőpontot úgy tudjuk jobban megvilágítani, ha az állam meggyengülésének kritikáját a jóléti állam meggyengüléseként értelmezzük. Arról van tehát szó, hogy a francia integrációs modell egyik fontos elemeként a háború utáni jóléti állam lépett elő, amely a jóléti ellátásai folytán biztosította, hogy az egyének különböző csoportjai egyenlő mértékben részesüljenek a redisztribúcióból, és ezáltal integrálódjanak a társadalomba. A 70–80-as évektől fokozatosan életbe lépő újfajta szociálpolitika, mely általában jellemzi a neo-liberalizmus világrendjét, az univerzális juttatások helyett a célzott juttatásokat preferálja (abból a megfontolásból kiindulva, hogy így az állam szerepe kisebb és egyben az ellátások is olcsóbbak). Ennek a politikának a kritikája, hogy ez nem hatékony, és ugyanakkor a kirekesztés problémáját sem oldja meg, sőt sokszor fokozza is azaz, hogy a célzott csoportokat stigmatizálja. Jean-Loup Amselle e kritikái tehát nem túl eredetiek, azonban, amit világosan kell látnunk az az, hogy a francia multikulturalizmus diskurzus erősen összefonódik a szociális kérdéskörrel. Ennek magyarázata, hogy az integráció, amely először is kulturális integrációt jelent, a jóléti állam 1945 utáni kiteljesedése során felveszi a szociális tartalmat is. Franciaországban éppen a szociális integráció meggyengülése (tehát a tartós munkanélküliség megjelenése, társadalmi csoportok leszakadása) kérdőjelezi meg a kulturális integrációról alkotott képet, hiszen a leszakadó csoportokat nagyrészt a másod- és harmadgenerációs bevándorlók alkotják.

Alain Touraine elmélete (*Touraine 1997*) is az állam meggyengüléséből indul ki. Ő ezt a folyamatot „demodernizációs” folyamatnak nevezi, amit egyrészt jellemez az

államnak, mint a növekedés és a jogok biztosítását szolgáló entitásnak a gyengülése a nemzetközi gazdaság térnyerése folytán, másrészt az identitások fragmentálódása, melynek azonban az a következménye, hogy az én, a szubjektum megerősödik, élményeiből önmaga megkonstruálása által alkot „aktort”.

Alain Touraine és Michel Wieviorka, a „szubjektum megerősödése és kiteljesedése” elméleti modell megalkotása nyomán egy olyan multikulturalizmus „à la française” definíciót alkottak meg, amely, az angolszász és mondjuk Kymlicka kollektív multikulturalizmusával szemben, egy individualista alapú modellt képzel el, és ezzel kívánják a republikanizmus erős hagyományával is összeegyeztethetővé tenni a kulturális másság fogalmát. Egy olyan multikulturalizmus fogalomra van szükség, mondják, amely az egyenlőség univerzális értékét elfogadja, de ugyanakkor nem rejti el a társadalmi egyenlőtlenségeket. Túl kell haladni a közösségi logikát, ami a szubjektum kreatív erejével valósítható meg. Ennek erejét pedig a kulturális csoportháttér képezi, de egyben feltételezi, hogy az egyén önmagát emancipálja. A francia multikulturalizmus tehát az egyén nagyfokú szabadságát célozza, ahol is a kulturális háttér nem korlátoz, csak referenciaként szolgál.

Dominique Schnapper legújabb könyvében (*Schnapper 2002*) az „etnikai jóléti állam” modelljét fejti ki. A kanadai és ausztráliai multikulturális politikákra hivatkozva rávilágít, hogy ezek lényege a valós társadalmi egyenlőség megteremtése, tehát az esélyegyenlőség biztosítása a munkaerőpiacon, oktatásban, lakáshoz jutás terén stb. Schnapper szerint a multikulturális politika e változata és a jóléti állam eredeti célja között párhuzam vonható: mindkettő az állam beavatkozásával kívánja a társadalmi csoportok közötti feszültségeket vagy akár ellenséges viszonyt feloldani. Valóban, a jóléti államok létrejötte lényegében a politikai jogokkal rendelkező, de valójában társadalmi, szociális hátrányaik miatt e jogokat gyakorolni nem tudó tömegek politikai közösségbe való integrálásának a célját szolgálta. Ezzel elkerülhető volt a szociális feszültségekből adódó legitimációs veszély, illetve kiküszöbölhető volt a szocialista/kommunista ideológia térnyerése. Ezt a folyamatot fel lehet fogni egy demokratizálódási folyamatként, hiszen a lényege az állampolgárok számára a valós részvétel biztosítása. Ennek a logikának a követése nyomán mondja Schnapper, hogy az „etnikai jóléti állam” tehát a demokratizálódás újabb lépcsőfokát képezi, hiszen célja ugyancsak a részvétel biztosítása a politikai közösségben az esélyegyenlőség minél nagyobb fokú megteremtése által.

2. Szociológiai modellek

Mit nevezhetünk vagy azonosíthatunk identitásmozgalomként Franciaországban, ott, ahol a kulturális másság elismerése sosem került a politikailag szóba jöhető lehetőségek közé?

Természetesen elsősorban a bevándorlók problematikája merül fel, az egyes csoportok integrálásának a kérése. Franciaország, hasonlóan az Egyesült Államokhoz lényegben egész modernkori történelme során bevándorló államnak számított, legalábbis a statisztikák tükrében mindenképpen⁷ (Noiriel 1988). Azonban a francia állam és nemzeteszme és ennek szolgálatába állított intézményrendszer mind a bevándorlók tömegeinek a gyors és minél teljesebb körű társadalmi és kulturális integrációját volt hivatva végrehajtani. Ennek a politikának a sikerességét és hatékonyságát valószínűleg sok szempontból lehet kritizálni, az azonban biztos, hogy Franciaországban láthatatlanná váltak a különbségek, az eredet nem képezte részét sem a nyilvános, sem a magán szféra diskurzusainak, és így az identitást sem igazán érintette. Ennek következtében a francia integrációs modell, legalábbis a franciák szemében, sokáig sikertörténetnek volt elkönnyelve. A bevándorlók integrálásának kérdése a második világháborút követő immigráns hullámok másod- és harmadgenerációjánál merültek fel élesen és szembeötlően.

A francia szociológusok az integráció paradigmájában kezdtek el a különböző eredetű bevándorló csoportokkal foglalkozni. Ami ennek az irányvonalnak a jellegzetessége, hogy a kutatások gyorsan teoretikus irányt vettek és az állampolgárság, a nemzet fogalmait boncolgatták tovább. Ugyan így a politikai és történelmi elemzések dominanciája a jellemző.

Ennek a modellnek a legutóbbi időkig tartó dominanciáját a francia szociológia születésének körülményeivel magyarázhatjuk, nevezetesen Durkheim munkásságával, aki az univerzalizmus és az etnikai dimenzió fokozatos elhalványulásában jelölte meg a modern társadalmak fejlődési irányát. A paradigma továbbélését francia szociológiában 1945 után a marxizmus erős hatásban kereshetjük.

A háború utáni szociológia az integrációs paradigma jegyében folytatta tovább a kutatásait, feltételezve, hogy a francia intézményi és kulturális integráció a bevándorlókat láthatatlanná teszi. A változást a 80-as évek hozták meg, amikor a bevándorlók új hulláma kezdett letelepedni, és a modell fenntarthatósága megkérdőjeleződött. Országos reprezentatív kutatás a bevándorlók integrációjára vonatkozóan azonban nem készült egészen a 90-es évekig.

Az újabb kutatások ma már különbséget tesznek az integráció és az asszimiláció között, és ez teszi lehetővé, hogy a bevándorlók társadalmi összetételét, mobilitását, iskolai végzettségét stb. vizsgálni tudják. Elsősorban a külvárosokban élő bevándorló csoportokat kutatják, a gyermekek iskolai teljesítményét, a bűnözést, a munkaerőpiaci részvételt és a társadalmi mobilitást. Ezekben a kutatásokban kimutatták, hogy a hátrányos helyzetű városrészek nem alkotnak etnikai gettókat, ott sokféle eredetű népesség található, ezért azokat elsősorban szegény és nem etnikai negyedekként határozhatjuk

⁷ Noiriel adatai.

meg. A lakhatás során felmerülő diszkriminációt nem tudták igazán mérni. Az iskolai teljesítmény mérésénél azt találták, hogy a bevándorló gyerekek azonos mértékben, vagy még jobban is teljesítenek, mint a hasonló státuszú nem bevándorlók. Ugyanakkor megállapították, hogy az esélyegyenlőség, míg az iskolában megvalósul, addig a lakhatás és a munkaerőpiac tekintetében erősen sérül. Fontos viszont, hogy a társadalmi mobilitás a bevándorlók körében hasonló tendenciákat mutat, mint a nem bevándorló lakosságnál. A külföldi származásúak felülreprezentáltsága a bűnözési statisztikákban egyrésztől tekinthető a hatósági eljárásból adódó problematikának (inkább tartóztatnak le egy arabot vagy feketét stb.), az illegális tartózkodásból, illetve a bevándorlók „láthatóságából” (visibilité). Ezek az alap kutatások megállapították, hogy a második és harmadik generációs bevándorló fiatalok olyan társadalmi csoportot képeznek, ahol a munkanélküliség sokkal nagyobb arányban fordul elő, és akik két, sokszor ellentétes értékrendszerű kultúra között öröklődve nőttek fel.

Ezekre a kutatásokra alapozva születtek meg a további szociológiai modellek, melyek a kulturális távolság és a bevándorlók és azok gyermekeinek szociális problémáihoz kapcsolódó kérdések mentén fejlesztették tovább a meglévő modellt. Az új paradigma megalkotásának az elméleti alapvetései egyrésztől a már kifejtett magán és közszféra közötti éles határvonal elmosódása jelentette, másrésztől pedig magának a baloldali, vagy marxista indíttatású tudományos megközelítésnek a kimerülése. Az első az identitásvizsgálatokban, a második pedig a kirekesztettség szociális és etnikai tartalmának a vizsgálataiban fejt ki hatását és tesz újszerű megállapításokat.

Az első tehát a kulturális távolságnak a kérdése. A francia integrációs modellben elsősorban a kulturálisan és főleg vallásilag nem túl távoli, dél és kelet-európai népeiséget kellett a nemzet részévé tenni. A háború után érkezettek azonban kulturálisan is és a vallás tekintetében is nagyon eltérő közegekből érkeztek, amiről a francia republikanizmusba vetett hit és tapasztalat sokáig azt gondolta, hogy nem legyőzhető probléma. A modernizációs ajánlat a „más kultúrájuk” irányában (értsd kevésbé modern) megrendíthetetlen elképzelésnek tűnt, hiszen ki lenne az, aki ezt bármifajta partikuláris identitás fenntartása érdekében elutasítaná. Az említett másod- és harmadgenerációs, főleg iszlám vallású francia állampolgárok azonban megtették, legalábbis részben. A 80-as évek végén fellángolt és azóta sem szűnő iszlám és Franciaország vitájának középpontjában az iszlám vallásban felnevelkedett, de a francia állam és nemzeteszmében állampolgárosított fiatalokban felébredt a „vágy”, hogy identitásukat, amiről addig azt tanulták, hogy amikor iskolába mennek hagyják otthon, kinyilváníthatásuk publikus helyen, így az iskolában is.⁸ Ennek a jelenségnek az interpretációja szerint, ezeknek a fiatalok, akik megtanulták a francia nemzetállami szabályokat és a szerint is

⁸ Így pl. a „fejkendő eset”.

élnék és cselekszenek, más szóval elfogadták a modernizációs ajánlatot, mindennapi élményük közé tartozik az állandó megkülönböztetés és diszkrimináció. Ezért nevezhető az ő identitás-mozgalmuk egy reaktív mozzanatnak, ugyanis nem maga a közösséghez tartozás, a kollektív identitás megőrzése a céljuk, hanem a negatív tapasztalatoknak az ellensúlyozása azáltal, hogy az egyébként a megbélyegzésük alapját képező kulturális másságukat pozitívan értelmezhető tartalommal töltsék fel.

Ennek a megközelítésnek a keretében végzett kutatások (*Gaspard 1995*) tehát az identitás és közösség kapcsolatát vizsgálták. Azt mutatták az eredmények, hogy azok a fiatalok, akiket a közbeszéd, a média, a politikai diskurzus „nem integrálnak” tekint, valójában csak munkaerőpiaci tekintetben kezelhető annak, kulturális tekintetben nem. Az identitások vizsgálata során az derült ki, hogy elsősorban a stigmatizált, tehát munkanélküli, bevándorló szülőktől származó fiatalok körében figyelhető meg ez a identitás alkotás („bricolage”), ami lényegében reakció a politikai diskurzus által létrehozott „idegen” képre.

A másság kérdésének a szociális vetülete: a kulturális másság követelése és elfogadása körüli mozgalmak és ezekre érkező válaszok megjelenésének fontos kirobbanató momentuma volt az, amikor a körülbelül a 70-es évek elejéig, közepéig tartó ipari társadalom névvel illetett időszak véget ért. A kort leginkább az uralta, hogy rendíthetetlen volt a hit gazdasági stabilitásban és a folytonos növekedésben, és ugyanakkor a realitást is egy relatív szociális biztonság jellemezte. A korszak végének megjelölésére találhatunk pontos dátumokat (mint pl. az 1973-as olajválság), de ami igazán fontos, az az egész gazdasági termelés és struktúra átalakulása, aminek a társadalmi következményei közé tartozott az elszegényedés tömegessé válása, a tartós munkanélküliség megjelenése. Ez a jelenség világméretűvé vált, és hasonló módon sújtotta a fejlett világ társadalmait. Ekkor kezdenek el beszélni az Egyesült Államokban az „underclass”-ról, Franciaországban pedig az „új szegénységről”. Mindkét fogalom lényegében ugyan azt takarja, nevezetesen, hogy létrejönnek társadalmi csoportok, amelyek a gazdasági átalakulás következtében munkájukat véglegesen elveszítik és emiatt olyan szociális helyzetbe kerülnek, amiből semmi reményük sincs, hogy valaha kikerüljenek. Ez a jelenség szorosan összefügg az etnikai és a kulturális másság kérdéseivel. Míg a háború utáni időszakot jellemző identitás-mozgalmak erőteljesen középosztályi mozgalmak voltak, addig a 80-as évektől megjelennek az identitáspolitikát és a szociális kérdéseket összekapcsoló mozgalmak.

3. A rasszizmus vizsgálata, modellek

Claude Lévi-Strauss a rasszizmus gyökereként azt az ellentmondást tünteti fel, mely szerint a kultúrák egyrésztől kénytelenek állandó és kölcsönös kapcsolatban állni egy-

mással, ugyanakkor fennmaradásuk érdekében egy „relatív kommunikálhatatlanságot” igyekeznek megvalósítani (*Levi-Strauss 1961*). Louis Dumont tézise arra teszi a hangsúlyt, hogy az individumra épülő társadalomban az elnyomott társas természet elkerülhetetlenül visszatér valamilyen formában (*Dumont 1960*).

A marxista rasszizmus magyarázók között Étien Balibar és Immanuel Wallerstein munkája (*Balibar és Wallerstein 1988*) kiemelkedő. Annyiban kapcsolódnak a korábbi, antropológiai magyarázatokhoz, hogy ők is a modern társadalmat okolják a rasszizmus kialakulásáért, ami számukra egyet jelent a kapitalista rendszerrel. Könyvükben egy új modellt ajánlanak az osztály, a nacionalizmus és a rasszizmus kapcsolatának felderítésére. A rasszizmus nem csupán egy előítélet, hanem a társadalmi kapcsolatok rendszerének része, és elválaszthatatlan a kapitalista struktúrától. Amennyiben egy társadalomban a rasszizmus fejlődik, ez azt jelenti, hogy létezik a rasszizmusnak egy intézményi rendszere, ami az osztálystruktúrából és a nacionalizmus milyenségéből született. A kapitalista világrend kialakulása tette lehetővé a nemzetállamok számára, hogy míg az egyenlőség eszméjére alapozott állampolgári jogokat biztosított saját polgárai számára, addig a gyarmatokon kizsákmányoló tevékenységet folytatott, és ezzel az állampolgárság intézménye lényegében egy kiváltságos helyzetet teremtett és egyben egy kirekesztő intézmény is volt. Ennek folytán a bevándorló munkások irányában folytatott állami politika is tekinthető a gyarmati politika folytatásaként.

Megállapítható tehát, hogy az antropológiai és marxista indíttatású rasszizmus magyarázatok abból indulnak ki, hogy a pre-modern és a modern, nemzetállami rendszer előtti és a mai xenofóbia jelenségek között lényegi különbség fedezhető fel. Míg korábban a xenofóbia a csoporton kívüli másra irányult, addig a mai a csoporton, pontosabban a nemzetállamon belül találja meg a másságot, ugyanis a modern nemzet éppen a másságok racionális eltörlésére alapozva születtek meg, míg maguk az etnikai vagy nacionalista mozgalmak a racionális előtti etnikai/kulturális kötelékek hangsúlyozásával léptek fel.

IV. A német nyelvű szakirodalom

1. Szociológiatörténeti előzmények

A német nyelvben három alakja van az idegen főnévnek: a hímnemű alak (rFremde) jelöli a személyt, a nőnemű (eFremde) a helyet, a semleges nemű (sFremde) a minőséget. Az idegen személye egyaránt lehet „ismeretlen”, „külföldi”, de „látogató” és „turista” is.

A szó jelentése a német szociológiában is sokat változott az elmúlt évszázadban. Anélkül, hogy elmélyednénk a német klasszikus szociológiában, talán megállapítható, hogy a két végpont Georg Simmel (*Simmel *1908/1992*) és Zygmunt Bauman álláspont-

ja – utóbbi természetesen nem német szociológus, azonban az itt tárgyalandó kötetében (*Bauman 1995*) elsősorban a német és német nyelvű szociológiával folytat polémiát. Simmel még egy határozott és megismert/megismerhető idegen, a xenos értelmében használja a szót, Bauman a felismerhető, de meghatározhatatlan, a Walter Benjamin-i flâneur értelmében.

Híres esszéjében Simmel az idegent, mint vendéget határozza meg, „aki tegnap érkezett és ma marad”, s bár marad, mégiscsak potenciális vándorlóként tekint rá a társadalom, – s ezáltal az idegen a távolság és a közelség inkongruens egységét reprezentálja. Az idegen sajátos helyzetet tölt be a társadalmi térben és időben, és olyan tulajdonságokkal ruházza fel környezetét, mely eredendően nem a sajátja. „Az idegen maga is a csoport egyik eleme, ugyanúgy, mint a szegények és a különféle ’belső ellenségek’ – egy elem, melynek immanenciája és társadalmi helyzete a kívül- és szembenállást is magában foglalja.” (*Simmel 1968, 509.*)

Az idegen találatlan – ezért elvileg a társadalom bármely tagjához kapcsolódhat, de organikusan semmilyen rokonsági, lokális, vagy foglalkozási kötelékhez nem tartozik. Ezért az idegenhez gyakran rendel a társadalom egyfajta objektivitást, mellyel maga nem rendelkezhet. Ez az objektivitás azonban egyúttal rögzíti is a távolságot, és önmagában rejt a veszély lehetőségét is. A társadalom által az idegenre ruházott „objektivitás” és a neki tulajdonított „veszélyes lehetőségek” az idegenhez az ítélet, a megítélni való képesség képzetét társítják.

Simmel szerint az idegen rendszerint ezer szállal kapcsolódik az őt körülvevő társadalomhoz. Tipikus esetben az idegen a csoport tagjaként egyszerre van távol és közel a többiekhez. Mivel azonban a társadalom az azonosra, a közösre, az univerzálisra fekteti a hangsúlyt, „minden, ami nem közös, különösen hangsúlyossá válik” (*Simmel 1968, 512*). S mivel ezek a különbségek soha nem jelennek meg az individuum szintjén, „ezért az idegent sem individuumként, hanem egy meghatározott típus megtestesítőjeként érzékeli a társadalom” (*Simmel 1968, 512*).⁹

Simmelnek az a megállapítása, hogy a társadalom az idegent soha nem individuumként, hanem egy bizonyos típus (csoport, nép, stb.) tagjaként érzékeli, és ekként is viszonyul hozzá, máig alapvető jelentőségű az előítélet-kutatásokban.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Simmel a saját útját járta a korabeli szociológiában, s kortársai korántsem vallottak hasonló nézeteket az idegenről, mint ő. Hogy csak az ismertebbeknél maradjunk, Werner Sombart kifejezetten antiszemita előítéletekre

⁹ Ahogy Nietzsche a *Götzendämmerung*ban írta: „az ismeretlent az ismerősre visszavezetni, megkönnyebbüléssel, nyugalommal, megbékéléssel jár, s ezen kívül a hatalom érzetét nyújtja. Az ismeretlennel a veszély, a nyugtalanság, a gond jön – ösztönösen arra törekszünk, hogy kikerüljünk ebből a kínos helyzetből.”

alapozta a kapitalizmus kialakulásáról és a vállalkozóról vallott nézeteit, Max Weber pedig a korabeli bevándorlási hullámot aggasztónak találta és „ellengyelesedésről” írt.¹⁰

Simmel mai reneszánszában több dolog is közrejátszhatott. Egyrészt az, hogy ő, szinte az egyetlen társadalomtudósként az idegent – épp a távolságra való képessége, az „objektivitása” miatt – a társadalom pozitív szereplőjeként jelenítette meg. Ezt az ideát támasztotta fel majd’ egy évszázad múltán a multikulturalizmus is.

Másrészt, Simmel olyan szociológiát művelt, amely nem a struktúrát és a rendet, hanem a társadalmi folyamatokat elemezte – s ezzel bizonyos szempontból a későmodern előfutáraként a modernitás alapvető ideáit is megkérdőjelezte. Ez a fajta szeszélyesnek tűnő, váltakozó perspektívájú elemzési eljárás vált inspiratívvá a mai kortárs társadalomtudósok némelyikénél. A hetvenes évekre – miközben Habermas és Luhmann a weberi hagyományokat követve továbbra is társadalmi rendszerekben, társadalmi rendben, egyetemes racionalitásban stb. gondolkodott – a német filozófiában felerősödött a felvilágosodással, a modernnel szembeni kritikai attitűd (vö. *Horkheimer–Adorno 1972*), az univerzalizmus elutasítása, mely végül a simmeli „objektivitás”-kritériumot is kikezdte.¹¹ Paul Feyerabend „anything goes” (bármilyen megtesz) formulája már új, kulturrelativista idegen-fogalommal dolgozik. (*Feyerabend 1980, 154*)¹² Eszerint maga az univerzalizmus is egy partikuláris világkép, tradíció kiterjesztése az egész emberiségre. Az idegen mindig egy magát univerzálisnak tekintő, ám partikuláris tradícióban reprezentálódik.

2. A kilencvenes évek német (és osztrák) elméleti szociológiája

A kilencvenes évek elején újabb fordulat következik be a vizsgált területen. Részben angliai (Anthony Giddens) és amerikai (Scott Lash) hatásra a posztmodern szociológia német műhelyei is felállnak. 1991-ben megjelenik Luhmannról A kockázat szociológiá-

¹⁰ Simmel, aki – ahogy Zygmunt Bauman is méltatja – nem a társadalom „rendjét”, hanem a társadalmasodást kutatta, nézetei és származása okán is nehezen illeszkedett be a korabeli német tudományos életbe. Noha rendkívül népszerű volt az egyetemeken, rendes egyetemi tanárrá csak élete utolsó éveiben, egy vidéki egyetemen, Strassbourban nevezték ki.

¹¹ A modernitás krízise természetesen már közvetlenül a II. világháború alatt és után foglalkoztatta a Németországból menekülő kényszerűlő filozófusokat, vö. Hannah Arendt: *Wir Flüchtlinge* (1943) c. esszéjét, Alfred Schütz 1944-es írásait, vagy Adorno „Schuld und Abwehr” c. tanulmányát (1955). Az „etablírozottak” és az „outsiderek” közötti, a hatalmon alapuló kapcsolatokat is tárgyalja Norbert ELIAS több – még a hetvenes években keletkezett – művében.

¹² Habermas aztán 1986-ban revánsot vesz rajtuk, és ismételten megfogalmazza a modernről vallott filozófiai nézeteit, s itt vezeti be az „uralommentes kommunikáció” fogalmát, mely szerinte a demokratikus társadalom záloga. Lásd Habermas, Jürgen: *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1986.

ja, Beckettől a Rizikótársadalom, Baumanától a Modernitás és ambivalencia.¹³ 1995-ben, szintén amerikai-német közös szellemi termékként publikálja (az egyébként Ausztriában született) Peter Berger és Thomas Luckmann a Modernitás, pluralizmus és értelemváltás c. könyvét.

A reflexív modernításban – írja Beck – „az individuumok egyre inkább felszabadulnak a struktúra kötelékéből; vagyis valójában újra kell definiálni a struktúrát (és a tradíciót), vagy még radikálisabban fogalmazva, újra életre kell hívni a társadalmat és a politikát.”¹⁴ A reflexív modernizáció alapvetése, hogy a későmodern társadalmakban nem az a legnagyobb veszély, hogy – mint a komunitáriusok állítják – kulturális orientációs krízis jön létre, hanem egy extenzív institutionális krízis.¹⁵ Kulcsintézmények (politikai pártok, jogrendszer, államhatárok, stb.) veszítették el alapjaikat és legitimációs bázisukat; neonacionalizmus, neofasizmus, xenofóbia ütötte fel a fejét a hidegháború utáni években, Európában. A becki reflexív modernizációs elmélet az idegenséget belsővé teszi és az egész társadalomra kiterjeszti.

„Hol van a társadalmi (politikai, jogi) helye azoknak, akik a magától értetődő /társadalmi/ kapcsolatrendszer hagyományos kategóriáihoz nem rendelhetők? Mit kezdjen velük a társadalom? (...) Meghatározhatják-e ők maguk a kapcsolódás módját, vagy a társadalom kezében van a döntés?” – teszi fel a kérdést Beck-Gernsheim egy másik, szintén Ulrich Beck által szerkesztett tanulmánykötetben.¹⁶ Minden társadalom arra törekszik, hogy saját határait kijelölje és megerősítse. Kategóriákat és taxonómiát kell alkalmaznia a társadalmi rend fenntartására és a hatalom gyakorlására. Az osztályozás – ahogy Bauman írja – struktúrát ad a világnak (*Bauman 1995, 14.*). A kategorizálás pusztán felismerhetővé és nem megismerhetővé teszi az idegent – nem is célja a megismerés. Így azután az a legveszélyesebb idegen, aki nem felismerhető (*Bielefeld 1992, 106*). A társadalmi kategorizáció nem integráció vagy asszimiláció, hanem az idegenség „termelése” és újratermelése a társadalmon belül.

Míg a századelőn, Simmelnél az idegen még bíra (de legalábbis hordozza a lehetőségét az „idegen szemnek”, az objektív ítéletnek), az ezredfordulóra Baumannál már csak szemtanú, néző. Az idegen nála a „meghatározhatatlan” (*Derrida 1972*), az, aki „a rend kényelmét megmérgezi” (*Bauman 1995, 77*). A barát-idegen rendezési elve az egyik legintimebb társadalomszervező elv. A barát-idegen kapcsolat aszimmetrikus ellentéppár (*Koselleck 1997 /1975/*), mert mindig a barátok határozzák meg, hogy ki az

¹³ Beck, Giddens és Lash közös kötetben vitatkozik a reflexív modernizációról. Lásd Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott: *Reflexive Modernization*, Cambridge, 1994.

¹⁴ *Ibid.* 176-177.

¹⁵ A modern kor önveszélyeztetettségének princípiuma egészen Ferdinand Tönniesig vezet vissza a német szociológiában.

¹⁶ In Beck-Gernsheim, Elisabeth, *Schwartzte Juden und griechische Deutsche. Ethnische Zuordnung im Zeitalter der Globalisierung.* (Beck 1998, 128.)

idegen. A barátok ellenőrzik az osztályozást és a tulajdonítást”. (Bauman 1991, 24.) Míg a barátok között működik a felelősség és a szolidaritás elve, addig az idegennel szemben nem. A barát-idegen aszimmetrikus ellentétpárja alkotja a társadalmasodás kereteit. Ezért az idegen magát a társadalmasodást, a társadalmi rendet veszélyezteti.

A sem-sem reláció határozza meg az idegen jellemzőit. S mivel az idegen leleplezi a fennálló hatalmat, megzavarja a társadalom klasszifikációs tisztaságát, és bizonytalanságot ébreszt a helyiekben. E bizonytalanság csökkentésére rendszerint a „területi és funkcionális elkülönítés” társadalmi technikáját használják: határokat húznak, szürke zónákat jelölnek ki. „E szürke zónákat ismeretlenek lakják; olyanok, akiket még nem osztályoztak, s akik hozzánk nagyon hasonlóak, mégis ismeretlenek”. (Bauman 1991, 27.) Az idegen a modern „szörnyévé” (Monster) válik, hiszen nem az ellentétpárok egyikére vagy másikára kérdez rá, hanem magát az ellentétpárt (barát-idegen) kérdőjelezi meg, azaz a társadalomszervező dichotómia plauzibilitását. „Tabusítani kell őt, lefegyverezni, elnyomni, fizikailag vagy lelkileg megbélyegezni – különben összeomlik a világ”. (Bauman 1991, 29.)

Bauman szerint a modern nemzetállamok alapvető problémájává nem az ellenség (Feind), hanem az idegen vált. A nemzetállamok homogenitásra törekednek és a kollektív történelmi emlékezet termelésével előírják, ki a barát és ki az ellenség. Ha a nemzetállam programja beteljesülne – vizionál Bauman –, akkor az őslakosok mind barátokká válnának, az idegenek pedig ellenséggé. Szerinte csak az idegenek ellenállásának tudható be, hogy ez a program mindmáig nem teljesült be. A modern hatalomgyakorlás eszköze a dichotomizálás: a hatalom megosztása, a klasszifikáció és az elosztás. Ebben az értelemben az ambivalencia, mellyel az idegen a társadalomhoz viszonyul, „a modern legnagyobb fájdalma és legnyugtalanítóbb gondja”. (Bauman 1995, 29.) Ezzel magyarázhatók az állam asszimilációs törekvései. Rasszizmus és antiszemitizmus – a modern nemzetállam „velejárói” tehát.

Simmel és Bauman tehát egy nagy „xenológiai” hagyomány két végpontját jelölte ki a modern és a későmodern határán. Bauman a klasszikus szociológiai hagyomány kánonját követve jut a simmelivel lényegében ellentétes téziséhez. A kulcsfontosságú különbség közöttük nem más, mint maga a szemtanúként megélt kor, melyben Simmel még hihetett az idegen pozitív társadalmi elismertethetőségében; Bauman – a soával a háta mögött – ezt a lehetőséget kizárta.

A német nyelvű ill. érintettséggű posztmodern elméleti társadalomtudományok egy másik szálán új migráns-taxonómia kidolgozásának lehetünk szemtanúi. E szerzők, Vilém Flusserrel (Flusser 1994) az élen azt állítják, hogy a globalizálódott világban a helyváltoztatásnak új formái keletkeztek, melyek a régi tudományos migrációs kategóriákkal nem írhatók le. Az új idegen két markáns típusa a nomád és a kényszermigráns. A

nomád – turista, üzletember, tudós, művész stb. – állandóan, szabadon, magától értetődően mozog a világban, melyet sajátjának tekint (az amerikai szociológia épp ezért inkább a kozmopolita kifejezést használja e típus leírására¹⁷). A nomádok nem vernek gyökeret sehol, jómódúak és szocializációjuk ill. a mozgás következtében olyan kognitív tudással rendelkeznek, mely az egész világban eligazítja őket. Ez a gazdasági és kulturális tőke kiemeli őket az idegen szokványos, marginalizált, „néma”, „felismerhető” szerepéből – környezetük nem is tekinti őket migránsnak.

Ezzel szemben a migráns-kifejezés társadalmi kategóriává vált: azokat az idegeket jelöli vele a társadalom, akik otthonukban szegények, elnyomottak, marginalizáltak, gazdaságilag kifosztottak voltak, ill. akiket, saját korábbi otthonukból elűldöztek: azért fogtak vándorbotot, hogy a saját társadalmuk struktúrájából származó hátrányaikat „új helyükön” korrigálják. Ennek kognitív alapja az az évszázados migráns-diskurzus, mely azt a hamis tételt hangoztatja, hogy a társadalmi helyzet fizikai mozgással javítható.¹⁸ Az idegenség lokalizálása, territorializálása azonban a hatalmi diskurzus része (*Waldenfels 1997; 1998*).

Hasonlóan termékeny szála az idegennel kapcsolatos elméleteknek pszichoanalitikus és irodalomtudományos diskurzus, melynek elsősorban Ausztria adott otthont az utóbbi évtizedben. A „*beiheimatem Selbst*”/”*heimatlosen Anderen*” (otthonos önmagás/otthontalan másság) lačanista elemzője az elsősorban németül és franciául publikáló Slavoj Žižek (*Weibel–Žižek 1997*).

Az idegenség diskurzusát – szintén francia hatásra, Foucault egy 1976-os előadását „divatba hozva”¹⁹ – több, mint egy évtizede elemzik a népesedéspolitikában, a migrációs kutatásban, az egészségügyben, a kultúraelméletekben, a politikában és az irodalomban elsősorban a duisburgi egyetemen. (DISS-Texte sorozat)

Hasonló reneszánszra lehetünk figyelmesek a feminista ill. gender tudományokban a német nyelvterületen, ahová elsősorban az amerikai filozófus, Judith Butler (*Butler 1995*) közvetítésével került be a feminista filozófia (*Blattmann et al. 1993*).

¹⁷ Lásd Hannerz, Ulf: *Cosmopolitans and Locals in World Culture*, in: Featherstone, Mike (ed.): *Global Culture: Nationalism, Globalisation and Modernity*, London/Newbury Park/New-Delhi, 1990. 237–252.

¹⁸ E trópus kritikájaként is olvasható Hannah Arendt totalizmus kritikája, melyben részletesen tárgyalja az emberi kognitív paradoxonait. Vö: Arendt, Hannah. *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt am Main, 1996. 452–470.

¹⁹ Foucault, Michel: *Leben machen und sterben lassen: die Geburt des Rassismus*, in: *Les temps modernes* Nr. 535, lásd még Foucault, Michel: *La naissance de biopolitique*, in: Foucault: *Résumé des cours 1970–1982*, Paris 1989.

3. Van-e már valóban új taxonómia?

Mennyire hatottak megtermékenyítően az új elméletek az empirikus kutatásokra? A német nyelvterületen sajátos módon hosszú ideig nem használták a Franciaországban, Nagy-Britanniában és a Tengerentúlon bevett „rasszizmus” fogalmát. Helyette – némi eufemizmussal – az idegenellenesség (Fremdenfeindlichkeit), külföldi-ellenesség (Ausländerfeindlichkeit), kisebbségellenesség (Minderheitenfeindlichkeit) fogalmait alkalmazták (Singer 1997, 51–59.). A rasszizmus fogalma ugyanis a II. világháború után tabuvá vált az egykori III. Birodalom területein (Bielefeld 1991). Ebben a diskurzusban a rasszizmus egy lezárt történelmi korszak ideológiájává vált; ezt a szemantikus váltást Adorno a bűntudat elleni védekezésnek tulajdonította (Adorno 1955). Így aztán az angol race, racism kifejezések a német tudományos szövegekbe alig kerültek bele, s akkor is csak idézőjelek között.²⁰ Ebben nem hozott változást sem a német Historikerstreit, sem a Waldheim-affér Ausztriában. Csak a nyolcvanas évek végére álltak fel azok az új, elsősorban diskurzus-elemző műhelyek (a duisburgi DISS-Textekről már esett szó, Ausztriában pedig Ruth Wodak²¹ köré csoportosulnak a történeti és jelenkori rasszizmus-kutatások), melyekben a rasszizmus(ok) szociológiájával foglalkoznak. (Wodak 1998, 2000) Az „unschuldiger Täter”/bűntelen tettes – a náci korszakra vonatkozóan – mindmáig bevett toposza az osztrák nemzeti identitásnak. – rasszizmus.

A kilencvenes évekre az antirasszizmus krízise²² is eljutott Németországba és Ausztriába. A rassz helyét felváltó kulturális identitás-diskurzus új rasszista metamorfózisa még óvatosabbá tette a társadalomtudósokat egy új taxonómia létrehozásában. Ez az óvatosság azon a megfigyelésen alapult, hogy „rasszizmus mindaddig nem létezik, amíg az idegen idegen marad. Akkor kel életre, amikor a más különbözővé válik, azaz veszélyesen közelre kerül. Ekkor kezdenek figyelni arra, hogy kellő távolságban maradjon.” (Baudrillard 1992.) Az új rasszizmus-definíciók ezért azt hangsúlyozzák, hogy a rasszizmus nem azzal kezdődik, hogy a különbséget észleljük, hanem azzal, hogy e különbségeknek értékeket tulajdonítunk és ezeket az értékeket társadalmilag

²⁰ Korántsem idealizálnánk ezzel az angolszász tudományos kánont. Egy szociállingvisztikai tanulmány kimutatta, hogy a legutóbbi időben a race kifejezést már csak a fehérekre használják. Vö.: Frankenberg, Ruth: Weisse Frauen, Feminismus und die Herausforderung des Rassismus, in: Fuchs-Habinger 1996, 54.

²¹ Mindkét műhely szoros kapcsolatban áll a holland Teun Van Dijk által alapított diskurzusanalízis iskolájával.

²² Az antirasszizmus-kritika közvetítője két francia filozófus, Pierre-André Taguieff és Jean Baudrillard, valamint egy francia szociológus, Étienne Balibar volt. (V.ö. Taguieff, Pierre-André: Die ideologische Metamorphosen des Rassismus und die Krise des Antirassismus, in: Bielefeld 1991, 221–268.; Baudrillard, Jean: Transparenz des Bösen, Berlin, 1992., Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel: Rasse, Klasse, Nation: Ambivalente Identitäten, Hamburg-Berlin 1990.)

hierarchizáljuk, társadalmi különbségeket hozunk létre fizikai különbségekből. (*Bergold–Menasse–Ottomeyer 2000, Fischer–Wölflingseder 1995*). A fizikai különbségek megnevezése sem ártatlan azonban, ezek is a természetes politikájává /”Politik des Natürlichen”/ válhatnak²³ (*List 1993*).

Az antirasszizmus kríziséhez vezetett másrészt az is, hogy maga a rasszista diskurzus változott meg alapjaiban a nyolcvanas évekre – mondhatni paradigmaváltáson esett át. A biologizáló diskurzus helyét a kulturalizáló, etnizáló beszédmód váltotta fel. Új tézise pedig a kulturális különbségek feloldhatatlansága, a „különbséghez való jog” lett (*Auernheimer 1992*). A összemérhetetlenség/összehasonlíthatatlanság radikális tézise szerint – s ebben akár Claude Lévi-Straussra vagy Louis Dumontra is hivatkozhatnak az új-rasszista entellektüelek – a társadalmi jelenségek redukálhatatlanok, összehasonlíthatatlanok, a kulturális sajátosságok, identitások, tradíciók között pedig nincs átjárás. A neorasszizmus legitimációs bázisa paradox módon egyfelől a baloldali politikai kultúra, másrészt az újkeresztényi imperatívusz, miszerint „figyelnünk kell az má(sik)ra”.

A neorasszizmusra gyakran adódik ellenrasszista válasz, melyben az uralkodó csoport (a Nyugat, a fehérek, a németek stb.) kap esszencialista töltetet, a nem-azonosak, az idegenek, a mások pedig idealizálódnak.

Másrészt a neorasszizmus – ahogy a magyar xenofóbia-kutatások is kimutatták – egy olyan új nyelvet használ, melyben a rasszista (antiszemita) állításokat az őt leleplezni vágyó antirasszistának kell kimondania.

A leginspiratívabb új taxonómiának a – szintén francia közvetítéssel érkező – heterofóbia fogalom bevezetése ígérkezik. Eszerint „a rasszizmus a diszkrimináció nem biológiai formáinak biologizálása” (*Memmi 1987*). Az érme másik oldala a heterofília, amely az új-rasszizmus másik, az imént tárgyalt irányzata.

Míg a rasszizmus-kritikák viszonylag gyorsan tért hódítottak a német nyelvterületen, az idegenséggel kapcsolatos nagy angolszász diskurzusok, a posztkolonializmus és az „utazó teóriák” elmélete, vagy a hibrid-identitásokkal foglalkozó tudományos kánon mindaddig lényegében csak a lefordításig, ill. esszéisztikus alkalmazásig jutott.

Az empirikus szociológia pedig – néhány kivételtől eltekintve – továbbra is a hatalmi diskurzus rabja. (*Tichy 1990; Santel 1995* stb.) Tudományos kérdéseinek feltevésében lényegében az idegen jogi kategorizálásához alkalmazkodik. Így pl. a német empirikus szociológiában kétféle módon tematizálják és hierarchizálják az idegent. Egy-

²³ Hogy mennyire erős a természetes politikája, az abból is látszik, hogy az 1951-es UNESCO Statement on Race-e sem tesz mást, mint megerősíti a rasszok létezését. Az UNESCO nyilatkozatot nem más, mint Claude Lévi-Strauss legitímálta saját „Rassz és történelem” c. tanulmányával. (Vö.: Lévi-Strauss, Claude: Rasse und Geschichte, in: *Strukturelle Anthropologie II*. Frankfurt am Main, 1975.) Vagy például az a tény, hogy Bécsben egészen 1996-ig létezett a Természettudományi Múzeumban a „Rassensaal”, melyet végül a látogatók, a tudósok és a sajtó tiltakozására zártak be.

részt az 1953-as alaptörvény szerint, mely elsősorban az 1937–1945 közötti népmozgásokra ill. a vasfüggönyre koncentrál, azaz politikai természetű:

- menekült (a szovjet zónából elmenekült egykori német állampolgár, ill. a német népcsoportokhoz tartozó személy);
- üldözött (az 1937. 12. 31. utáni Német Birodalomhoz tartozó területekről német származása miatt elüldözött személy);
- telepített (a Wehrmacht által áttelepített német személy);
- kitelepített (1945 május 8-a előtt a Német Birodalom keleti területeiről kitelepített, elüldözött, kiszökött személy);
- áttelepült (az NDK-ból az NSZK-ba települt személy);
- határsértő (az NDK-ból vagy Csehszlovákiából élete kockáztatásával az NSZK-ba szökő személy).

Másrészt szociálpolitikai kritériumok alapján:

- németek;
- EU állampolgár külföldiek;
- tartózkodási joggal rendelkező, de nem az EU-ból származó külföldiek;
- menedékjogért folyamodók;
- A Genfi Konvenció menekültjei.

Elsősorban a kulturális antropológia és néhány migrációkutató műhely területén jelennek meg olyan törekvések, melyek az uralmi diskurzusra is reflektálnak és igyekeznek kitörni az általa szabott keretek közül (*Adler et al. 1999; Volf-Bauböck 2001*).

Irodalom

Angol nyelvű bibliográfia (összeállította: *Vidra Zsuzsanna*)

Önálló kötetek, tanulmánykötetek

- Altbach Ph.–Lomotey, K.: *The Racial Crisis in American Higher Education*. Albany, NY Press, 1991.
- Appadurai, A.: *Modernity at large. Cultural Dimensions of Globalization*. Mineapolis, University of Minnesota Press, 1997.
- Baumgartl, B.–Favell, A.–Gellner, E. (eds.): *New xenophobia in Europe*. Kluwer Law International, London, Boston, MA, 1995.
- Bekker, S.–Carlton, D. (eds.): *Racism, xenophobia and ethnic conflict*. Indicator Press, Natal, 1996.
- Bhabha, H. (1994): *The Location of Culture*. London, New York, Routledge, 1994.
- Finzsch, N.–Schirmer, D. (eds.) (1998): *Identity and intolerance: nationalism, racism, and xenophobia in Germany and the United States*, German Historical Institute, Cambridge University Press, Washington DC, Cambridge.
- Ford, G. (ed.): *Fascist Europe - the rise of racism and xenophobia*, Pluto Press, London, 1992.
- Friedman, J.: *Cultural Identity and Global Process*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage, 1994.
- Gans, H.: *The War against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*, New York, Basic Books, 1995.
- Glazer, N.: *We Are All Multiculturalists Now*. Harvard, UP, 1997.
- Gobson, M. A – Ogbu, J (eds.) (1991): *Minority Status and Schooling: A Comparative Study of Immigrant and Unvoluntary Minorities*. Garland Pub. Inc.
- Goulbourne, H.: *Ethnicity and Nationalism in Postimperial Britain*. Cambridge UP, 1991.
- Hall, S.: *Critical Dialogues in Cultural Studies*. Morley, Chen, Rotledge, 1996.
- Hacker, A.: *Two nations. Black and White, Separate, Hostile, Unequal*. NY, Free Press, 1996.
- Hollinger, D. (1995): *Postethnic America. Beyond Multiculturalism*. NY, Basic Books.
- Katz, M.: *The „Underclass” Debate*. Princeton UP, 1993.
- Kymlicka, W.: *Multicultural Citizenship. A liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Clarendon Press, 1995.
- McFate, K.–Lawson, R.–Wilson, W. J.: *Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy. Western States in the New World Order*. NY, Russell Sage Foundation, 1996.
- Murray, Ch.–Herrstein, R: *The Bell Curve. Intelligence and Class Structure in American Life*. NY. The Free Press, 1994.
- Miles, R.: *Racisme after Race Relations*, London, Rotledge, 1993.
- Rex, J.–Drury, B.: *Ethnic Mobilization in a Multicultural Europe*. Avebury, Aldershot, 1996.
- Robinson, C.: *Black Movements in America*. NY, London, Routledge, 1997.
- Skrentny; J. D.: *The Ironies of Affirmative Action. Politics, Culture and Justice in America*. Chicago UP, 1996.
- Takaki, R.: *A Different Mirror: A History of Multicultural America*. Little Brown and co, 1993.
- Taylor, Ch.: *The Politics of Recognition*, ed. Amy Gutmann, in: *Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition*, Princeton UP, 1994.

- Turner, G.: *British Cultural Studies. An Introduction*. London, NY, Routledge, 1996.
- Willett, C. (ed.): *Theorizing Multiculturalism. A Guide to Current Debate*. Malden, Oxford, 1998.
- Wistrich, R. S. (ed.): *Demonizing the other: antisemitism, racism and xenophobia*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 1999.

1945–90 közötti fontosabb művek

- Allport, G.: *The Nature of Prejudice*, Reading. Addison-Wesley, 1954.
- Anderson, B.: *Imagined Communities*. London, Verso, 1983.
- Banton, M.–Rex, J.: *Sociology of Race Relations*. London, NY, Basic Books, 1967.
- Banton, M.: *Racial and Ethnic Competition*. Cambridge UP, 1983.
- Barker, M.: *The New Racism*. London, Junction, 1981.
- Barth, F.: *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen, 1963.
- Bell, D.: *Vers la société postindustrielle*. Paris, Laffont, 1967.
- Ben-Tovim, G.–Gabriel, J.–Law, I.–Stredder, K.: *A Political Analysis of Local Struggles for Racial Equality*, ed: Rex, Mason, 1986.
- Blauner, R.: *Racial Oppression in America*, NY, 1972.
- Center for Contemporary Cultural Studies: *The Empire Strikes Back. Race and Racism in 70s Britain*, London, 1982.
- Cox, O.: *Caste, Class and Race, A study in Social Dynamics*. NY. 1948.
- Ellison, R.: *Invisible man*, New York, Random House, 1952.
- Frazier, F.: *Race and Culture Contacts in the Modern World*, New York, Knopf, 1957.
- Gans, H.: *The Urban Villagers*, New York, Free Press, 1962.
- Geertz, C.: *Old Societies and New States*, New York, The Free Press, 1963.
- Gellner, E.: *Nations and Nationalisms*, Oxford, Blackwell, 1983.
- Giddens, A.: *The Class Structure of Advanced Societies*, London, Hutchinson, 1973.
- Gilroy, P.: *There Ain't no Blacks in the Union Jack*, London Hutchinson, 1987.
- Glazer, N.–Moynihan, D. P.: *Beyond the Melting Pot*, Harvard UP. 1963.
- Glazer, N.–Moynihan, D. P.: *Ethnicity. Theory and Experience*, Harvard UP. 1975.
- Gordon, M.: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origin*, New York, Oxford UP. 1964.
- Hechter, M.: *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1536–1966*, University of California Press, 1975.
- Horowitz, D.: *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, 1985.
- MacIntyre, A.: *Whose Justice? Which Rationality?*, Notre Dame UP. 1988.
- Miles, R.–Phizacklea, A.: *Racism and Political Order*. London, Routledge, 1979.
- Myrdal, G.: *Challenges to Affluence*, NY, Random House, 1963.
- Rawls, J.: *Theory of Justice*. 1971.
- Rex, J.: *Race Relations in Sociological Theory*. London, 1970.
- Sandel, M.: *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge UP. 1982.
- Smith, A.: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge UP. 1981.
- Tajfel, H.: *Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology*. Cambridge UP. 1981.

- Van den Berghe, P.: *Race and Ethnicity, Essays in Comparative Sociology*. NY, Basic Books, 1970.
- Wilson, W. J.: *The Truly Disadvantaged, The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago UP. 1987.

Tanulmányok

- Banton, M.: The cultural determinants of xenophobia, in: *Anthropology today*, Apr 1996, Vol.12, No.2, 8–12.
- Benz, W.: Traditional and rediscovered prejudices in the new Europe – antisemitism, xenophobia, discrimination against minorities, in: *Patterns of prejudice*, Jul 1993, Vol.27, No.1, 3.
- Brannigan, A.: Criminology and the Holocaust: xenophobia, evolution, and Genocide, in: *Crime and delinquency*, Apr 1998, Vol.44, No.2, 257–276.
- Bridges, M.: The king, the foreigner, and the Lady with a mead cup: variations on a theme of cross-cultural contact, in: *Multilingua*, 1999, Vol.18, No.2–3, 185–208.
- Bourdieu, P.–Wacquant, L.: On the Cunning of Imperialist Reason. In: *Theory, Culture and Society*, 1999, vol.16, No.1.
- Cashdan, E.: Ethnocentrism and xenophobia: a cross-cultural study, *Current anthropology*, Dec 2001, Vol.4, No.25.
- DeMaster, S.–LeRoy, M. K.: Xenophobia and the European Union in: *Comparative politics*, Jul 2000, Vol.32, No.4, 419–436.
- Echabe, A. E.–Castro, J. L. G.: Images of immigrants: a study on the xenophobia and permeability of intergroup boundaries, in: *European journal of social psychology*, May–Jun 1996, Vol.26, No.3, 341–352.
- European inquiry into racism and xenophobia publishes report, in: *Patterns of prejudice*, Summer 1990, Vol.24, No.1, 47.
- European public opinion on racism and xenophobia, in: *Patterns of prejudice*, Summer 1990, Vol.24, No.1, 48.
- Fekete, L.: Report of the European committee on racism and xenophobia – a critique, in: *Race and class*, Jan–Mar 1991, Vol.32, No.3, 147.
- Gare, A.: The politics of recognition versus the politics of hatred, in: *Democracy & nature*, Jul 2002, Vol.8, No.2, 261–280.
- Gutman, A.: The Challenges of Multiculturalism in Political Ethics. In: *Philosophy and Public Affairs*, 1993, vol.22. No.3.
- Haegel, F.: Xenophobia on a suburban Paris housing estate, in: *Patterns of prejudice*, Jan 2000, Vol.34, No.1, 29–38.
- Heitmeyer, W.: Xenophobia – modernisation's curse, in: *European affairs*, Apr–May 1991, Vol.5, No.2, pp.51–57.
- Hjerm, M.: Education, xenophobia and nationalism: a comparative analysis, in: *Journal of ethnic and migration studies*, Jan 2001, Vol.27, No.1, 37–60.
- Hjerm, M.: National identities, national pride and xenophobia: a comparison of four western countries, in: *Acta sociologica [Norway]*, 1998, Vol.41, No.4, 335–347.
- Keigher, S.M.: National health line. America's most cruel xenophobia, in: *Health and social work*, Aug 1997, Vol.22, No.3, 232–237.
- Kuipers, G: The difference between a Surinamese and a Turk: ethnic jokes and the position of ethnic minorities in the Netherlands, in: *Humor*, 2000, Vol.13, No.2, 141–175.

- Licata, L.–Klein, O.: Does European citizenship breed xenophobia? European identification as a predictor of intolerance towards immigrants, in: *Journal of community and applied social psychology*, Sep–Oct 2002, Vol.12, No.5, 323–337.
- Luu, L. B.: 'Taking the bread out of our mouths': xenophobia in early modern London, in: *Immigrants and minorities*, Jul 2000, Vol.19, No.2, 1–22.
- Marrus, M. R.: Antisemitism and xenophobia in historical perspective, in: *Patterns of prejudice*, Apr 1994, Vol.28, No.2, 77–82.
- Mugny, G.–Sanchez-Mazas, M.–Roux, P.–Pérez, J. A.: Independence and interdependence of group judgments – xenophobia and minority influence, in: *European journal of social psychology*, May–Jun 1991, Vol.21, No.3, 213–223.
- Nava, M.: Cosmopolitan modernity: everyday imaginaries and the register of difference, *Theory culture and society*, Feb–Apr 2002, Vol.19, No.1–2, 81–99.
- Robinson, M.: Racism, xenophobia and intolerance in: *World today*, Aug–Sep 2001, Vol.57, No.8–9, 23–24.
- Sanchez-Mazas, M.: Minority influence under value conflict: the case of human rights and xenophobia, in: *British journal of social psychology*, Mar 1996, Vol.35, No.1, 169–178.
- Sanchez-Mazas, M.–Roux, P.–Mugny, G.: When the outgroup becomes ingroup and when the ingroup becomes outgroup: xenophobia and social categorization in a resource allocation task, in: *European journal of social psychology*, May–Jun 1994, Vol.24, No.3, 417–423.
- Scheunpflug, A.: Cross-cultural encounters as a way of overcoming xenophobia, in: *International review of education*, 1997, Vol.43, No.1, 109–116.
- Sengun, S.: Migration as a transitional space and group analysis, in: *Group analysis*, Mar 2001, Vol.34, No.1, 65–78.
- Shore, C.: Ethnicity, xenophobia and the boundaries of Europe, in: *International journal on minority and group rights*, 1996–1997, Vol.4, No.3–4, 247–262.
- Sundberg, U.: Durban – the third World Conference against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, in: *Revue internationale de droit penal*, 2002, Vol.73, No.1–2, 301–317.
- Thränhardt, D.: The political uses of xenophobia in England, France and Germany, in: *Party politics*, Jul 1995, Vol.1, No.3, 323–345.
- Van DenWyngaert, C.–Van Daele, I.–Vandeginste, S.: The position of victims of acts of racism and racial discrimination in Belgium, in: *Revue internationale de droit penal*, 2002, Vol.73, No.1–2.
- Walzer, M.: *Multiculturalism and Individualism*. In: *Dissent*, spring, 1994.
- Warnecke, A.M.–Masters, R. D.–Kempter, G.: The roots of nationalism – nonverbal behavior and xenophobia, in: *Ethology & sociobiology*, 1992, Vol.13, No.4, 267–282.
- Wimmer, A.: Explaining xenophobia and racism: a critical review of current research approaches, in: *Ethnic and racial studies*, Jan 1997, Vol.20, No.1, 17–41.
- Wooldridge, B.: 'Foreigner talk': an important element in cross-cultural management education and training, *International review of administrative sciences*, Dec 2001, Vol.67, No.4, 621–634.

Francia nyelvű bibliográfia (összeállította: *Kriza Borbála és Vidra Zsuzsanna*)

Önálló kötetek, tanulmánykötetek

- Amselle, J.: Vers un multiculturalisme français. Aubier, 1996.
- Bataille, Ph.: Le Racisme au travail. Paris, La Découverte, 1997.
- Bonafous, S.–Herszberg, B.–Israel, J. J. (eds.): Sans distinction de ... race. Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1992.
- Castells, M.: Le Pouvoir de l'identité. Paris, Fayard, 1999.
- Cesari, J.: Etre Musulman en France. Associations, militants et mosquées. Paris, Karthala, 1994.
- Constant, F.: Le multiculturalisme. Flammarion, 2000.
- Costa-Lascoux J.–Weil, P.: Logiques d'Etats et immigration. Paris, Kimé, 1992.
- Delemotte, B.–Chevallier, J.–Bayala, A.–Émagna, M.: Étranger et citoyen: les immigrés et la démocratie locale. L'Harmattan, Paris, 1996.
- Dubet, F.–Lapeyronnie, D.: Les quartiers d'exil. Editions du Seuil, 1992.
- Fassin, D.–Morice, A.–Quiminal, C. (eds.): Les lois de l'inhospitalité: les politiques de l'immigration à l'épreuve des Sans-papiers. La Découverte, Paris, 1997.
- Fourier, M.–Vermès, G.: Ethnisation des rapports sociaux. Racismes, nationalismes, ethnicismes et culturalismes. L'Harmattan-ENS, 1994.
- Gaspard, F.–Khosrokhavar, F.: Le foulard et la République. Paris, La Découverte, 1995.
- Lacorne, D.: La Crise de l'Identité américaine. Du melting-pot au multiculturalisme. Paris, Fayard, 1997.
- Lapeyronnie, D.: L'individu et les Minorités. La France et la Grande-Bretagne face à leurs immigrés. Paris, PUF, 1993.
- Le Cour Grandmaison, O.–Withol de Wenden, Ch.: Les étrangers dans la cité. Expériences européennes. Paris, La Découverte, 1993.
- Leman, J. (ed.): Sans documents, les immigrés de l'ombre: latino-américains, polonais et nigériens clandestins. Boeck-Wesmael, Brussels, 1995.
- Ozouf, M.: Les Mots des femmes. Essai sur la singularité française. Paris, Fayard. 1995.
- Rosanvallon, P.: Le Sacre du citoyen. Paris, Gallimard, 1992.
- Schnapper, D.: La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990. Paris, Gallimard, 1991.
- Schnapper, D.: La démocratie providentielle, Édition Gallimard, Paris, 2002.
- Taguieff, P. A.: Face au racisme. Paris, La Découverte, 1991.
- Touraine, A.: Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents Fayard. Paris, 1997.
- Wieviorka, M.: La France raciste. Paris, Seuil, 1991.
- Wieviorka, M.: La différence. Balland, Paris, 2001.
- Wieviorka, M. (ed.): Racisme et xénophobie en Europe. Paris, La Découverte, 1994.
- Wieviorka, M (ed.): Une société fragmentée ? Le multiculturalisme en débat. La Découverte Essais, 1996.

1945–90 közötti fontosabb művek

- Aron, R.: Essais sur la condition juive contemporaine. Paris, de Fallois, 1989.
- Balibar, É.–Wallerstein, I.: Race, nation, classe. Les identités ambiguës. Paris, Découverte, 1988.

- Delacampagne, Ch.: L'invention du racisme. Paris, Fayard, 1983.
- Dumont, L.: Caste, racisme et stratification. In: Cahiers internationaux de sociologie, XXIX, 1960.
- Ferry, L.–Alain, R.: Des droits de l'homme à l'idée républicaine. Paris, Puf, 1985.
- Memmi, A.: Le Racisme. Paris, Gallimard, 1994 (1982).
- Moscivici, S.: Psychologie des minorités actives, Paris, Puf. 1976.
- Noiriel, G.: Le creuset français. Histoire de l'immigration. Paris, Seuil, 1988.
- Lévi-Strauss, C.: Race et histoire. Édition Gonthier, 1961.
- Sartre, J. P.: Réflexions sur la question juive. Paris, Gallimard, 1946.
- Taguieff, P. A.: La Force de la préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles. Paris, La Découverte, 1988.
- Todorov, T.: Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine. Paris, Seuil, 1989.
- Touraine, A.–Dubet, F.–Hegedus, Zs.–Wieviorka, M.: Le Pays contre l'Etat. Paris, Seuil, 1980.

Tanulmányok

- Althabe, G.: Construction de l'étranger dans les échanges quotidiens, in: Civilisations, Dec 1993, Vol.LXII, No.2, 217–228.
- Birnbaum, P.: Sur la citoyenneté. In: L'Année sociologique, 1996, 46 n° 1.
- DeWender, C.W.: Les sans-papiers, in: Regards sur l'actualité, Jan 2002, No.277, 43–53.
- Doutreloux, A.: Anthropologie sans frontières, in: Recherches sociologiques, 2001, Vol. XXXII, No.1, 7–14.
- Dumont, L.: Caste, racisme et stratification”, in: Cahiers internationaux de sociologie, XXIX, 1960.
- Fassin, D.: Politiques du corps et reconnaissance de l'altérité: nouvelles questions posées par l'immigration à la société française, in: Recherches sociologiques, 2002, Vol. XXXIII, No.2, 59–74.
- Fleury, J.: Repenser l'intégration. In: Alternatives économiques n° 196, octobre 2001.
- Gaspard, F.: Multiculturalisme et identités, in: Recherche Sociale, No. 147, 1998.
- Ivaldi, G.–Roselli, M.: Anatomie de la poussée nationaliste xénophobe en Europe, in: Regards sur l'actualité, Feb 1995, No.208, 3–27.
- Karsenty, J.-C.: Avant-propos. In: Cahiers de la sécurité intérieure, Numéro thématique : Le temps des minorités? Visibilités sociale, visibilité institutionnelle, n° 45, 2001/3.
- Kymlicka, W.: Recherche Sociale, No. 147, 1988.
- LeRoy, J.: L'étranger et la mise en question des soins en santé mentale aux pays-bas, in: Homme et la société, Jan–Mar 2001, No.139(1), 15–33.
- Nobel, P.: L'action contre le racisme et la xénophobie, in: Revue du droit public, Sep–Oct 1990, Vol.5, 1309.
- Rosenberg, D.: La lutte contre le racisme et la xénophobie dans l'Union européenne, in: Revue trimestrielle de droit européen, Apr–Jun 1999, Vol.35, No.2, 201–238.
- Schnapper, D.: A propos de la formation de l'identité nationale, in: Recherche sociale, n° 147, 1998.
- Seksig, A.: Enfants de 'sans-papiers' à l'école, in: Informations sociales, 1999, No.78, 82–87.
- Slama, A. G.: L'État sans citoyens in: Pouvoirs, 1998, No.84, 89–98.
- Simon, P.: Classement scientifiques et identités ethniques. In: Recherche sociale, n° 147, 1998 juin–septembre.

- Stangos, P. N.: La lutte de la Communauté contre le racisme et la xénophobie in: Revue du marché commun, Jan 1992, No.354, 17.
- Ténoudji, P.: Les minorités invisibles. Etre „noir” dans une entreprise d'insertion en banlieue parisienne: parcours d'intégration, in: Temps modernes, Sep–Nov 2001, Vol.56, No.615–616, 180–205.
- Varikas, E.: La république française vue par une étrangère, in: Pouvoirs, 2002, No.100, 153–162.
- Vuddamalay, V.: L'insertion socio-professionnelle chez les nouveaux immigrants – le cas des Mauriciens en France, in: Espace populations sociétés, 1990, Vol.2, 231–239.
- Weber, C.: Pourquoi l'exil? Lettre de l'étranger, in: Esprit, Jun 2002, No.285, 108–116.

Német nyelvű bibliográfia (összeállította: *Kovács Éva*)

Önálló kötetek, tanulmánykötetek

- Ackermann, A.: Ethnologische Migrationsforschung, In: Kea 10. Ethnologie der Migration, Bremen, 1997, 1–28.
- Alba, R. D – Schmidt, P.–Wasmer, M. (ed.): Deutsche und Ausländer: Freunde, Fremde oder Feinde?: empirische Befunde und theoretische Erklärungen, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2000.
- Apitzsch, U. (Hg.): Migration und Traditionsbildung, Opladen, 1999.
- Auernkeimer, Georg: Rassismus und Migration, Hamburg-Berlin 1992.
- Bade, K.: Ausländer, Aussiedler, Asyl in der BRD, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1992.
- Bade, K. (Hg.): Migration – Ethnizität – Konflikt: Systemfragen und Fallstudien, Osnabrück, 1996.
- Balibar, É.–Wallerstein, I.: Rasse, Klasse, Nation: Ambivalente Identitäten, Hamburg-Berlin, 1990.
- Balke, F.–Habermas, R.–Nanz, P.–Sille, P. (Hg.): Schwierige Fremdheit. Über Integration und Ausgrenzung in Einwanderungsländern, Frankfurt am Main, 1993.
- Bauböck, R.: „Nach Rasse und Sprache verschieden”. Migrationspolitik in Österreich von der Monarchie bis heute, Wien, 1996.
- Bauman, Z.: Moderne und Ambivalenz, Frankfurt am Main, 1995. (angolul 1991, Cambridge)
- Bauman, Z.: Unbehagen in der Postmoderne, Hamburg, 1999.
- Beck, U.: Risk Society: Towards a New Modernity, London, 1992.
- Beck, U. (Hg.): Politik der Globalisierung, Frankfurt am Main, 1998.
- Beck, U.: Was ist Globalisierung? Frankfurt am Main, 1997.
- Benz, W.–Benz, U. (Hg.), et al: Auf dem Weg zum Bürgerkrieg? Rechtsextremismus und Gewalt gegen Fremde in Deutschland, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 2001.
- Berger, P. L.–Luckmann, T.: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie, Frankfurt am Main, 1994.
- Berger, P. L.–Luckmann, T.: Modernität, Pluralismus und Sinnkrise, Gütersloh, 1995.
- Berghold, J.–Ménasse, E.–Ottomeyer, K. (Hg.): Trennlinien. Imagination des Fremden und Konstruktion des Eigenen, Klagenfurt 2000.
- Bielefeld, U.: Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt, Hamburg, 1992.
- Blaschke, J.–Germershausen, A. (Hg.): Sozialwissenschaftliche Studien über das Weltflüchtlingsproblem I–III. Berlin, 1992.
- Blattmann, L. et al. (Hg.): Feministische Perspektiven in der Wissenschaft, Zürich, 1993.

- Bocklet, P. (Hg.): Aussiedler, Gastarbeiter, Asylanten – zu viele Fremde in Land? Patmos-Verlag, Düsseldorf, 1990.
- Böhme, G. (Hg.): Migration und Ausländerfeindlichkeit, Darmstadt, 1994.
- Bronfen, E. u.a. (Hg.): Hybride Kulturen, Tübingen, 1997.
- Butler, J.: Körper und Gewicht, Berlin, 1995.
- Butterwege, Ch.: Rassismus in Europa, Köln, 1993.
- Bukow, W.-D.: Leben in der multikulturellen Gesellschaft, Opladen, 1993.
- Davy, U.: Die Integration von Einwanderern, Wien/Frankfurt/New-York 2001.
- Dembon, G.–Hoffmeister, D.–Ingenhorst, J.: Fremde Deutsche in deutscher Fremde: Integrationsprobleme von Aussiedlern im kommunalen Raum, S. Roderer Verlag, Regensburg, 1994.
- DISS-Texte (Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, Duisburg)
- Dittrich, E. J.–Radtko, F.-O.: Ethnizität. Wissenschaft und Minderheiten, Opladen, 1990.
- Elias, N.–Scotson, J.: Etablierte und Außenseiter, Frankfurt am Main, 1990.
- Fassmann, H.–Münz, R. (Hg.): Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationsmuster, aktuelle Trends und politische Maßnahmen, Wien, 1995.
- Fassmann, H.–Matuschek, H.–Menasse, E. (Hg.): Abgrenzen, ausgrenzen, aufnehmen. Klagenfurt, 1999.
- Fischer, G.–Wölffingsreder, M. (Hg.): Biologismus – Rassismus – Nationalismus. Rechte Ideologien im Vormarsch. Wien, 1995.
- Flusser, V.: Von der Freiheit des Migranten. Einsprüche gegen den Nationalismus, Berlin, 1994.
- Fuchs, B.–Habinger, G. (Hg.): Rassismen & Feminismen. Differenzen, Machtverhältnisse und Solidarität zwischen Frauen, Wien 1996.
- Gauß, K.-M. (Hg.): Das Buch der Ränder, Klagenfurt-Salzburg, 1992.
- Glass, K.–Puslecki, Z.–Serloth, B.: Fremde – Nachbarn – Partner wider Willen? Mitteleuropas alte / neue Stereotypen und Feindbilder, 1995.
- Habermas, J.: Die Moderne – ein unvollendetes Projekt, Leipzig, 1992.
- Habermas, J.: Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat, in Taylor, Ch.: Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt am Main, 1997.
- Habermas, J.: Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie, Frankfurt am Main, 1997.
- Habermas, J.: Die postnationale Konstellation. Politische Essays, Frankfurt am Main, 1998.
- Jäger, S.–Link, J. (Hg.): Die vierte Gewalt. Rassismus und Medien, Duisburg, 1993.
- Jäger, S.: Gewalt in den Medien. Am Beispiel von Rassismus und Rechtsextremismus, Duisburg, 1997.
- Jeismann, M.–Ritter, H. (Hg.): Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus, Leipzig, 1993.
- Kaschuba, W. (Hg.): Kulturen – Identitäten – Diskurse. Perspektiven europäischer Ethnologie, Berlin 1995.
- Kleger, H.: Transnationale Staatsbürgerschaft, Frankfurt am Main, 1997.
- Lebhart, G.–Münz, R.: Migration und Fremdenfeindlichkeit. Wien, 1999.
- Leggewie, C.: Multi-Kulti. Spielregeln für die Vielvölkerrepublik, Nördlingen, 1990.
- Lengfeld, H. (Hg.): Entfesselte Feindbilder. Berlin, 1995.

- Liebhart, K.–Steinert, H.–Menasse, E.–Wiesbauer, E. (Hg.): Fremdenfeindlichkeit – Wahrnehmung und Diskurs, Klagenfurt, 2001.
- Link, J.: Versuch über den Nomadismus. Wie Normalität produziert wird, Opladen, 1996.
- List, E.: Die Präsenz des Anderen. Theorie und Geschlechterpolitik, Frankfurt am Main 1993.
- Luhmann, N.: Soziologie des Risiko, Berlin, 1991.
- Luhmann, N.: Gesellschaftskultur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie, Band 4. Frankfurt am Main, 1995. klonösen: Inklusion und Exklusion fejezet.
- Matouschek, B.–Wodak, R.–Januschek, F.: Notwendige Maßnahmen gegen Fremde? Genese und Formen von rassistischen Diskursen der Differenz, Wien, 1995.
- Miller, M.–Soeffner, H-G. (Hg.): Modernität und Barberei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts, Frankfurt am Main, 1996.
- Miles, R.: Rassismus. Einführung in die Geschichte und Theorie eines Begriffs, Hamburg, 1991.
- Menschik-Bendele, J.–Ottomeyer, K. (Hg.): Psychologie und Rassismus, Reinbek, 1997.
- Müggenburg, A. (Hg), et al: „Fremde“: zum Umgang mit Fremden in der Geschichte und Gegenwart, Freie Universität Berlin, Berlin, 1993.
- Müller, S.–Otto, H.–Otto, U. (Hg): Fremde und Andere in Deutschland: Nachdenken über das Einverleiben, Einebnen, Ausgrenzen, Leske & Budrich, Opladen, 1995.
- Müller-Funk, W. (Hg.): Neue Heimaten – Neue Fremden. Beiträge zur kontinentalen Spannungslage, Wien, 1992.
- Nassehi, A.: Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte. Köln-Wien, 1997.
- Santel, B.: Migration in und nach Europa. Erfahrungen – Strukturen – Politik, Opladen, 1995.
- Schäffter, O. (Hg.): Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung. Opladen, 1991.
- Scheffer, B. (Hg.): Medien und Fremdenfeindlichkeit: alltägliche Paradoxien, Dilemmata, Absurditäten und Zynismen, Verlag Leske + Budrich, Opladen, 1997.
- Schütz, A.: Der Fremde, és Der Heimkehrer, in Gesammelte Aufsätze, Vol. 2. Den Haag, 53-84.
- Silbermann, A.–Hüasers, F.: Der „normale“ Hass auf die Fremden: eine sozialwissenschaftliche Studie zu Ausmass und Hintergründen von Fremdenfeindlichkeit in Deutschland, MMV, Medizin-Verlag, Berlin, 1995.
- Singer, M.: Fremd. Bestimmung, Tübingen, 1997.
- Staas, D.: Migration und Fremdenfeindlichkeit als politisches Problem, Lit, Münster, 1994.
- Ulbrich, S. (Hg.): Multikultopia, Vilsbiburg, 1991.
- Volf, P.–Bauböck, R.: Wege zur Integration, Klagenfurt/Celovec, 2001.
- Waldenfels, B.: Topographie des Fremden. Studien zur Phänomenologie des Fremden, Vol. 1., Vol. 2. Frankfurt am Main, 1997., 1998.
- Wallace, C.–Stola, D.: Central Europe – a new place for migration, London/New-York, 2000
- Weibel, P.–Žižek, S. (Hg.): Inklusion: Exklusion. Probleme des Postkolonialismus und der globalen Migration, Wien, 1997.
- Weiss, W.: Fremde im Land, Haupt-Verlagsgesellschaft, Wien, 1990.
- Wierlacher, A. (Hg.): Kulturthema Fremdheit. Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdenforschung. München, 1993.
- Wodak, R. et. al.: Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität, Frankfurt am Main, 1998.
- Wodak, R.–Van Dijk, T. (Hg.): Racism at the Top, Klagenfurt, 2000.

- Wolf, A. (Hg.): Neue Grenzen, Wien, 1997.
- Žižek, S.: Ein Plädoyer für Intoleranz, Wien, 1998.
- 1945–90 közötti fontosabb művek*
- Adorno, Th. W.: Der autoritäre Charakter, Amsterdam, 1969.
- Arendt, H.: Zur Zeit. Politische Essays, München, 1989.
- Fanon, F.: Die Verdammten dieser Erde, Frankfurt am Main, 1966.
- Feyerabend, P.: Erkenntnis für freie Menschen, Frankfurt am Main, 1980.
- Kristeva, J.: Fremde sind wir uns selbst, Frankfurt am Main, 1988.
- Memmi, A.: Rassismus . Frankfurt am Main, 1987.
- Weinrich, H. (Hg.): Positionen der Negativität, Poetik und Hermeneutik VI. München, 1975

Klasszikus szociológia és filozófia

- Oppenheimer, F.: System der Soziologie, Bd. 1. 2. Halbband, Jena, 1923.
- Kant, I.: Anthropologie, Leipzig, 1943.
- Kant, I.: Physische Geographie, Werke, Bd. 8. Leipzig, 1886.
- Tönnies, F.: Gemeinschaft und Gesellschaft, Darmstadt, 1963.
- Simmel, G.: „Exkurs über den Fremden“, in: Loycke, A. (Hg.): Der Gast, der bleibt – Dimensionen von Georg Simmels Analyse des Fremdseins, Frankfurt/New York/Paris: Campus, 1992. 9–16.
- Weber, M.: Protestantische Ethik, Hamburg, 1973.

Tanulmányok

- Ahlheim, K.–Heger, B.: Die fremden Konkurrenten – Ergebnisse einer empirischen Studie zur Fremdenfeindlichkeit, in: WSI Mitteilungen, Jun 2000, Vol.53, No.6, 375–381.
- Baberowski, J.: „Entweder für den Sozialismus oder nach Archangel'sk!“. Stalinismus als Feldzug gegen das Fremde, in: Osteuropa, Jun 2000, Vol.50, No.6, 617–637.
- Bade, K. J.: „Einheimische Ausländer“ und „Fremde Deutsche“ im vereinigten Deutschland, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1991, No.2, 9–27.
- Boehm, G.: Das Fremde und das Eigene, in: Ethnologica Helvetica, 1992, No.16 SI, 133–148.
- Demirovic, A.: Fremdenfeindlichkeit oder neuer Rassismus, in: Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte, Apr 1992, Vol.39, No.4, 347–352.
- Frankenberg, G.: Fremde in Deutschland. Stichworte zur Alchemie von Recht und Fremdheit, in: Transit, Winter 1992–1993, No.5, 123–139.
- Golz, H. G.: Von der Analyse zur Prävention. Kongress über Gewalt, Fremdenfeindlichkeit und Rechtsextremismus in Leipzig, in: Deutschland Archiv, May 2001, Vol.34, No.3, 479–482.
- Görner, R.: Das Fremde und das Eigene, in: Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte, Apr 1992, Vol.39, No.4, 323.
- Guttandin, F.: Der Geruch des Fremden. Der Fremde als Relationsbegriff, in: Sociologia internationalis, 1994, Vol.32, No.1, 55–76.
- Hüttermann, J.: Der avancierende Fremde. Zur Genese von Unsicherheitserfahrungen und Konflikten in einem ethnisch polarisierten und sozialräumlich benachteiligten Stadtteil, in: Zeitschrift für Soziologie, Aug 2000, Vol.29, No.4, 275–293.
- Kämpf, H.: Anthropologische Implikationen der Hermeneutik und die Frage nach dem 'radikal Fremden' im Kontext der Ethnologie Paideuma, 2000 No. 46, 149–160.

- Leenen, W. R. : Ausländerfeindlichkeit, fremdenfeindliche Gewalt und politische Öffentlichkeit, in: Deutschland Archiv, Jun 1995, Vol.28, No.6, 603–624.
- Lüdemann, C.–Erzberger, C.: Bevölkerungsmeinung und Gewalt gegen Fremde: Zum Beitrag von Thomas Ohlemacher in der ZfS Heft 3 (1994), in: Zeitschrift für Soziologie, Dec 1994, Vol.23, No.6, 482–483.
- Nassehi, A.–Richter, D.: Die Form „Nation“ und der Einschluß durch Ausschluß, in: Sociologia internationalis, 1996, Vol.34, No.2, 151–176.
- Nassehi, A.: Der Fremde als Vertrauter. Soziologische Beobachtungen zur Konstruktion von Identitäten und Differenzen, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sep 1995, Vol.47, No.3, 443–463.
- Neuer, B. S.–Thieme, G.: Fremde Verwandte – Deutschlandbilder in den USA, in: Geographische Rundschau, Mar 2000, Vol.52, No.3, 30–34.
- Ohlemacher, T.: Fremdenfeindlichkeit und Rechtsextremismus. Mediale Berichterstattung, Bevölkerungsmeinung und deren Wechselwirkung mit fremdenfeindlichen Gewalttaten, 1991–1997, in: Soziale Welt, 1998, Vol.49, No.4, 319–332.
- Ossege, B.: Der fremde Blick, in: Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte, Jan–Feb 2000, Vol.1–2, 70–71.
- Priester, K.: Über die Fremdheit und das Fremde, in: Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte, Jul 1999, No.7, 600–603.
- Ruhrmann, G.–Kollbeck, J.–Möltgen, W.: „Fremdverstehen“: Medienberichterstattung, Fremdenfeindlichkeit und die Möglichkeiten von Toleranzkampagnen, in: Publizistik, Mar 1996, Vol.41, No.1, 32–50.
- Schweizer, T.: Wie versteht und erklärt man eine fremde Kultur? Zum Methodenproblem der Ethnographie, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Mar 1999, Vol.51, No.1, 1–33.
- Strubelt, W.: Der Fremde, die Fremde und das Fremde in uns, in: Informationen zur Raumentwicklung, 1991, No.7/8, 383.
- Szabó, M.: »Fremde Rassen« als Opfer rassistischer Gewalt in Ungarn nach 1989, in: Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 1998, No.7, 241–265.
- Watzal, L.: Das Fremde und der Nationalstaat, in: Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte, 1993, Vol.40, No.4, 354.
- Wodak, R.–Matouschek, B.: Wir und die anderen: Diskurse über Fremde, in: Journal für Sozialforschung, 1993, Vol.33, No.3, 293–302.
- Wollenschläger, M.: „Europäisierung des Flüchtlingsrechts“ AWR Bulletin 2000 VO- 38(47) No. 1–2, 4–11.
- Zimmermann, E.: Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit in Deutschland. Entwicklungen und theoretische Erklärungsdefizite, in: Deutschland Archiv, May–Jun 2002, Vol.35, No.3, 385–400.

- Ackermann, A. (1997):* Ethnologische Migrationsforschung, In: Kea 10. Ethnologie der Migration, Bremen, 1–28.
- Adorno, T. W. (1969):* Der autoritäre Charakter, Amsterdam.
- Ahlheim, K.–Heger, B. (2000):* Die fremden Konkurrenten – Ergebnisse einer empirischen Studie zur Fremdenfeindlichkeit, in: WSI Mitteilungen, Jun 2000, Vol. 53, No. 6, pp. 375–381.
- Alba, Rd.–Schmidt, P.–Wasmer, M (eds.) (2000):* Deutsche und Ausländer: Freunde, Fremde oder Feinde? empirische Befunde und theoretische Erklärungen, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden.
- Allport, G. (1954):* The Nature of Prejudice, Reading. Addison–Wesley.
- Altbachm Ph.–Lomotey, K. (1991):* The Racial Crisis in American Higher Education. Albany, NY Press.
- Althabe, G. (1993):* Construction de l'étranger dans les échanges quotidiens, in: Civilisations, Dec 1993, Vol. LXII, No. 2, pp. 217–228.
- Amselle, J. (1996):* Vers un multiculturalisme français. Aubier.
- Anderson, B. (1983):* Imagined Communities. London, Verso.
- Anthias, F. (2001):* „New Hibridities, Old Concepts: the Limits of Culture”, in: Ethnic and Racial Studies, Vol. 24. No. 4. July 2001, 619–641.
- Apitzsch, U. (Hg.) (1999):* Migration und Traditionsbildung, Opladen.
- Appadurai, A. (1996):* Modernity at Large, Cultural Dimension of Globalisation, Minneapolis/London: Univ. Of Minnesota Press.
- Appadurai, A. (1997):* Modernity at large. Cultural Dimensions of Globalization. Mineapolis, University of Minnesota Press.
- Arendt, H. (1989):* Zur Zeit. Politische Essays, München.
- Arendt, H. (1996):* Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, Frankfurt am Main, 452–470.
- Aron, R. (1989):* Essais sur la condition juive contemporaine. Paris, de Fallois.
- Auernheimer, G. (1992):* Rassismus und Migration, Hamburg-Berlin.
- Baberowski, J. (2000):* „Entweder für den Sozialismus oder nach Archangel'sk!.” Stalinismus als Feldzug gegen das Fremde, in: Osteuropa, Jun 2000, Vol. 50, No. 6, pp. 617–637.
- Bade, K. (1991):* „Einheimische Ausländer” und „Fremde Deutsche” im vereinigten Deutschland, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, No. 2, pp. 9–27.
- Bade, K. (1992):* Ausländer, Aussiedler, Asyl in der BRD, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Bade, K. (Hg.) (1996):* Migration – Ethnizität – Konflikt: Systemfragen und Fallstudien, Osnabrück.
- Balibar, E.–Wallerstein, I. (1990):* Klasse, Nation: Ambivalente Identitäten, Hamburg-Berlin 1990.
- Balibar, É.–Wallerstein, I. (1990):* Rasse, Klasse, Nation: Ambivalente Identitäten, Hamburg-Berlin.
- Balibar, É.–Wallerstein, I. (1988):* Race, nation, classe. Les identités ambiguës. Paris, Découverte.
- Balke, F.–Habermas, R.–Nanz, P.–Sillem, P. (Hg.) (1993):* Schwierige Fremdheit. Über Integration und Ausgrenzung in Einwanderungsländern, Frankfurt am Main.
- Banton, M. (1983):* Racial and Ethnic Competition. Cambridge UP.

- Banton, M. (1996):* The cultural determinants of xenophobia, in: *Anthropology today*, Apr 1996, Vol. 12, No.2, pp. 8–12.
- Banton, M.–Rex, J. (1967):* *Sociology of Race Relations*. London, NY, Basic Books.
- Barker, M. (1981):* *The New Racism*. London, Junction.
- Barth, F. (1963):* *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen.
- Bataille, Ph. (1997):* *Le Racisme au travail*. Paris, La Découverte.
- Bauböck, R. (1996):* „Nach Rasse und Sprache verschieden“. *Migrationspolitik in Österreich von der Monarchie bis heute*, Wien.
- Baudrillard, J. (1992):* *Transparenz des Bösen*, Berlin, 148.
- Bauman, Z. (1991):* *Modernity and Ambivalence*, Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (1995):* *Moderne und Ambivalenz*, Frankfurt am Main. (Angolul 1991, Cambridge.)
- Bauman, Z. (1999):* *Unbehagen in der Postmoderne*, Hamburg.
- Baumgartl, B.–Favell, A.–Gellner, E. (eds.) (1995):* *New xenophobia in Europe*. Kluwer Law International, London, Boston, MA.
- Beck, U. (1992):* *Risk Society: Towards a New Modernity*, London.
- Beck, U. (1997):* *Was ist Globalisierung?* Frankfurt am Main.
- Beck, U. (Hg.) (1998):* *Politik der Globalisierung*, Frankfurt am Main.
- Beck, U.–Giddens, A.–Lash, S. (1994):* *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Oxford/Cambridge: Polity Press.
- Beck, U.–Giddens, A.–Lash, S. (1994):* *Reflexive Modernization*, Cambridge.
- Bekker, S.–Carlton, D. (ed.) (1996):* *Racism, xenophobia and ethnic conflict*. Indicator Press, Natal.
- Bell, D. (1976):* *Vers la société postindustrielle*. Paris, Laffont.
- Ben-Tovim, G.–Gabriel, J.–Law, I.–Stredder K. (1986):* *A Political Analysis of Local Struggles for Racial Equality*, ed: Rex, Mason.
- Benz, W. (1993):* Traditional and rediscovered prejudices in the new Europe – antisemitism, xenophobia, discrimination against minorities, in: *Patterns of prejudice*, Jul 1993, Vol. 27, No. 1, p.3.
- Benz, W.–Benz, U. et al. (Hg.) (2001):* *Auf dem Weg zum Bürgerkrieg? Rechtsextremismus und Gewalt gegen Fremde in Deutschland*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt.
- Berger, P. L.–Luckmann, T. (1995):* *Modernität, Pluralismus und Sinnkrise*, Gütersloh.
- Berger, P. L.–Luckmann, T. (1994):* *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*, Frankfurt am Main.
- Berghold, J.–Menasse, E.–Ottomeyer, K. (Hg.) (2000):* *Trennlinien. Imagination des Fremden und Konstruktion des Eigenen*, Klagenfurt.
- Bhaba, H. (1990):* „DissemiNation. Time, narrative, and the margins of the modern nation“, in: Bhaba, H. (ed.): *Nation and Narration*, London, New York, 301–327.
- Bhaba, H. (1996):* „Culture’s In-Between“, in: Du Gay P. (Ed): *Production of Culture/Culture of Production*, London, Thousand Oaks, New Delhi, 53–60.
- Bhabha, H. (1994):* *The Location of Culture*. London, New York, Routledge.
- Bielefeld, U. (1992):* *Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt*, Hamburg.
- Birnbaum, P. (1996):* Sur la citoyenneté. In: *L’Année sociologique*, 1996, 46 n° 1
- Blaschke, J.–Germershausen, A. (1992):* (Hg.): *Sozialwissenschaftliche Studien über das Weltflüchtlingsproblem I–III*. Berlin.

- Blattmann, L. et al. (Hg.) (1993):* Feministische Perspektiven in der Wissenschaft, Zürich.
- Blauner, R. (1972):* Racial Oppression in America, NY.
- Bocklet, P. (Hg.) (1990):* Aussiedler, Gastarbeiter, Asylanten – zu viele Fremde in Land? Patmos-Verlag, Düsseldorf.
- Boehm, G. (1992):* Das Fremde und das Eigene, in: *Ethnologica Helvetica*, 1992, No. 16. SI, pp. 133–148.
- Bonafous, S.–Herszberg, B.–Israel, J. J. (eds.) (1992):* Sans distinction de ... race. Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1992.
- Bourdieu, P. (1991):* Sozialer Raum und „Klassen“. Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen, Frankfurt am Main.
- Bourdieu, P.–Wacquant, L. (1999):* On the Cunning of Imperialist Reason. In: *Theory, Culture and Society*, Vol. 16, No. 1.
- Böhme, G. (Hg.) (1994):* Migration und Ausländerfeindlichkeit, Darmstadt.
- Brannigan, A. (1998):* Criminology and the Holocaust: xenophobia, evolution, and Genocide, in: *Crime and delinquency*, Apr 1998, Vol. 44, No. 2, pp. 257–276.
- Bridges, M (1999):* The king, the foreigner, and the Lady with a mead cup: variations on a theme of cross-cultural contact, in: *Multilingua*, 1999, Vol. 18, No. 2–3, pp. 185–208
- Bronfen, E. u.a. (Hg.) (1997):* Hybride Kulturen, Tübingen.
- Bukow, W. D. (1993):* Leben in der multikulturellen Gesellschaft, Opladen.
- Butler, J. (1995):* Körper und Gewicht, Berlin.
- Butterwege, C. (1993):* Rassismus in Europa, Köln.
- Cashdan, E. (2001):* Ethnocentrism and xenophobia: a cross-cultural study, *Current anthropology*, Dec 2001, Vol. 4, No. 25
- Castells, M. (1997):* The Power of Identity, Oxford: Blackwell, 1997. 5–67.
- Castells, M. (1999):* Le Pouvoir de l'identité. Paris, Fayard, 1999.
- Center for Contemporary Cultural Studies (1982):* The Empire Strikes Back. Race and Racism in 70s Britain, London,.
- Cesari, J. (1994):* Etre Musulman en France. Associations, militants et mosquées. Paris, Karthala.
- Clifford, J. (1994):* „Diasporas“, in: *Cultural Anthropology* Vol. 9. Nr.3., 1994, 302–338.
- Constant, F. (2000):* Le multiculturalisme. Flammarion.
- Costa-Lascouxm J.–Weil, P. (1992):* Logiques d'Etats et immigration. Paris, Kimé.
- Cox, O. (1948):* Caste, Class and Race, A study in Social Dynamics. NY.
- Davy, U. (2001):* Integration von Einwanderern, Wien/Frankfurt/New-York.
- Delacampagne, Ch. (1983):* L'invention du racisme. Paris, Fayard.
- Delemotte, B.–Chevallier, J.–Bayala, A.–Émagna, É. (1996):* Étranger et citoyen: les immigrés et la démocratie locale. L'Harmattan, Paris.
- DeMaster, S.– LeRoy, M.K. (2000):* Xenophobia and the European Union in: *Comparative politics*, Jul 2000, Vol. 32, No. 4, pp. 419–436.
- Dembon, G.–Hoffmeister, D. (1994):* Ingenhorst: Fremde Deutsche in deutscher Fremde: Integrations-probleme von Aussiedlern im kommunalen Raum, S. Roderer Verlag, Regensburg.
- Demirovic, A. (1992):* Fremdenfeindlichkeit oder neuer Rassismus, in: *Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte*, Apr 1992, Vol. 39, No. 4, pp. 347–352.

- Derrida, J. (1972):* La dissémination, Paris, 1972. pp. 42.
- DeWender, C. W. (2002):* Les sans-papiers, in: Regards sur l'actualité, Jan 2002, No. 277, pp. 43–53.
- DISS-Texte (Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, Duisburg).
- Dittrich, E. J.–Radtke, F. O. (1990):* Ethnizität. Wissenschaft und Minderheiten, Opladen, 1990.
- Doutreloux, A. (2001):* Anthropologie sans frontières, in: Recherches sociologiques, 2001, Vol. XXXII, No. 1, pp. 7–14.
- Drubig, R.–Bellers, J. (Rev.) (1997):* Geschichte, Tod, Politik – der ethnologische Vorstoß in die Fremde [review], in: Politische Vierteljahresschrift, Jun 1997, Vol. 38, No. 2, pp. 356–361.
- Dubet, F.–Lapeyronnie, D. (1992):* Les quartiers d'exil. Editions du Seuil.
- Dumont, L. (1960):* Caste, racisme et stratification. In: Cahiers internationaux de sociologie, XXIX.
- Echabe, A E.–Castro, J. L. G. (1996):* Images of immigrants: a study on the xenophobia and permeability of intergroup boundaries, in: European journal of social psychology, May–Jun 1996, Vol. 26, No. 3, pp. 341–352
- Elias, N.–Scotson, J. (1990):* Etablierte Und Außenseiter, Frankfurt Am Main.
- Ellison, R. (1952):* Invisible man, New York, Random House.
- European inquiry into racism and xenophobia publishes report, in: Patterns of prejudice, Summer 1990, Vol. 24, No. 1, p.47.
- European public opinion on racism and xenophobia, in: Patterns of prejudice, Summer 1990, Vol. 24, No. 1, p.48.
- Fanon, F. (1966):* Die Verdammten dieser Erde, Frankfurt am Main.
- Fassin, D. (2002):* Politiques du corps et reconnaissance de l'altérité: nouvelles questions posées par l'immigration à la société française, in: Recherches sociologiques, 2002, Vol. XXXI-II, No. 2, pp. 59–74.
- Fassin, D.–Morice, A.–Quiminal, C. (eds.) (1997):* Les lois de l'inhospitalité: les politiques de l'immigration à l'épreuve des Sans-papiers. La Découverte, Paris.
- Fassmann, H.–Matuschek, H.–Menasse, E. (Hg.) (1999):* Abgrenzen, ausgrenzen, aufnehmen. Klagenfurt.
- Fassmann, H.–Münz, R. (Hg.) (1995):* Einwanderungsland Österreich? Historische Migrationsmuster, aktuelle Trends und politische Maßnahmen, Wien.
- Fechner, R. (1994):* Individuum und Welt in der Neuzeit – Tönnies' Konzept der Moderne, in: Jahrbuch für Soziologiegeschichte, 1994, pp. 153–176.
- Fekete L. (1991):* Report of the European committee on racism and xenophobia – a critique, in: Race and class, Jan-Mar 1991, Vol. 32, No. 3, p.147.
- Ferry, L.–Alain, R. (1985):* Des droits de l'homme à l'idée républicaine. Paris, Puf.
- Feyerabend, P. (1980):* Erkenntnis für freie Menschen, Frankfurt am Main.
- Finzsch, N.–Schirmer, D. (eds.) (1998):* Identity and intolerance: nationalism, racism, and xenophobia in Germany and the United States, German Historical Institute, Cambridge University Press, Washington DC, Cambridge.
- Fischer, G.–Wölflingseder, M. (Hg.) (1995):* Biologismus – Rassismus – Nationalismus. Rechte Ideologien im Vormarsch. Wien.
- Fleury, J. (2001):* Repenser l'intégration. In: Alternatives économiques n° 196, octobre 2001.
- Flusser, V. (1994):* Von der Freiheit des Migranten. Einsprüche gegen den Nationalismus, Berlin.

- Ford, G. (ed.) (1992):* Fascist Europe – the rise of racism and xenophobia, Pluto Press, London.
- Foucault, M. (1989):* La naissance de biopolitique, in: Foucault: Résumé des cours 1970–1982, Paris.
- Fourier, M.–Vermès, G. (1994):* Ethnisation des rapports sociaux. Racismes, nationalismes, ethnicismes et culturalismes. l'Harmattan-ENS.
- Frankenberg, G. (1993):* Fremde in Deutschland. Stichworte zur Alchemie von Recht und Fremdheit, in: Transit, Winter 1992–1993, No. 5, pp. 123–139
- Frankenberg, R. (1996):* Weisse Frauen, Feminismus und die Herausforderung des Rassismus, in: Fuchs–Habinger 1996: 54.
- Frankfurt/New York/Paris: Campus, 1992. 9–16.
- Frazier, F. (1957):* Race and Culture Contacts in the Modern World, New York, Knopf.
- Friedman, J. (1994):* Cultural Identity and Global Process, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage.
- Fuchs, B.–Habinger, G. (Hg.) (1996):* Rassismen & Feminismen. Differenzen, Machtverhältnisse und Solidarität zwischen Frauen, Wien.
- Gans, H. (1962):* The Urban Villagers, New York, Free Press.
- Gans, H. (1995):* The War against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy, New York, Basic Books.
- Gare, A. (2002):* The politics of recognition versus the politics of hatred, in: Democracy & nature, Jul 2002, Vol. 8, No. 2, pp. 261–280
- Gaspard, F. (1998):* Multiculturalisme et identités, in: Recherche Sociale, No. 147.
- Gaspard, F.–Khosrokhavar, F. (1995):* Le foulard et la République. Paris, La Découverte.
- Gauß, K. M. (Hg.) (1992):* Das Buch der Ränder, Klagenfurt-Salzburg.
- Geertz, C. (1963):* Old Societies and New States, New York, The Free Press.
- Gellner, E. (1983):* Nations and Nationalisms, Oxford, Blackwell.. Genocide, in: Crime and delinquency, Apr 1998, Vol. 44, No. 2, pp. 257–276.
- Giddens, A. (1973):* The Class Structure of Advanced Societies, London, Hutchinson.
- Giddens, A. (1991):* Modernity and Self-Identity – Self and Society in the Late Modern Age, Oxford/Cambridge: Polity Press.
- Gilroy, P. (1987):* „Diaspora, utopia and the critique of capitalism”, in: Gilroy, P.: There Ain't No Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation, London: Hutchinson, 153–222.
- Gilroy, P. (1987):* There Ain't no Blacks in the Union Jack, London Hutchinson.
- Glass, K.– Puslecki, Z.–Serloth, B. (1995):* Fremde – Nachbarn – Partner wider Willen? Mitteleuropas alte / neue Stereotypen und Feindbilder.
- Glazer, N. (1997):* We Are All Multiculturalists Now. Harvard, UP.
- Glazer, N.–Moynihan, D. P. (1963):* Beyond the Melting Pot, Harvard UP.
- Glazer, N.–Moynihan, D. P. (1975):* Ethnicity. Theory and Experience, Harvard UP.
- Gobson, M. A.–Ogbu, J. (eds.) (1991):* Minority Status and Schooling: A Comparative Study of Immigrant and Unvoluntary Minorities. Garland Pub. Inc.
- Golz, H. G. (2001):* Von der Analyse zur Prävention. Kongress über Gewalt, Fremdenfeindlichkeit und Rechtsextremismus in Leipzig, in: Deutschland Archiv, May 2001, Vol. 34, No. 3, pp. 479–482.

- Gordon, M. (1964):* Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origin, New York, Oxford UP.
- Goulbourne, H. (1991):* Ethnicity and Nationalism in Postimperial Britain. Cambridge UP.
- Görner, R. (1993):* Das Fremde und das Eigene, in: Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte, Apr 1992, Vol. 39, No. 4, p. 323.
- Gutman, A. (1993):* The Challenges of Multiculturalism in Political Ethics. In: Philosophy and Public Affairs, 1993, Vol. 22. No. 3.
- Guttandin, F. (1994):* Der Geruch des Fremden. Der Fremde als Relationsbegriff, in: Sociologia internationalis, 1994, Vol. 32, No. 1, pp. 55–76
- Habermas, J. (1986):* Der philosophische Diskurs der Moderne, Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Habermas, J. (1997):* Anerkennungskämpfe im demokratischen Rechtsstaat, in: Taylor, Ch.: Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt am Main.
- Habermas, J. (1992):* Die Moderne – ein unvollendetes Projekt, Leipzig.
- Habermas, J. (1997):* Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie, Frankfurt am Main.
- Habermas, J. (1998):* Die postnationale Konstellation. Politische Essays, Frankfurt am Main.
- Hacker, A. (1996):* Two nations. Black and White, Separate, Hostile, Unequal. NY, Free Press.
- Haegel, F. (2000):* Xenophobia on a suburban Paris housing estate, in: Patterns of prejudice, Jan 2000, Vol. 34, No. 1, pp. 29–38.
- Hall, S. (1996):* Critical Dialogues in Cultural Studies. Morley, Chen, Rotledge.
- Hall, S.–Du Gay, P. (ed.) (1996):* Questions of Cultural Identity, London/Thousand Oaks, New Delhi.
- Hannerz, U. (1992):* Cultural Complexity. Studies in the Social Organisation of Meaning, New York.
- Hannerz, U. (1990):* Cosmopolitans and Locals in World Culture, in: Featherstone, Mike (ed.): Global Culture: Nationalism, Globalisation and Modernity, London/Newbury Park/New-Delhi, 237–252.
- Hechter, M. (1975):* Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1536–1966, University of California Press.
- Heitmeyer, W. (1991):* Xenophobia – modernisation's curse, in: European affairs, Apr-May 1991, Vol. 5, No. 2, pp. 51–57.
- Herbert, U.–Lehnert, D. (Rev.) (1996):* Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert [review], in: Politische Vierteljahresschrift, Dec 1996, Vol. 37, No. 4, pp. 813–814.
- Hjerm, M. (2001):* Education, xenophobia and nationalism: a comparative analysis, in: Journal of ethnic and migration studies, Jan 2001, Vol. 27, No. 1, pp. 37–60.
- Hjerm, M. (1998):* National identities, national pride and xenophobia: a comparison of four western countries, in: Acta sociologica [Norway], 1998, Vol. 41, No. 4, pp. 335–347.
- Hollinger, D. (1995):* Postethnic America. Beyond Multiculturalism. NY, Basic Books.
- Horowitz, D. (1985):* Ethnic Groups in Conflict. University of California Press.
- Hüttermann, J. (2000):* Der avancierende Fremde. Zur Genese von Unsicherheitserfahrungen und Konflikten in einem ethnisch polarisierten und sozialräumlich benachteiligten Stadtteil, in: Zeitschrift für Soziologie, Aug 2000, Vol. 29, No. 4, pp. 275–293
- Ivaldi, G.–Roselli, M. (1995):* Anatomie de la poussée nationaliste xénophobe en Europe, in: Regards sur l'actualité, Feb 1995, No. 208, pp. 3–27.

- Jäger, S. (1997):* Gewalt in den Medien. Am Beispiel von Rassismus und Rechtsextremismus, Duisburg.
- Jäger, S.–Link, J. (Hg.) (1993):* Die vierte Gewalt. Rassismus und Medien, Duisburg.
- Jeismann, M.–Ritter, H. (Hg.) (1993):* Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus, Leipzig.
- Kämpf, H. (2000):* Anthropologische Implikationen der Hermeneutik und die Frage nach dem 'radikal Fremden' im Kontext der Ethnologie *Paideuma*, 2000 No. 46, 149–160.
- Kant, I. (1886):* *Physische Geographie*, Werke, Bd. 8. Leipzig.
- Kant, I. (1943):* *Anthropologie*, Leipzig.
- Karsenty, J. C. (2001):* Avant-propos. In: *Cahiers de la sécurité intérieure*, Numéro thématique: Le temps des minorités? Visibilités sociale, visibilité institutionnelle, n° 45, 2001/3.
- Kaschuba, W. (Hg.) (1995):* Kulturen – Identitäten – Diskurse. Perspektiven europäischer Ethnologie, Berlin.
- Katz, M. (1993):* The „Underclass“ Debate. Princeton UP.
- Keigher, S. M. (1997):* National health line. America's most cruel xenophobia, in: *Health and social work*, Aug 1997, Vol. 22, No. 3, pp. 232–237.
- Kleger, H. (1997):* *Transnationale Staatsbürgerschaft*, Frankfurt am Main.
- Klopp, B.:* The political incorporation of EU foreigners before and after.
- Koselleck, R. (1997):* Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája, Budapest. (Eredeti megjelenés 1975.)
- Kristeva, J. (1988):* Fremde sind wir uns selbst, Frankfurt am Main.
- Kuipers, G. (2000):* The difference between a Surinamese and a Turk: ethnic jokes and the position of ethnic minorities in the Netherlands, in: *Humor*, 2000, Vol. 13, No. 2, pp. 141–175.
- Kymlicka, W. (1988):* *Recherche Sociale*, No. 147.
- Kymlicka, W. (1995):* *Multicultural Citizenship. A liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Clarendon Press.
- Lacorne, D. (1997):* La Crise de l'Identité américaine. Du melting-pot au multiculturalisme. Paris, Fayard.
- Lapeyronnie, D. (1993):* L'individu et les Minorités. La France et la Grande-Bretagne face à leurs immigrés. Paris, PUF.
- Lash, S.–Friedman, J. (eds.) (1992):* *Modernity and Identity*, Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Le Cour Grandmaison, O.–Withol de Wenden, Ch. (1993):* Les étrangers dans la cité. Expériences européennes. Paris, La Découverte.
- Lebhart, G.–Münz, R. (1999):* *Migration und Fremdenfeindlichkeit*. Wien.
- Leenen, W. R. (1995):* Ausländerfeindlichkeit, fremdenfeindliche Gewalt und politische Öffentlichkeit, in: *Deutschland Archiv*, Jun 1995, Vol. 28, No. 6, pp. 603–624.
- Leggewie, C. (1990):* *Multi-Kulti. Spielregeln für die Vielvölkerrepublik*, Nördlingen.
- Leman, J. (ed.) (1995):* *Sans documents, les immigrés de l'ombre: latino-américains, polonais et nigériens clandestins*. Boeck-Wesmael, Brussels.
- Lengfeld, H. (Hg.) (1995):* *Entfesselte Feinbilder*. Berlin.
- LeRoy, J. (2001):* L'étranger et la mise en question des soins en santé mentale aux pays-bas, in: *Homme et la société*, Jan-Mar 2001, No. 139(1), pp. 15–33.
- Levi-Strauss, C. (1961):* *Race et histoire*. Édition Gonthier.

- Lévi-Strauss, C. (1975): Rasse und Geschichte, in: Strukturele Anthropologie II. Frankfurt am Main.*
- Licata, L.–Klein, O. (2002): Does European citizenship breed xenophobia? European identification as a predictor of intolerance towards immigrants, in: Journal of community and applied social psychology, Sep-Oct 2002, Vol. 12, No. 5, pp. 323–337.*
- Liebhart, K.–Steinert, H.–Menasse-Wiesbauer, E. (Hg.) (2001): Fremdenfeindlichkeit – Wahrnehmung und Diskurs, Klagenfurt.*
- Link, J. (1996): Versuch über den Nomadismus. Wie Normalität produziert wird, Opladen.*
- List, E. (1993): Die Präsenz des Anderen. Theorie und Geschlechterpolitik, Frankfurt am Main.*
- Luhmann, N. (1991): Soziologie des Risiko, Berlin.*
- Luhmann, N. (1995): Gesellschaftskultur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie, Band 4. Frankfurt am Main, 1995. külonösen: Inklusion und Exklusion fejezet.*
- Luu, LB. (2000): „Taking the bread out of our mouths“: xenophobia in early modern London, in: Immigrants and minorities, Jul 2000, Vol. 19, No. 2, pp. 1–22.*
- Lüdemann, C.–Erzberger, C. (1994): Bevölkerungsmeinung und Gewalt gegen Fremde: Zum Beitrag von Thomas Ohlemacher in der ZfS Heft 3 (1994), in: Zeitschrift für Soziologie, Dec 1994, Vol. 23, No. 6, pp. 482–483.*
- MacIntyre, M. (1988): Whose Justice? Which Rationality?, Notre Dame UP.*
- Marrus, M. R. (1994): Antisemitism and xenophobia in historical perspective, in: Patterns of prejudice, Apr 1994, Vol. 28, No. 2, pp. 77–82.*
- Matouschek, B.–Wodak, R.–Januschek, F. (1995): Notwendige Maßnahmen gegen Fremde? Genese und Formen von rassistischen Diskursen der Differenz, Wien.*
- McFate, K.–Lawson, R.–Wilson, W. J. (1996): Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy. Western States in the New World Order. NY, Russell Sage Foundation.*
- Memmi, A. (1987): Rassismus. Frankfurt am Main.*
- Memmi, A. (1994): Le Racisme. Paris, Gallimard, 1994 (1982).*
- Menschik-Bendele, J.–Ottomeyer, K. (Hg.) (1997): Psychologie Und Rassismus, Reinbek.*
- Miles, R. (1991): Rassismus. Einführung in die Geschichte und Theorie eines Begriffs, Hamburg.*
- Miles, R. (1993): Racisme after Race Relations, London, Rotledge.*
- Miles, R.–Phizacklea, A. (1979): Racism and Political Order. London, Routledge.*
- Miller, M., Soeffner, H. G. (Hg.) (1996): Modernität und Barberei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts, Frankfurt am Main.*
- Moscivici, S. (1976): Psychologie des minorités actives, Paris, Puf.*
- Mugny, G.–SanchezMazas, M.–Roux, P.–Pérez, J. A. (1991): Independence and interdependence of group judgments – xenophobia and minority influence, in: European journal of social psychology, May-Jun 1991, Vol. 21, No. 3, pp. 213–223.*
- Murray, Ch.–Herrstein, R. (1994): The Bell Curve. Intelligence and Class Structure in American Life. NY. The Free Press.*
- Müggenburg, A. (Hg), et al. (1993): „Fremde“: zum Umgang mit Fremden in der Geschichte und Gegenwart, Freie Universität Berlin, Berlin.*
- Müller, S.–Otto, H. U.–Otto, U. (Hg) (1995): Fremde und Andere in Deutschland: Nachdenken über das Einverleiben, Einebnen, Ausgrenzen, Leske & Budrich, Opladen.*
- Müller, S.,–Otto, H. U.–Otto, U. (eds.) Scheuringer, B. (Rev.) (1998): Fremde und Andere in Deutsch-land [review] in: Sociologia internationalis, 1998, Vol. 36, No. 1, pp. 113–120.*

- Müller-Funk, W. (Hg.) (1992):* Neue Heimat – Neue Fremden. Beiträge zur kontinentalen Spannungslage, Wien.
- Myrdal, G. (1963):* Challenges to Affluence, NY, Random House.
- Nassehi, A. (1997):* Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte. Köln-Wien.
- Nassehi, A. (1995):* Der Fremde als Vertrauter. Soziologische Beobachtungen zur Konstruktion von Identitäten und Differenzen, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sep 1995, Vol. 47, No. 3, pp. 443–463.
- Nassehi, A.–Richter, D. (1996):* Die Form „Nation“ und der Einschluß durch Ausschluß, in: Sociologia internationalis, 1996, Vol. 34, No. 2, pp. 151–176.
- Nava, M. (2002):* Cosmopolitan modernity: everyday imaginaries and the register of difference, Theory culture and society, Feb-Apr 2002, Vol. 19, No. 1–2, pp. 81–99.
- Neuer, B. S.–Thieme, G. (2000):* Fremde Verwandte – Deutschlandbilder in den USA, in: Geographische Rundschau, Mar 2000, Vol. 52, No. 3, pp. 30–34.
- Niedermüller, P. (1999):* Studien zur sozialen Taxonomie des Fremden, in Adler, Harry et al (Hg.): Zwischen Räumen, Berliner Blätter 19/1999 Ethnographische und ethnologische Studien 1. pp. 9–20.
- Nobel, P. (1990):* L'action contre le racisme et la xénophobie, in: Revue du droit public, Sep-Oct 1990, Vol. 5, p.1309.
- Noiriel, G. (1988):* Le creuset français. Histoire de l'immigration. Paris, Seuil.
- Ohlemacher, T. (1998):* Fremdenfeindlichkeit und Rechtsextremismus. Mediale Berichterstattung, Bevölkerungsmeinung und deren Wechselwirkung mit fremdenfeindlichen Gewalttaten, 1991–1997, in: Soziale Welt, 1998, Vol. 49, No. 4, pp. 319–332.
- Oppenheimer, F. (1923):* System der Soziologie, Bd. 1. 2. Halbband, Jena.
- Ossege, B. (2000):* Der fremde Blick, in: Neue Gesellschaft / Frankfurter Hefte, Jan–Feb 2000, Vol. 1–2, pp. 70–71.
- Ozouf, M. (1995):* Les Mots des femmes. Essai sur la singularité française. Paris, Fayard.
- Picht, R.–Hoffmann-Martinot, V.–Lasserre, R.–Theiner, P. (eds.), Ritzenhofen, M. (Rev.) (1998):* Fremde Freunde. Deutsche und Franzosen vor dem 21. Jahrhundert, in: Dokumente, Jun 1998, Vol. 54, No. 3, p.254.
- Priester, K. (1999):* Über die Fremdheit und das Fremde, in: Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte, Jul 1999, No. 7, pp. 600–603.
- Rawls, J. (1971):* Theory of Justice.
- Rex, J. (1970):* Race Relations in Sociological Theory. London.
- Rex, J.–Drury, B. (1996):* Ethnic Mobilization in a Multicultural Europe. Avebury, Aldershot.
- Robinson, C. (1997):* Black Movements in America. NY, London, Routledge.
- Robinson, M. (2001):* Racism, xenophobia and intolerance in: World today, Aug-Sep 2001, Vol. 57, No. 8–9, pp. 23–24.
- Rosanvallon, P. (1992):* Le Sacre du citoyen. Paris, Gallimard.
- Rosenberg, D. (1999):* La lutte contre le racisme et la xénophobie dans l'Union européenne, in: Revue trimestrielle de droit européen, Apr-Jun 1999, Vol. 35, No. 2, pp. 201–238.
- Ruhrmann, G.–Kollbeck, J.–Möltgen, W. (1996):* „Fremdverstehen“: Medienberichterstattung, Fremdenfeindlichkeit und die Möglichkeiten von Toleranzkampagnen, in: Publizistik, Mar 1996, Vol. 41, No. 1, pp. 32–50.

- Salt, J. (1989):* A Comparative Overview of International Trends and Types, 1950–1980, in: *International Migration Review*, Vol. 23/1989/ Nr.3. pp. 431–456.
- Sanchez-Mazas, M. (1996):* Minority influence under value conflict: the case of human rights and xenophobia, in: *British journal of social psychology*, Mar 1996, Vol. 35, No. 1, pp. 169–178.
- Sanchez-Mazas, M.–Roux, P.–Mugny, G. (1994):* When the outgroup becomes ingroup and when the ingroup becomes outgroup: xenophobia and social categorization in a resource allocation task, in: *European journal of social psychology*, May-Jun 1994, Vol. 24, No. 3, pp. 417–423.
- Sandel, M. (1982):* *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge UP..
- Santel, B (1995):* *Migration in und nach Europa. Erfahrungen – Strukturen – Politik*, Opladen.
- Sartre, J. P. (1946):* *Réflexions sur la question juive*. Paris, Gallimard.
- Sassen, S. (1994):* *Immigration: An International Perspektive*, in: *Beyond the Borders*, New York.
- Schäffter, O. (Hg.) (1991):* *Das Fremde. Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung*. Opladen.
- Scheffer, B. (Hg.) (1997):* *Medien und Fremdenfeindlichkeit: alltägliche Paradoxien, Dilemmata, Absurditäten und Zynismen*, Verlag Leske + Budrich, Opladen.
- Scheunpflug, A. (1997):* Cross-cultural encounters as a way of overcoming xenophobia, in: *International review of education*, 1997, Vol. 43, No. 1, pp. 109–116.
- Schiffauer, W.–Latham, A. (Rev.) (1999):* Fremde in der Stadt: Zehn Essays über Kultur und Differenz, in: *European journal of cultural studies*, May 1999, Vol. 2, No. 2, pp. 274–278.
- Schnapper, D. (1991):* *La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990*. Paris, Gallimard, 1991.
- Schnapper, D. (2002):* *La démocratie providentielle*, Édition Gallimard, Paris.
- Schnapper, D. (1988):* A propos de la formation de l'identité nationale, in: *Recherche sociale*, n° 147.
- Schödl, G. (ed.)–Bahlcke, J. (Rev.) (1996):* Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Fremde Wege – eigene Wege [review], in: *Osteuropa*, Jan 1996, Vol. 46, No. 1, pp. 98–99.
- Schütz, A.:* Der Fremde, és Der Heimkehrer, in *Gesammelte Aufsätze*, Vol. 2. Den Haag, pp. 53–84.
- Schweizer, T. (1999):* Wie versteht und erklärt man eine fremde Kultur? Zum Methodenproblem der Ethnographie, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Mar 1999, Vol. 51, No. 1, pp. 1–33.
- Seksig, A. (1999):* Enfants de 'sans-papiers' à l'école, in: *Informations sociales*, 1999, No. 78, pp. 82–87.
- Sengun, S. (2001):* Migration as a transitional space and group analysis, in: *Group analysis*, Mar 2001, Vol. 34, No. 1, pp. 65–78
- Shore, C. (1996–1997):* Ethnicity, xenophobia and the boundaries of Europe, in: *International journal on minority and group rights*, 1996–1997, Vol. 4, No. 3–4, pp. 247–262
- Silbermann, A.–Hüsers, F. (1995):* *Der „normale“ Hass auf die Fremden: eine sozialwissenschaftliche Studie zu Ausmass und Hintergründen von Fremdenfeindlichkeit in Deutschland*, MMV, Medizin-Verlag, Berlin.
- Simmel, G. (1992):* „Exkurs über den Fremden“, in: Loycke, A. (Hg.): *Der Gast, der bleibt – Dimensionen von Georg Simmels Analyse des Fremdseins*, Frankfurt/New York/Paris: Campus, 1992. 9–16.

- Simon, P. (1998):* Classement scientifiques et identités ethniques. In: Recherche sociale, n° 147, 1998 juin-septembre.
- Singer, M. (1997):* Fremd. Bestimmung, Tübingen.
- Skrentny; J. D. (1996):* The Ironies of Affirmative Action. Politics, Culture and Justice in America. Chicago UP.
- Slama, A. G. (1998):* L'État sans citoyens in: Pouvoirs, 1998, No. 84, pp. 89–98.
- Smith, A. (1981):* The Ethnic Revival in the Modern World. Cambridge UP.
- Staas, D. (1994):* Migration und Fremdenfeindlichkeit als politisches Problem, Lit, Münster.
- Stangos, P. N. (1992):* La lutte de la Communauté contre le racisme et la xénophobie in: Revue du marché commun, Jan 1992, No. 354, p.17.
- Stark, O. (1984):* Discontinuity and the Theory of International Migration, in: Kyklos, Vol 37/1984/, Nr. 2., pp. 206–222.
- Strubelt, W. (1991):* Der Fremde, die Fremde und das Fremde in uns, in: Informationen zur Raumentwicklung, 1991, No. 7/8, p.383
- Sundberg, U. (2002):* Durban – the third World Conference against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, in: Revue internationale de droit penal, 2002, Vol. 73, No. 1–2, pp. 301–317.
- Szabó, M. (1998):* »Fremde Rassen« als Opfer rassistischer Gewalt in Ungarn nach 1989, in: Jahrbuch für Antisemitismusforschung, 1998, No. 7, pp. 241–265
- Taguieff, P. A. (1988):* La Force de la préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles. Paris, La Découverte.
- Taguieff, P. A. (1991):* Die ideologische Metamorphosen des Rassismus und die Krise des Antirassismus, in: Bielefeld 1991: 221–268.
- Taguieff, P. A. (1991):* Face au racisme. Paris, La Découverte.
- Tajfel, H. (1981):* Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology. Cambridge UP..
- Takaki, R. (1993):* A Different Mirror: A History of Multicultural America. Little Brown and co.
- Taylor, C. (1997):* Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt am Main.
- Taylor, Ch. (1994):* The Politics of Recognition, ed. Amy Gutmann, in: Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition, Princeton UP.
- Ténoudji, P. (2001):* Les minorités invisibles. Etre „noir“ dans une entreprise d'insertion en banlieue parisienne: parcours d'intégration, in: Temps modernes, Sep-Nov 2001, Vol. 56, No. 615–616, pp. 180–205.
- Thränhardt, D. (1995):* The political uses of xenophobia in England, France and Germany, in: Party politics, Jul 1995, Vol. 1, No. 3, pp. 323–345.
- Todorov, T. (1989):* Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine. Paris, Seuil.
- Touraine, A. (1997):* Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents Fayard. Paris.
- Touraine, A.–Dubet, F.–Hegedus Zs.–Wieviorka, M. (1980):* Le Pays contre l'Etat. Paris, Seuil.
- Tönnies, F. (1963):* Gemeinschaft und Gesellschaft, Darmstadt.
- Turner, G. (1996):* British Cultural Studies. An Introduction. London, NY, Routledge.
- Ulbrich, S. (Hg.) (1991):* Multikultopia, Vilsbiburg.
- Van den Berghe, P. (1970):* Race and Ethnicity, Essays in Comparative Sociology. NY, Basic Books.

- Van denWyngaert, C.–Van Daele, I.–Vandeginste, S. (2002):* The position of victims of acts of racism and racial discrimination in Belgium, in: *Revue internationale de droit penal*, 2002, Vol. 73, No. 1-2
- Varikas, E. (2002):* La république française vue par une étrangère, in: *Pouvoirs*, 2002, No. 100, pp. 153–162.
- Volf, P.–Bauböck, R. (2001):* Wege zur Integration, Klagenfurt/Celovec.
- Vuddamalay, V. (1990):* L'insertion socio-professionnelle chez les nouveaux immigrants –le cas des Mauriciens en France, in: *Espace populations sociétés*, 1990, Vol. 2, pp. 231–239.
- Waldenfels, B. (1998):* Topographie des Fremden. Studien zur Phänomenologie des Fremden, Vol. 1., Vol. 2. Frankfurt am Main, 1997, 1998.
- Wallace, C.–Stola, D. (2000):* Central Europe – a new place for migration, London/New-York.
- Walzer, M. (1994):* Multiculturalism and Individualism. In: *Dissent*, spring, 1994.
- Warnecke, A. M.–Masters, R. D.–Kempter, G. (1992):* The roots of nationalism - nonverbal behavior and xenophobia, in: *Ethology & sociobiology*, 1992, Vol. 13, No. 4, pp. 267–282.
- Watzal, L. (1993):* Das Fremde und der Nationalstaat, in: *Neue Gesellschaft/ Frankfurter Hefte*, 1993, Vol. 40, No. 4, p.354.
- Weber, C. (2002):* Pourquoi l'exil? Lettre de l'étranger, in: *Esprit*, Jun 2002, No. 285, pp. 108-116
- Weber, M. (1973):* Protestantische Ethik, Hamburg.
- Weibel, P.–Žižek, S. (Hg.) (1997):* Inklusion: Exklusion. Probleme des Postkolonialismus und der globalen Migration, Wien.
- Weinrich, H. (Hg.) (1975):* Positionen der Negativität, Poetik und Hermeneutik VI. München.
- Weiss, W. (1990):* Fremde im Land, Haupt-Verlagsgesellschaft, Wien.
- Wierlacher, A. (Hg.) (1993):* Kulturthema Fremdheit. Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissen-schaftlicher Fremdeheitsforschung. München.
- Wieviorka, M. (1991):* La France raciste. Paris, Seuil.
- Wieviorka, M. (2001):* La différence. Balland, Paris.
- Wieviorka, M. (ed.) (1994):* Racisme et xénophobie en Europe. Paris, La Découverte.
- Wieviorka, M. (ed.) (1996):* Une société fragmentée? Le multiculturalisme en débat. La Découverte Essais.
- Willett, C. (ed.) (1998):* Theorizing Multiculturalism. A Guide to Current Debate. Malden, Oxford.
- Wilson, W. J. (1987):* The Truly Disadvantaged, The Inner City, the Underclass and Public Policy. Chicago UP.
- Wimmer, A. (1997):* Explaining xenophobia and racism: a critical review of current research approaches, in: *Ethnic and racial studies*, Jan 1997, Vol. 20, No. 1, pp. 17–41.
- Wistrich, R. S. (Ed) (1999):* Demonizing the other: antisemitism, racism and xenophobia, Harwood Academic Publishers, Amsterdam.
- Wodak, R. et. al. (1998):* Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität, Frankfurt am Main.
- Wodak, R.–Matouschek, B. (1993):* Wir und die anderen: Diskurse über Fremde, in: *Journal für Sozialforschung*, 1993, Vol. 33, No. 3, pp. 293–302.
- Wodak, R.–Van Dijk, T. (Hg.) (2000):* Racism at the Top, Klagenfurt.
- Wolf, A. (Hg.) (1997):* Neue Grenzen, Wien.
- Wollenschläger, M. (2000):* „Europäisierung des Flüchtlingsrechts“ AWR Bulletin 2000 Vo. 38 (47) No. 1–2, pp. 4–11.

- Wooldridge, B. (2001):* „Foreigner talk“: an important element in cross-cultural management education and training, *International review of administrative sciences*, Dec 2001, Vol. 67, No. 4, pp. 621–634.
- Zimmermann, E. (2002):* Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit in Deutschland. Entwicklungen und theoretische Erklärungsdefizite, in: *Deutschland Archiv*, May-Jun 2002, Vol. 35, No. 3, pp. 385–400.
- Žižek, S. (1998):* Ein Plädoyer für Intoleranz, Wien.

A MAGYAR LAKOSSÁG KÜLFÖLDIEKHEZ VALÓ VISZONYÁRÓL SZÓLÓ SZAKIRODALOM ÖSSZEFOGLALÁSA

Tóth Pál Péter – Turai Tünde

Az 1980-as évek végétől, de különösen az 1990-es években a rendszerváltoztatás eredményeként a külföldiek hazai fogadókészségével kapcsolatos vizsgálódások úgy robbantak be a szociológiai kutatás felségterületére, ahogyan a külföldiek egyre nagyobb számban jelentek meg a hétköznapijainkban. A nemzeti identitás vizsgálatával már korábban is szó esett a lakosság etnikai sztereotípiáiról, ezek nem a beáramló „másokra”, hanem önmagunkra, a velünk együtt élő nem magyar nemzetiségű honfitársainkra, illetve az otthoni közegükben maradó, elsősorban szomszédos vagy közeli országok népeire vonatkoztak. Az elmúlt évtizedben viszont a lakosság xenofóbiájának megismerése érdekében – számos szempontot és módszert alkalmazva – megszorodtak az idegenekkel, a külföldiekkel foglalkozó kutatások és elemzések. A tanulmányunkban egyrészt arra törekedtünk, hogy a vizsgálatok következtetéseit egymás mellé helyezve az eddig elért eredmények alapján egységes képet kaphassunk mindarról, amit a témában eddig leírtak. Másrészt az eddigi kutatások módszertani kritikáját is szeretnénk volna elvégezni. Harmadrészt pedig a feldolgozott kutatásokkal kapcsolatban felmerült elméleti jellegű hiányérzetünk megfogalmazásával a további hasonló típusú vizsgálatok pontosabbá tételéhez kívántunk hozzájárulni.

– * –

A hétköznapi tapasztalatok mellett a média hírei, a szakirodalom és a társadalmi-politikai tendenciák is azt jelzik, hogy az 1980-as évektől az európai demokráciában a külföldiekkel szemben megnyilvánuló idegenellenesség általában az idegenellenesség új formája van kialakulóban. Ezt „új típusú nacionalizmusnak”, „neorasszizmusnak”, „államnacionalizmusnak”, „heterofóbiának” nevezik (*Erős 1993, 12.*; *Rosenberg 1993*; *Mayer 1994*; *Csepeli–Örkény 1996, 274.*; *Olomoofe 1999*; *Fábián–Sik–Tóth 2001, 396–397.*; *Tóth P. P. 2002*), ami paradox – vagy inkább indokolt? – módon épp a multikulturalizmus fokozott térhódításával (sőt időnként, kultuszával) és a területi mobilitás lehetőségeinek kiszéles-

désével párhuzamban fejlődik ki és ölt egyre nagyobb méreteket. Éltetője, kondicionálója többek között a 90-es évek elején megjelent, majd mind egyértelműbbé vált gazdasági recesszió. Kérdés azonban, hogy valóban ilyen szoros e a gazdasági recesszióv a kapcsolat, vagy pedig a recesszió és a migrációs trendek változása közösen, egymást kondicionálva váltják ki az erősödő újrasszizmust.

Egyértelműen megállapítható, hogy a másság elfogadása és tisztelete civilizációs normaként megfogalmazódik, ami azonban sem a mindennapi, sem a hivatalos élet területről még nem zárja ki az elutasítás és elhatárolódás érvényesíthetőségét. A kialakuló helyzet ellentmondásossága talán abban ragadható meg, hogy „a neorasszizmus elemeivel kibővülő antiszemitizmus egy általános »idegengyűlöletnek« válhat vezető ideológiájává. Amelyben szeretik a »másságot«, de utálják a másokat.” (Erős 1993, 12.). S ez a felfogás a nemzeti, az etnikai, a szociális, a vallási stb. kisebbségek mellett szükségszerűen hatással van a külföldiekkel kapcsolatos nézetek alakulására is.

Magyarországon a kutatók az 1980-as évek végétől, az erdélyi menekültek nagy számú érkezésével, az NDK állampolgároknak az országban maradásával, majd a délszláv háború menedékeseinek elhelyezésével összefüggésben kezdenek az „idegenekhez” kapcsolódó kérdésekkel foglalkozni. S megállapítható, hogy e problematika a mai napig sem veszített aktualitásából, hiszen a rendszerváltoztatás eredményeként külföldről, a külföldiektől való korábbi elzárkózás megszűnt, s a nemzetközi vándormozgalmal kapcsolatos hivatalos politika is teljesen megváltozott. Emellett, és ennek következményeként a szomszédos országok állampolgárainak, illetve a más európai és a nem európai népcsoportokhoz tartozók nagy számú hazai jelenléte, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozás időpontjának közeledése a „másokkal”, az „idegenekkel”, a külföldiekkel való – tényleges és potenciális – érintkezés lehetőségét teszi egyre gyakoribbá. Mindez egyben elkerülhetlenné teszi a hozzájuk való viszony, a róluk való gondolkodási, és a velük szembeni viselkedési normák kialakítását is.

A magyar szociológiai szakirodalomban a külföldiekkel kapcsolatos képzetek, valamint pozitív és negatív attitűdök észlelése és mérése, az empirikus tapasztalatok alapján tett megjegyzések a közvélemény-kutatások értékelései és a sajtóelemzések közvetítésével reprezentálódnak.

A bemutatásra kerülő kérdéskomplexummal kapcsolatban érintőleges információkat kapunk a magyarság- és a magyar nemzet képzeteket, valamint a kisebbségekhez való viszonyt vizsgáló felmérésekből, melyek keretén belül valamelyest a szomszédos és távolabbi országokban élő magyarokról, illetve néhány más etnikumról való gondolkodás is megjelenik.¹ Az 1970-es években már találkozunk ilyen kérdésfelvetésű kuta-

¹ A menekültek, bevándorlók, kisebbségek közvélemény-kutatásokkal kapcsolatos terminológiai problematikusságára a későbbiekben még kitérünk.

tásokkal, melyeket a tizenévesek és a felnőttek körében egyaránt mind a mai napig folyamatosan végeznek.

A menekültek nagyszámú hazai megjelenését és a kelet-közép-európai rendszer-változást követően nemcsak turistaként érkező, hanem az országban hosszabb ideig tartózkodó külföldiek (például munkavállalók, diákok, bevándorlók, új állampolgárok) egyre nagyobb számú megjelenése a szakmában új típusú kutatások végzésére ösztönzött. 1989-től rendszeresen pozitív és negatív attitűd-kijelentésekkel szembesítik a megkérdezetteket (lásd *Sik 1990; Závecz 1992; Závecz 1993; Kovács 1993; Csepeli–Örkény 1996; Horváth 1996; Szabó–Örkény 1998; Hárs 1999; Fábrián–Sik–Tóth 2001; Tóth P. P. 2002*). 1994-től az ún. Bogardus-skálát² alkalmazva (*Böhm 1993, 88.; Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Fábrián–Sik 1996; Fábrián 1997; Fábrián 1999, 82–99.; Kapitány–Kapitány 1999, 59.*) figyelik a társadalmi távolság alakulását, illetve vizsgálják létszámuk szubjektív észlelését (*Örkény 1995; Róbert 1995; Tóth P. P. 2002*), jelenlétüknek előnyként vagy hátrányként való minősítését (*Horváth 1996, 31.; Sik 1998a; Duránszkai–Lengyel 2001; Kapitány–Kapitány 2001, 57*), a velük való kapcsolattartási szándékokat (*Horváth 1996, 33.; Duránszkai–Lengyel 2001*), az etnikai szimpátiákat és antipátiákat (*Lendvay 1985, 16.; Böhm 1993, 89–90.; Sik 1998a; Kapitány–Kapitány 1999, 56–57.; Kovács 1999, 412.*), a lakosság befogadási hajlandóságát (*Závecz 1992, 50–52.; Kovács 1993, 66.; Csepeli–Závecz 1995, 144.; Horváth 1996, 35.; Erős 1998b.; Fábrián 1998, 159.; Murányi 1998, 141.; Sik 1998a.*) az *antagonizmusokat* (*Csepeli 1992, 200–203.; Csepeli–Závecz 1995, 149–150.*) stb.

A sajtóban megnyilvánuló idegenellenességről két tanulmány ad hírt, Tóth Judit az 1992–1995 között megjelent írásokban nézte meg a kínaiak bemutatását, illetve 1998-ban jelent meg a Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának vizsgálata, amely a hazai népesség idegen képének megkonstruálását kísérte figyelemmel (*Tóth 1995; Nyilvánosság 1998*).

Empirikus kiszólások

Az előbbieken vázlatosan felsorolt közvélemény-kutatások eredményeinek bemutatása előtt ejtsünk néhány szót azokról a tapasztalatokról, melyek elsősorban az idegenellenesség szubjektív érzékelésén alapszanak. Ezek két közösségre, az erdélyi magyarokra és a délszláv háború menekültjeire irányulnak, és két perspektívának, az érintettek és a kutatást végzők észleléseinek adnak hangot.

Az 1987–1992 között Erdélyből áttelepült magyarok körében az interjú és a „field-work” módszerével dolgozó Szakáts Mara azt a tapasztalati következményt vonta

² A *Bogardus* által 1928-ban először használt skála elfogadási fokozatai: közeli rokon, jó barát/klubtárs, szomszéd, munkatárs, állampolgár, turista, az országba sem engedné be.

le, hogy az 1970-es években, de különösen az 1980-as évek második felében érkezettek számára könnyebb volt a beilleszkedés, hiszen azokban az időkben „erkölcsi kötelességnek számított az áttelepedett erdélyiek segítése”, ám az irányukban megnyilvánuló társadalmi rokonszenv és segítőkészség a rendszerváltoztatás után megváltozott (Szakáts 1995, 72.).

A menekültek ambivalens fogadtatását észlelte Szabó László Tamás is, aki az iskolai beilleszkedés megkönnyítése érdekében végzett pedagógiai munkát Debrecenben és Ibrányban. Tapasztalatai szerint a menekültekkel kapcsolatban nyitottság, segítőkészség mellett tendenciaként a románnak titulálás, a kirekesztés és a negatív megkülönböztetés elemei is megjelentek. 1989-ben a TÁRKI és a Társadalomtudományi Intézet közvélemény-kutatást végzett az 1988-ban Magyarországra menekült romániai magyarok körében. A kutatás eredményeiből többek között valamivel konkrétabb információkat szerezhetünk arról, hogyan érzékelik az érintettek a lakosság fogadókészségét. A megkérdezettek 47%-a számolt be arról, hogy valamiféle segítséget kapott, illetve 40% roszindulattal, ellenséges fogadtatással találkozott, melyeknek nagyobb részét sértegetések és „lerománosítások” tesszik ki, de fizikai támadásról is beszámolnak (Sik 1990, 530.).

Ugyancsak a „másik oldal” véleménye fogalmazódik meg a magyarországiak befogadó- vagy be nem fogadó készségéről és az erdélyiekről alkotott képzetéről Tánzos Vilmos néprajzi esszéjében. „Ma Magyarországon erdélyinek lenni nem nagy dicsőség. Az 1989-es romániai fordulatot követő egy-két év bőven elég volt ahhoz, hogy az 'anyaországiak' azt higgyék, megismertek bennünket. Tudnak a Lehel piaci, Duna-korzói, Váci utcai, aluljáróbeli álldogálásainkról, a Moszkva téri embervásárokról, végeérhetetlen kunyerálásainkról, szállásgondjainkról, a Romániába küldött segélycsomagokkal való visszaélésekről, az üzleti életben tanúsított balkáni fogásainkról – s mindenekelőtt üres pénztárcánkról, az általunk teremtett kényes-kellemetlen helyzetekről. Egy átlagembernek bőven sok ennyi gyakorlati információ, hogy tudatában megfelelő helyre tegyen, értékeljen egy minduntalan fel-felbukkanó kellemetlen jelenséget. [...] A legtöbb magyarországi szemében nyelvtől, fajtól, bőrszíntől, születési helytől függetlenül mind-mind románok vagyunk.” (Tánzos 1996, 30.)

Az igen pontos, tárgyyszerű és plasztikus leírás szükségszerűen felveti az a jelen írás keretében megválaszolatlanul hagyott kérdést, hogy mi lehet a mélyebben fekvő oka annak, hogy a Romániában élő magyar nemzetiségűeket a hazai lakosság többsége valóban lerománozza. Miért történik meg ez az esetükben, s miért nem történik meg valami hasonló a Jugoszláviában, Szlovákiában, Ukrajnában élő magyar nemzetiségűek esetében? Vagy az esetükben is megtörténik, csak nem olyan feltűnő?

Mint az ismeretes a délszláv konfliktus következtében 1991 nyarától folyamatosan érkező menekültek részben a lakosság által biztosított magánszállásokon, részben

pedig menekülttáborokban húzódhattak meg ideiglenesen. A menekülttábornak, mint sajátosan külföldiekkel foglalkozó intézménynek a működésére, belső és külső viszonyrendszerére, előnyeire és hátrányos következményeire összpontosító empirikus vizsgálatokban a táborlakók és a környékbeliek viszonyaival kapcsolatban is apró utalásokat találhatunk. Ezek leginkább a kutatók által észlelt lakossági félelmekről, a menedékesekkel szembeni elutasító attitűdről és súrlódásokról számolnak be. Különösképpen Nagyatád estében igaz ez, ahol beigazoltnak vélik, ahol az idegenek aránya a lakosság számának 5%-a fölé emelkedik, ott nem oldhatók fel a feszültségek (*Einwachter 1994, 148–149.; Einwachter 1996, 32.; Gyurok 1994; Berencsi 1996, 26.*). Ám amennyiben ez az arányszám a tűréshatár alatt marad, és a befogadó közösség és a menekültek között sikeres kommunikáció jön létre, illetve pozitív tapasztalatok gazdagítják ezt a kapcsolatot, akkor a kezdeti „eltűröm, ha engem nem zavarnak” álláspont nemcsak kedvező irányba mozdulhat el, hanem, mint ahogyan azt Bicske példája mutatja, a félelemérzet és az elutasítás mértéke olyannyira csökkenhet, hogy az viszonylag kiegyensúlyozott állapotot eredményez. A rasszizmus jelenlétének és működésének bemutatásával találkozunk még Larry Olomoofe tanulmányában, aki a Budapesten élő feketék kapcsán számol be a kirekesztési diskurzusról és az előítéletes gondolkodásról, viselkedésről. Az egyszerűsítő sémák alkalmazása következtében a befogadó társadalom az amúgy nagyon is heterogén fekete közösséget – az írás szerzője szerint – homogénnek tételezi, s véleményalkotásában akként is kezeli. Emellett Olomoofe úgy látja, hogy integrálódásukat nagymértékben megnehezíti vagy akár lehetetlenné is teszi, amennyiben a róluk alkotott képzetekhez a szubkultúra modelljét társítják (*Olomoofe 2000*).

Közvélemény-kutatások a magyarságról és a magyar nemzetről

A magyarságról és a magyar nemzetről való képzeteket bemutató kutatási eredményeket azért tartjuk szükségszerűnek bevonni az idegenellenességgel kapcsolatos vizsgálódásaink témakörébe, mivel ezek a szomszédos és a távolabbi országokban élő magyar, illetve nem magyar állampolgárságú magyar nemzetiségűekkel szembeni elzárkózásról vagy nyitottságról, a velük szemben tanúsított idegenségérzet mértékéről is szólnak.

A magyar nemzeti identitástudattal kapcsolatos kérdésfelvetést az 1970-es évek első felétől már a szociológiai kutatások palettáján találjuk. Ezek alapján megállapítható, hogy az akkori magyarságtudat és a nemzetkonceptió korántsem volt ellentmondásmentes. Egyrészt azért, mert benne sokszor az államnemzet- és a kultúrnemzet-képzetek elemei egymásnak ellenmondóan keverednek, másrészt pedig azért, mert a napvilágot látott írásokban a magyarságról és a magyar nemzetről alkotott képek sem fedik egymást.

A Kádár-rendszerben lezajlott „felvilágosodási” folyamat és a rendszerváltoztatás következtében egyaránt növekedett azok aránya, akik a határon túli magyarokat a nemzet részének tekintik, de ugyanakkor azoké is, akik a hazai kisebbségeket fogadják be a nemzetbe (Lázár 1995, 42–46.; Lázár 1996, 53.; Szabó–Lázár 1997, 30.; Szabó–Örkény 1997, 276.).

A párhuzamos tendenciák közül Az 1990-es évek végére az utóbbi bizonyult erősebbnek, hiszen a kultúrnemzeti hagyományok ellenére a határon túli magyarokat kevésbé tekintik nemzetalkotó elemeknek, mint a hazai kisebbségeket (Szabó–Lázár 1997, 30.).

1. táblázat

A hazai kisebbségek és a külföldön élő magyarok nemzetalkotó szerepének megítélése a felnőtt lakosság körében (%)

<i>Amikor a nemzetre gondol, ebbe beleérti...</i>	1973	1983	1985	1987	1992	1996
a nyugati országokban élő magyarokat	24	24	34	50	–	55
a szomszédos országokban élő magyarokat	45	46	50	63	–	68
a Magyarországon élő nemzetiségeket	73	73	76	77	–	70
a cigányokat	–	–	–	67	76	–
a zsidókat	–	–	–	–	90	–

Forrás, Lázár 1996, 54.; Szabó–Örkény 1998, 175.

A magyarság kritériumairól alkotott képzetek a vizsgálatok tanúsága szerint meglehetősen vegyes képet véleményeket mutatnak. 1983-ban az önbesorolást tekintették messzemenően a legfontosabbnak, s ezt az anyanyelv, majd az állampolgárság és a származás követte (Csepeli 1992, 137). 1985-ben viszont az anyanyelv került az első helyre (Szabó–Örkény 1997, 275.; Szabó–Lázár 1997, 33.). 1992-ben szintén az anyanyelv dominanciáját látjuk, amit a származás és az állampolgárság követ (Szabó–Murányi 1993, 126.; Csepeli–Závecz 1995, 143.). 1995-ben ismét az önbesorolás bizonyul a fontosabbnak, majd az anyanyelv és az állampolgárság következik (Csepeli–Örkény 1996, 277.).

Bizonyos összefüggésekben a fiatalok, főként tizenévesek körében végzett felmérések a felnőtt lakosság állásfoglalásával szemben eltéréseket mutatnak, náluk az önbesorolás és az anyanyelv mellett ugyanis az állampolgárság szerepe felértékelődik (lásd Csepeli–Závecz 1995, 143.; Szabó–Horváth–Marián 1996, 27.; Szabó–Örkény 1997, 277–280.; Szabó–Örkény 1998, 180–190.).

Azt láthatjuk tehát, hogy amíg a magyar nemzetet elsősorban jogi-állampolgári fogalomként kezelik, addig a magyarságot elsősorban nyelvi-kulturális dimenzióiban észlelik (Szabó–Örkény 1997, 276–277.; Szabó–Lázár 1997, 30–33.). Azaz a hazai lakosság attitűdjét a határokon kívül élő magyar kisebbségekkel szemben a nyitás és az elzárkózódás egyszerre jellemzi. Miközben ugyanis nyelvi és kulturális szempontból

azonosságot vállalnak velük, addig területileg és államszervezetileg velük már jóval kisebb méretű befogadókészséget mutatnak. Ezt az attitűdöt ambivalensnek vagy ellentmondásosnak nevezhetjük, de akár azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyarok területi mobilitás esetén valóságos metamorfózison esnek át, hiszen más megítélés alá kerülnek, ha otthon maradnak, illetve ha az anyaországban kívánnak letelepedni. „De miért csak addig határon túli magyar valaki, amíg ténylegesen a határon túl van? Miért válik egyszerre külföldivé, gyanús, kiutasítható és kiutasítandó külföldivé, mihelyt – munkavállalóként, menedékkérőként, letelepülni szándékozóként – Magyarországon tartózkodik?” – tehetjük fel a kérdést Kőszeg Ferencsel együtt (*Kőszeg 2000*, 386.).

Itt teszünk említést a Kárpát Projekt keretében végzett vizsgálatról, melyre 1997–1998-ban került sor Magyarországon, Romániában és Dél-Szlovákiában (*Csepeli–Örkény-Székelyi; Csepeli 2002*, 143–156.).

A kérdőív a következő problémakörökre összpontosított, társadalmi és politikai tudattartalmak, többség-kisebbség viszony, illetve nemzeti identitás – mely utóbbi a nemzeti érzést, a politikai és kulturális nemzeti identitást, az etnocentrizmust, az auto- és heterosztereotípiát fedte le. A kutatás újdonságaként és erényeként emelhetjük ki, hogy a Kárpát-medence sajátos helyzetére való tekintettel, vagyis arra, hogy a politikai és kulturális határok nem esnek egybe, mérte és elemezte az említett kérdéseket. A nagy lélegzetvételű kutatásnak most csupán néhány részeredményére térünk ki, a többségi és kisebbségi magyarok egymás- és önértékelésének összehasonlítására, valamint az egymás közötti különbségek, azaz a másság és azonosság észlelésre. Az adatok ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy a kisebbségi lét kedvez a pozitív autosztereotípiák kialakulásának, hiszen a többségi helyzetből adódó biztonságérzet folytán a magyarországi magyarok relatíve kritikusabban szemlélik önmagukat. Az egymás értékeinek és hiányosságainak mérlegelése részleges összhangot mutat. A morális és a közösségi vonások tekintetében (segítőkész, toleráns, erőszakos, önző) a többségi magyarok heterosztereotípiái és a határon túli magyarok autosztereotípiái egymást tükrözik, ugyanis ezen aspektusokat érintően valamennyien a kisebbségeket látják előnyösebb színben. A kompetencia dimenziója (intelligens, versenyszellemű, lusta, tehetetlen) viszont már nem mutat ilyen jellegű kapcsolatot. A magyarországiak feltűnően túlértékelik önmagukat határon túli társaikhoz képest, miközben ez utóbbiak viszonylag azonos mértékben vélekednek az ingroup és az outgroup kompetenciájáról. Az azonossággal és a mássággal kapcsolatban azt láthatjuk, hogy mind az erdélyi, mind a dél-szlovákiai magyarok közelebb érzik magukhoz a határon kívül élő saját etnikai csoportjukat, mint a velük együtt élő más etnikumokat. Ettől eltérő tendencia észlelhető a magyarországi magyarok körében, akik hasonlóbbnak vélik a velük együtt élő szlovákokat (a vizsgálat

sajnos a románokra nem terjedt ki), mint a határon túli magyarokat.³ Jól illusztrálja ez a kérdés összetettségét és problematikusságát. „...míg a politikai határok a kulturális értelemben azonos nemzeti csoportok megbontására alkalmasak voltak, az azonos állampolgárság bázisára támaszkodó politikai nemzetek létrehozására jóval kevésbé voltak képesek” – vonják le a következtetést a szerzők.

Érdeemes még elidőzni Csepeli György eszmefuttatásánál, aki a huszonegyedik században egy egészen más jellegű nemzeti identitást lát/vár formálódni (*Csepeli 2002, 160–169*). A korábban fizikai-földrajzi keretek közé szorított nemzetek és nemzeti identitások szerinte most a világhálónak köszönhetően új közegbe kerülve elveszítik elsődleges szerepüket és az új közegbe kerülve a kommunikáció szerepe kerül előtérbe. Csepeli szerint „Nem kell különösebb jóstehetség annak megállapításához, hogy csak az a nemzet lesz képes túlélni a globalizációt, mely kilép az új nomádok azonosulási szükségletei által támasztott piacra. E piac közege az Internet, mely alkata szerint a lehető legtökéletesebben illik a végtelen, egyre táguló, sosem bezáruló nemzeti jelentések univerzumának természetéhez, mely eredendően emberek közötti kommunikációban született, a kommunikációban és a kommunikáció által él. Az Internet nemzeti portáljai tárolják, gyűjtik, továbbítják az összes adatot, amely valaha is keletkezett és keletkezik a nemzeti minta szerint szabott tartalmakat továbbító kommunikáció pályáin.” (*Csepeli 2002, 166*.)

Igen gyakori, hogy a mássággal szembeni attitűdök, főként a preferenciák és a társadalmi távolság vizsgálatában egyazon felsorolásban szerepeltetve a külföldieket, az etnikai és/vagy szociális kisebbségekkel összevonják. Ennek illusztrálására hadd soroljuk fel példaként egy 1995-ös felmérés külcsoport-kategóriáit, kábítószeres, homoszexuális, bőrfejú, büntetett előéletű, cigány, néger, arab, romániai román, ázsiai, külföldi vendégmunkás, menekült, exszovjet állampolgár, állami gondozott, exjugoszláv állampolgár, zsidó, magyarországi szerb-horvát, romániai magyar, magyarországi szlovák, magyarországi német (*Fábián–Sik 1996, 383*). A felsorolás önmagában olyan kontextuális háttérrel teremt, amely eleve az elutasító attitűd magára öltése felé sodorja a megkérdezettet, s nem csoda, ha a kérdéseket ennek a perspektívának a „szűrőjén” keresztül fogadja, és válaszait is ez által befolyásolva adja meg. Hiszen még véletlenül sem találni a listán olyan csoportokat, melyek egyértelműen a társadalmi értékrend-hierarchia pozitív pólusához tartoznának. Könnyen értelmezhető tehát a feladat úgy, hogy a „rosszak”, a nem kedveltek közötti sorrendet kell megállapítani, kiválasztani a

³ A szerzők úgy vélik, korántsem egyértelmű, hogy a politikai vagy az etnikai közösség erősíti-e inkább az együvé tartozás és a hasonlóság érzését, hiszen figyelembe kell venni, hogy az itt élő szlovák kisebbség mind létszámát, mind elkülönültségét, mind nyelvhasználatát tekintve sokkal kevésbé hordozza a másság jegyeit, illetve a Magyarországon élő szlovákok nem a politikai határok módosulásával kerültek ide, hanem migráció sodorta őket jelenlegi lakóhelyükre (*Csepeli–Örkény–Székelyi*).

„kevésbé rosszakat” és a „nagyon rosszakat”, mert ebben a formában mégiscsak nehéz lenne a „nagyon jók” és a „kevésbé jók” skáláját felállítani. Egy másik vizsgálatra hivatkozva ugyan azt állítják a szerzők, hogy „A külcsoportoknak a fenti sorrendje általánosabb kontextusban is érvényes, azaz nem a kérdésekben szereplő szituációk függvénye.”⁴ A sorrend talán igen, de vajon az elutasítás mértéke is? Nem nőne-e meg a deviánsok és a különböző etnikai csoportok társadalmi eltávolítása közötti különbség?

Sőt az adott kérdés keretein túllépve, a kérdőívet magát is olyan kontextusnak kell tekintenünk, ami egységében gyakorol hatást a válaszadókra, így az elemzések tárgyát képező adatsorokra is. Ha megnézzük például az 1994-es „RWA” felmérés kérdőívét, sajnos azt kell észrevennünk, hogy negatív előítéleteket predesztinált. Nemcsak arról a problémáról van, amit az előbb említettünk, hanem arról is, hogy nem sokkal a különböző csoportokkal kapcsolatos rokonszenv-ellenszenv mérését megcélzó kérdés előtt néhány etnikai outgroup-ról, illetve a társadalom deviáns csoportjairól kizárólag csak negatív kijelentések hangzottak el (pl.: A Romániából áttelepültek elveszik az itthoniak elől a megélhetési lehetőségeket.; A halálbüntetést minél hamarabb vissza kell állítani, hogy elrettentsük a bűnözőket a törvényszegéstől.; A németek fennhéjázó gögös nép, amely megszokta, hogy uralkodjék.; Szigorítani kellene a börtönviszonyokat.; Egy idegen soha nem értheti meg a magyar történelmet stb.). Úgy gondoljuk, nem alaptalan az a feltételezés, hogy az ilyen módon konstruálódó értelmezési keret befolyásolja a kapott eredményeket, és igen nagy valószínűség szerint azt segíti elő, hogy az elemzések torzított idegenképhez és idegenségérzethez jussanak.

Nem ritka az etnikai kisebbségekkel és a külföldiekkel⁵ szembeni attitűdök együttes vizsgálata sem, hiszen egyrészt így egyazon mintán belül lehetővé válik az idegenellenesség célcsoportok szerinti eltérőségének összehasonlítása, másrészt pedig – amint az előbbiekben már láttuk – korántsem egyértelműek a magyarság és a magyar nemzet „határai”, s ez természetesen befolyással van az azonosulás vagy elutasítás mértékére és minőségére. Ennek a társítási formának két esete van. Az egyikben cigányok és/vagy zsidók külföldiekkel (*Závecz 1992, 50.; Bóhm 1993; Kovács 1993; Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Örkény 1995; Csepeli–Örkény 1996; Szabó–Örkény 1997; Erős 1998a; Fábrián 1998; Sik 1998a, 14.; Szabó–Örkény 1998, 198–216.; Kovács 1999; Fábrián–Sik–Tóth 2001, 401–402.*), a másikban pedig a határon túli magyarok magyarországi kisebbségekkel (*Lendvay–Szabó 1994a; 1994b.; Örkény 1995; Murányi 1998, 141.*) való együttes feltűntetését dokumentálhatjuk. A továbbiakban ezeket, vagy az ezekhez hasonló összefüggéseket nem mutatjuk be, hanem csak azokkal az elemzésekkel foglalkozunk, amelyekhez a külföldiekkel kapcsolatos előítéleteket elemzük.

⁴ Uo.

⁵ A két „kategória” viszonyának problematikusságára a későbbiekben még reflektálunk.

A magyar társadalom befogadókészsége

A befogadásra való nyitottságnak igen sok fokozata van, az egyszerű szimpátia kinyilvánításától a családba való integrálásig végtelen a skála. Így a mérési lehetőségek is széles spektrumban mozognak, melyek részben a megközelítési módok sokfélesége, részben a befogadás szintjeinek feltérképezése révén hoztak eredményeket a kutatásokban.

Szimpátiák és antipátiák

1977-ben és 1983-ban a Milyen népeket szeret a leginkább? kérdésre adott válaszok alapján felállított rokonszenv toplistát az osztrákok vezették, s bár a németek ekkor még negatív megítélést könyvelhettek el maguknak, 1992-ben már a második helyre szorították le az előbbieket. Ezt követően vezető pozíciójukat azóta is őrik (*Lendvay 1985, 9., 16.; Böhm 1993, 181.; Csepeli–Örkény 1996, 287.; Kapitány–Kapitány 1999, 56–57.*). Az 1977-ben a még igencsak kedvelt oroszok 1983-ra a listáról eltűntek, és a felvételek tanúsága szerint a lengyelek pozitív megítélése is fokozatosan visszaesett. Ezekkel a változásokkal párhuzamosan viszont az Európai Unió etnikumainak felértékelődése erős tendenciaként észlelhető. Ennek szemléltetésére hadd álljon itt a preferenciákat elemző legutóbbi, 1997-es közvélemény-kutatás adatsora, németek (26,1%), osztrákok (17,6%), olaszok (12,6%), angolok (11%), franciák (9,5%), amerikaiak (8,5%), lengyelek (7,5%) skandinávok (7,1%) (*Kapitány–Kapitány 1999, 56.*).

2. táblázat
Negatív preferenciák (%)⁶

<i>Etnikum</i>	1977 ⁷	1994 ⁸	1995 ⁹	1997 ¹⁰
Román	25	51	40	28,9
Arab*	–	52	26	6,3
Kínai	–	48	21	5,3
Orosz	–	40	35	7,3
Erdélyi magyar	–	25	8	–
Szlovák	–	23	31	–
Német	22	15	11	–
Szerb, jugoszláv, bosnyák	–	–	–	7,2
Török	–	–	–	12,5
Cseh	21	–	–	–

* 1997-ben összesített adat, arab és mohamedán.

⁶ A negatív preferenciákról lásd még *Böhm 1993, 181.; Fábán 1999, 83–84.; Kovács 1999, 412.*

⁷ *Lendvay* idézi *Csepeli* kéziratából (*Vélemények a magyarokról és a környező országok népeiről. 1977.*). *Lendvay 1985, 9.*

⁸ *Csepeli–Örkény 1996, 287.* (felnőtt minta).

⁹ *Csepeli – Örkény 1996, 287.* (tizenéves minta).

¹⁰ *Kapitány–Kapitány 1999, 58.*

Igen nagy a tolakodás a rokonszenzuskála alsóbb helyeiért. A románok általános ellenszenvvel szembesülhetnek, hiszen 1977-ben, 1992-ben, 1995-ben (tizenéves minta) és 1997-ben is őket ítélték meg a legnegatívabban (*Lendvay 1985, 9.; Böhm 1993, 181.; Csepeli–Örkény 1996, 287.; Kapitány–Kapitány 1999, 58.*), csupán 1994-ben lélegezhettek fel egy kissé, amikor az arabok kerültek a legelkeserítőbb helyre (*Csepeli–Örkény 1996, 287.; Fábrián 1999, 83.*). De igencsak kedvezőtlenek a vélemények a kínaiakról, a négerekről és a szerbekről is.

Előnyök és hátrányok mérlegelése

A befogadás szempontjából az sem mellékes, hogy kit és milyen szempontból tartanak előnyösnek vagy hátrányosnak, kiről gondolják azt, hogy több bajt okoz, mint hasznot és kellemes élményeket, amelyből kifolyólag természetesen nem kívánatos menekültként, munkavállalóként, bevándorlóként stb. szemlélik és rosszallják jelenlétét.

A megkérdezettek leginkább a munkahelyek, az anyagi források és a közbiztonság miatt aggodalmaskodnak, de véleményükből az etnikai alapú szelekció hangsúlyos szerepéből az etnikai arányok megváltozásának féltése és a kulturális távolságtól való idegenkedés is kiolvasható. Főként az 1990-es évek elején – amikor a magyar társadalom is gazdasági nehézségekkel küszködött – és elsősorban a hátrányosabb helyzetű régiókban fogadták ellenérzésekkel a külföldi munkavállalókat, akikben munkalehetőségeik és béreik leromlásának lehetséges okát látták (*Hárs 1999, 66–68.*)¹¹ A bűnbakképzés viszont az 1995-ös csúcs után viszonylag stabilizálódott.¹² Annak ellenére, hogy a rendőrségi adatok alapján kimutatható bűncselekmények egyáltalán nem támasztották alá a lakossági félelmeket, a közbiztonság veszélyeztettségének érzése a délszláv háború menekültjeinek szállást biztosító táborok környékén jelentkezett a legerőteljesebben (*Horváth 1996, 31–32.*). Ezeken kívül 1995-ben, 1997-ben és 1998-ban, a helyi önkormányzatok dolgozóinak körében vizsgálták még a külföldiek beilleszkedési nehézségeinek, mint terheknek a megítélését. A vizsgálat eredményeit a következőképpen összegezték, „Pest megyére (illetve a Központi régióra), továbbá az észak-alföldi régióra és a városokra jellemző leginkább a külföldiekkel kapcsolatos gondok koncentrációja, ami arra utal, hogy a külföldiek nagyobb aránya növeli az önkormányzatok által érzékelt gondok súlyát. [...] a nagyközségekben az átlagosnál nagyobb mértékben nőtt a külföldiek jelenléte miatt érzékelt hátrányok súlya.” (*Sik 1998a; Sik 1999, 12.*) A külföldi tőkebefektetőkkel szembeni fenntartásaik elsősorban az alábbi félelmekből táplál-

¹¹ A külföldi munkavállalók keresletét vizsgálva állapítja meg *Hárs Ágnes*, hogy a valóságos munkaerőpiaci tapasztalatokat mellőzve az előítéletekre alapozott feltételezések keresleti korlátként működnek.

¹² Erre később részletesebben kitérünk az attitűd-kijelentések kapcsán.

koznak, elviszik a hasznot, kiárúsítják az országot, csökkentik a munkalehetőséget, megnő a külföldi ipar befolyása, szociális feszültségeket keltenek, a hazai termék kiszorul a piacról stb. Megállapítható, hogy ezek olyan ellenérzések, amelyek Magyarország érdekeinek vélt vagy valóságos sérelmeiből táplálkoznak (*Duránszkai–Lengyel 2001, 908–911.*).

Az előnyökkel kapcsolatban már szűkszavúbbak a kutatások.¹³ A pozitív attitűd-kijelentések elfogadásából vagy el nem fogadásából következtethetünk csupán arra, hogy melyek azok az erények, amelyeket a külföldieknek tulajdonítanak. De mivel csak néhány értékre kérdeznak rá, valójában a lakossági képzetek külföldiekkel kapcsolatos pozitív oldaláról nagyon keveset tudhatunk. A legrészletesebb elemzést Duránszkai Gábor és Lengyel Emőke szerzőpárosnak köszönhetjük, akik 1992 és 2000 között a külföldi tőkebevonással működő cégekről alkotott pozitív vélemények vizsgálatakor a következő tényezők előnyként való megítélésének változását követték figyelemmel, pénzt hoznak (14,9%; 34,3%), technológiai fejlődés (17%, 30,5%), ipari-gazdasági fellendülés (13,7%; 14,8%), piacot biztosít (10,7%; 12,2%), javul a munkamorál (8%; 8,8%), munkalehetőséget ad (4%; 26,8%), magasabb jövedelmek (4,4%; 12,6%), nyeresége-sebb vállalat (2,5%; 9,6%) (*Duránszkai–Lengyel 2001, 910.*).¹⁴

Antagonizmusok

A befogadás közvetlen és explicit méréseredményeinek bemutatása előtt hadd említsük meg röviden még Magyarország nemzetközi viszonyainak megítélését és a más népekkel való kapcsolatáról alkotott képzeteket. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis a pozitív vagy negatív viszonyulás szempontjából, hogy mennyiben tartják történelmileg terheltnek, konfliktusok forrását magában rejtőnek ezt a kapcsolatot. Ennek feltérképezésére 1989-ben felnőtt mintán Csepeli György vállalkozott, illetve ugyancsak ő Závecz Tiborral 1992-ben tizenévesek körében (*Csepeli 1992, 200–203.; Csepeli–Závecz 1995, 149–150.*).

Mind a preferencia-sorrendekről, mind a nemzeti sértettségről, mind az előnyökről és hátrányokról szóló kutatások jelzik, hogy elvethetjük a „tárt karok” illúzióját. Viszont a karok közötti távolság nem statikus, hanem a külföldi státusának és – valódi vagy vélt – tulajdonságainak függvényében igen dinamikusan változik. Hiszen korántsem mindegy, hogy valaki turista, menekült, bevándorló, netán jövőbeni szomszéd, mint ahogy az sem, hogy élőszködőnek, potenciális deviánsnak vagy gazdag kulturális és anyagi tőkével rendelkezőnek feltételezett személyről van-e szó.

¹³ Ezt felismerve tettünk kísérletet 2002 májusában és júliusában egy olyan vizsgálat elvégzésére, amelyben a külföldiekkel kapcsolatban csak negatív, illetve csak pozitív állításokat fogalmaztunk meg (*Tóth P. P. 2002.*).

¹⁴ A zárójelben az 1992-es és a 2000-es adatok találhatóak.

3. táblázat
Magyarország nemzetközi viszonyai, antagonizmusok (%)

Országok ¹⁵	Magyarország ártott nekik		Magyarországnak ártottak	
	1989 ¹⁶	1992 ¹⁷	1989	1992 ¹⁸
Törökország	3	3	47	35
Oroszország	20	6	17	49
Németország	9	4	54	42
Ausztria	3	3	30	18
Jugoszlávia	51	8	5	37
Románia	39	7	22	47
Csehország/Szlovákia	44	11	10	38
Lengyelország	–	–	–	–
Nyugat-Európa	–	1	–	5
Amerikai Egyesült Államok	–	–	–	1

Z(vagy T?)árt karok

A menekültként való befogadásnak egyrészt átmeneti jellege van, másrészt pedig alapvetően humanitárius gesztus, így kissé más elvek alapján működik, nem téve szükség-szerűvé a külföldiekkel való közvetlen érintkezést. Nem is szólva arról, hogy a lakosság többsége szempontjából alig jelentenek konkurenciát a gazdasági és társadalmi javak megszerzésében, a szociális juttatások pedig a humanitárius segítőkészség számlájára íródnak. A magyar lakoságnak menekültekhez, a menedéket keresőkhöz való viszonyát – reprezentatív országos mintán – 1992-től évente mérte a Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatások Központja (MTA Politikai Tudományok Intézete) a 18 éves vagy annál idősebb népesség körében.¹⁹ A tapasztalatok azt mutatják, hogy a teljes elzárkózás kezdeti növekedése 1995 után visszaesett, s egészen 2000-ig viszonylag stabili maradt (30% körül), amikor újra emelkedni kezdett, s 2001 februárjában, illetve 2002 októberében szintén igen magas értéket mutatott (*TÁRKI 1992–2002*).

A mindenkit feltétel nélkül befogadni hajlandók köre csökkent, a legnagyobb tá-
bort pedig azok képviselik, akik a menekültek előtt különböző kritériumok alapján sze-
lekciót alkalmazva nyitnák meg az ország határait (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 469*. A
szelektív befogadásról lásd még *Závecz 1992, 50*.)

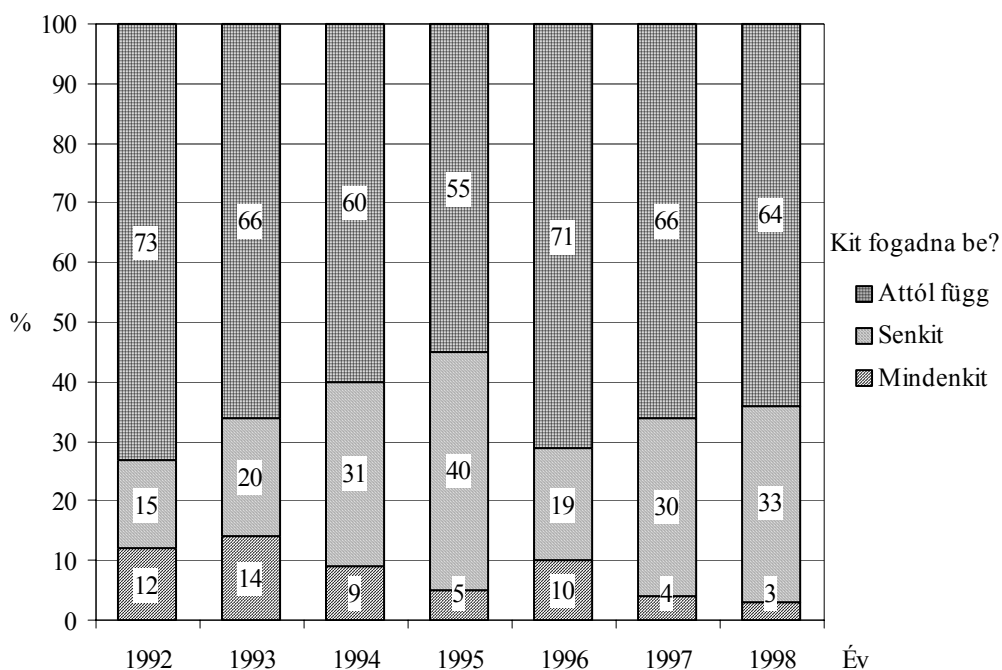
¹⁵ Az 1989-es kérdőívben népnevek szerepeltek.

¹⁶ Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „A magyarok ártottak nekik, ők nem ártottak.” és „A magyarok ártottak nekik és ők is ártottak.”

¹⁷ Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „Magyarország ártott neki.” és „Most árt.”

¹⁸ Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „Magyarországnak ártott.” és „Most árt.”

¹⁹ A menekültekkel szembeni legkorábbi, 1988-as közvélemény-kutatásról lásd *Szabó–Lázár 1997, 27*.

I. ábra
A menekültekkel szembeni befogadókészség

Az országos reprezentatív mintákon kívül hasonló adatfelvételeket végeztek önkormányzati képviselők (*Sik 1998a*) tizenévesek körében (*Csepeli–Závecz 1995, 144.; Murányi 1998, 141.*) és a menekültek szempontjából nagyobb terheket viselő közösségekben (*Horváth 1996, 35.*).

Ezek a vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a megkérdezettek a magyar nemzetiségük irányában a legnyitottabbak, a legnagyobb elzárkózást pedig a románokkal, az ukránokkal és az ázsiaiakkal szemben mutatják. E témában lásd még *Fábián 1998, 159.*

Lényegesen kevesebb érdeklődés mutatkozott a szakmában a letelepedni szándékozókval kapcsolatos véleményekről, ami a befogadásnak egy másik, az előbbinél magasabb szintjét igényli. 1996-ban a Soros Alapítvány megbízásából vizsgálták a Másképp Alapítvány multikulturális programjának hatását, mely az iskolarendszer hagyományosan asszimilációra, egydimenziós értékrendszerre és a kulturális homogenitásra való beállítódásának ellensúlyozására tett kísérletet a tizenévesek körében. E vizsgálat keretében a cigányokkal és zsidókkal kapcsolatos kérdések között hangzott el a Kik kapjanak arra lehetőséget, hogy letelepedjenek Magyarországon? kérdés, melyre válaszként – a teljes elutasítás lehetőségét ezúttal mellőzve – csupán pozitív (a teljes elfogadástól a szelektívig) alternatívák közül választhattak (*Erős 1998b, 55.*).

5. táblázat
A letelepedők befogadási hajlandósága tizenévesek körében (%)

<i>Válaszlehetőségek</i>	<i>Programban résztvevők</i>	<i>Nem résztvevők</i>
Csak a más országban élő kisebbségek tagjai	6	10
Mindenki, aki erre rászorul	0	13
Mindenki, aki kész arra, hogy beilleszkedjen a magyar társadalomba és megtanulja a magyar nyelvet és kultúrát	94	78

Az állampolgárként való elfogadottság témájában sem túl beszédesek az elemzések, holott nem lenne tanulság nélküli egymás mellett látni a befogadási készség alakulását az idegenek státusának (menekült, letelepedni szándékozó, állampolgárságért folyamodó) változása szerint. 1996-ban utolsó éves középiskolások (szakmunkástanulók, szakközépiskolások, gimnazisták), illetve nyolcadik osztályosok véleményét kérdezték az erdélyi magyarok, afrikaiak, délszlávok, kínaiak, arabok és románok állampolgárként való befogadási hajlandóságáról. A legnagyobb nyitottságot az általános iskolások és a gimnazisták körében tapasztalták. A legnagyobb elzárkózást viszont a szakmunkástanulók körében, akiknek 50 százaléka három vagy több csoport esetében is megszorításokhoz vagy tiltásokhoz folyamodna. Az erdélyi magyarokat ítélték meg a legpozitívabban, a negatív pólusra a románok, az arabok és a kínaiak kerültek, továbbá a délszlávokkal és afrikaiakkal szemben is szűkre méretezett vendégszeretettel viseltetnek, de az elutasító válaszok döntő többségükben 50% alatt maradtak (*Szabó–Örkény 1998, 210–212.*).

A társadalmi távolság egyik következő lépcsője a munkatársi viszony, aminek a munkaadó-munkavállaló aspektusáról mindkét perspektívából szó esik. Horváth Lajos mérte fel azt, hogy a nagyatádiak körében mekkora a menekültet foglalkoztatók aránya (47,4% adott igenlő választ) (*Horváth 1996, 33.*), Duránszkai Gábor és Lengyel Emőke viszont azt vizsgálta, hogy 1992 és 2000 között hogyan alakult a magyar lakosság munkavállalási hajlandósága külföldi főnök esetén, illetve, hogy milyen nemzetiségű főnököt fogadnának el a legszívesebben (*Duránszkai–Lengyel 2001, 906–908.*).

A szomszédsági viszony az előbbieknél már sokkal közelebbi kapcsolatot, gyakoribb interakciót, nagyobb konfliktuslehetőségeket stb. rejt magában, melyből kifolyólag nagyobb nyitottságot igényel. Erről országos mintán és helyi vezetők körében tettek fel kérdéseket (*Kapitány–Kapitány 1999, 59.*). Böhm (1993, 180.) csak az arabokra és a menekültekre (összesítve, tehát nem etnikumokra lebontva) kérdezett rá.

A barátkozási hajlandóságot egy 1995-ös vizsgálat alapján Sik Endre végezte el, melyből azt a következtetést vonta le, hogy a legnyitottabbak az erdélyi magyarokkal szemben, őket követik az exjugoszláv, az exszovjet állampolgárok, az ázsiaiak, a romániai románok, az arabok, s legutolsóként a négerek (*Sik 1996, 383–384.; Fábrián 1999, 82–85.*).

A Bogardus-skála legfelsőbb szintje a családtagként való integrálásra mutató nyitottság, ami a befogadásnak a legerőteljesebb, legközvetlenebb formája. Ebben a szerepkörben a megkérdezettek a legszívesebben az erdélyi magyarokat és legkevésbé szívesen a kínaiakat látnák (*Fábián 1998, 159.*).

A befogadási készséget általánosan (Mely csoportokat részesítené előnyben a befogadás terén?), tehát annak szintjét és mértékét konkrétan nem rögzítve vizsgálta és értelmezte közvetlenül a rendszerváltoztatást követően Závecz Tibor. A vizsgálat eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a leglényegesebb differenciáló szempontok a magyar vagy nem magyar nemzetiség és a közeli vagy távoli országból való érkezés. „E tényezők – a szerző megállapítása szerint – a lakosság biztonságérzetéből fakadnak, a hozzájuk hasonlóknak – a szomszédos európaiban, a magukfajta magyar emberekben – jobban bíznak.” (*Závecz 1992, 51.*)²⁰

Attitűd-kijelentések a közvélemény-kutatásokban

1989-től folyamatosan fogalmazznak meg attitűd-kijelentéseket, melyek elfogadása vagy elutasítása kapcsán vélik megragadhatónak az előítéletesség mértékét és típusát. A legkorábbi ilyen jellegű adatfelvételek az erdélyi menekültekre vonatkoztak, később kitértek ezek köre a külföldiekre általában, illetve kitértek a délszláv térségből érkezőkre. Általánosságban az a tapasztalat, hogy a pozitív állítások kezdeti nagy elfogadottsága visszaszorul, miközben a negatív állításokkal egyetértők táborára növekvő tendenciát mutat, majd az 1990-es évek közepétől viszonylag stabilizálódik, melyet a belső, magyarországi gazdasági változások és a külső, határon túli események (pl. a migráció motívációiban bekövetkezett módosulások, az eltávozottaknak szóló hazahívó kampány) egyaránt indokolnak. Az alábbiakban mindazon kijelentéseket és a velük kapcsolatos eredményeket soroljuk fel, amelyek ezekben a kutatásokban előfordultak.

Pozitív állítások

A menekültek szerencsétlenek, ezért segíteni kell rajtuk. A Romániából érkező magyar nemzetiségűekkel szembeni empátiát és segítőkészséget tesztelő kijelentés 1989-ben mutatta a legnagyobb elfogadottsági arányt (85%), utána fokozatosan visszaesett, hiszen az érkezők menekült státusa megszűnt, s megváltozott az elesettségükről való gondolkodás és az idegenekkel szembeni segítő- és befogadókészség, valamint a belépők szá-

²⁰ A befogadásról általánosan lásd még *Kovács 1993, 66.* (polgármesterek attitűdje); a Bogardus-skála alkalmazásával készült 1994-es adatokról *Lendvay–Szabó 1994a; 1994b*; a kisebbségi csoportok – köztük külföldiek is – tagjai közelségének tolerálásáról *Szabó–Örkény 1997, 191–225.*

mának növekedése folytán a velük szembeni érzések és magatartások is módosultak (*Sik 1990, 536.; Závecz 1992, 52.; Závecz 1993, 169., 175.; Fábán–Sik–Tóth 2001, 411.*).

Az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést. Ez a kijelentés ugyanarra a közösségre vonatkozik, mint az előbbi és hasonló az elfogadottság mértékének alakulása is, viszont lényegesen erőteljesebb a visszaesés. Az 1989-es 70%-ról 1990-re már 50% alá esett (*Sik 1990, 536.; Závecz 1992, 52–53.; Závecz 1993, 169., 175.; Fábán–Sik–Tóth 2001, 411.*).

Nekik köszönhető, hogy nem fogy Magyarország lakossága. Az erdélyi menekültek nemzetmentő szerepével még a rendszerváltás évében is a megkérdezettek kevesebb mint fele (41%) értett egyet, a következő évben pedig már többen ellenzik, mint támogatják. Ennek oka lehet egyrészt egyfajta reális – vagy legalábbis annak vélt – kalkuláció, miszerint nincsenek elegendően ahhoz, hogy ennek a feladatnak megfeleljenek, másrészt pedig magában rejthet egyfajta elzárkózást attól, hogy „mások” – akik bár nagyon hasonlítanak „hozzánk”, de mégsem azonosak „velünk”, nem egészen „miközülünk valók” – töltsék ki a nemzettestben keletkező hiányosságokat (*Sik 1990, 536.; Závecz 1992, 52–53.; Závecz 1993, 169., 175.; Fábán–Sik–Tóth 2001, 411.*).

De az sem elképzelhetetlen, hogy a megkérdezettek véleményében valamilyen formában visszatükröződik az a konszenzuális álláspont, melyet a rendszerváltoztatást követően a hazai parlamenti pártok a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatban kialakítottak.

A menekültek fegyelmezettebbek, mint az itthoni magyarok. Ez az egyetlen olyan attitűd-kijelentés a kérdőívekben, ami a mi-csoport fölébe helyezi a külföldieket. Bár csak egyetlen tulajdonságról van szó, egyetlen pozitív érték „másoknál” való fokozottabb mértékű meglétére vonatkozik, mégiscsak nagyfokú szimpátiát előfeltételez ennek egy ilyen megfogalmazásban történő elismerése. Nem is meglepő, hogy az erdélyi menekültekkel kapcsolatos pozitív kijelentések közül ezzel értettek egyet a legkevesebben, 1989-ben a megkérdezettek 37%-a, 1992-ben már csak 17%-a (*Sik 1990, 536.; Závecz 1992, 53.; Závecz 1993, 169–170., 175.*).

A bevándorlók munkájára szükség van. A külföldiek gazdasági előnyt jelentenek. 1995-ben az állítás elfogadottsága ötös skálán 2,2-es átlagot mutatott (*Csepeli–Örkény 1996, 288.*). 1996-ban az általános iskolások 56%-a, a szakmunkástanulók 36%-a, a szakközépiskolások 43%-a, a gimnazisták 48%-a válaszolt igenlően a fenti állításra (*Szabó–Örkény 1998, 207.*). A bevándorlók munkájára szükség van állítás a Csepeli–Örkény tanulmányban 8,6 százalékos elfogadottságot mutat (öt fokú skála, 1-2 érték). Szabó–Örkény elemzésben a skála csak 3 fokú volt, és a választ a szakmunkástanulóknál 4 százalék, a szakközépiskolásoknál 2 százalék, a gimnazistáknál 3 százalék fogadja el teljesen.

Az 1997-es közvélemény-kutatásban a kérdés már nem csupán a gazdasági előnyre vonatkozott, hanem a hétköznapi értelemben vett pozitív tapasztalatokra, az általános „gazdagodásra” is. (A külföldiek nemcsak gazdasági szempontból fontosak az országnak, de jelenlétük gazdagítják mindennapjainkat is.) Az egyetértők tábora szinte elérte a válaszolók felét (46%), az elutasítók ennél jóval kevesebben (15,5%) voltak (*Kapitány–Kapitány 1999, 57.*).

Csak gazdagodunk a sokfélesegtől. Nyitottá tesznek. Ennek kapcsán szintén az előbbi kutatásokra kell hivatkoznunk. 1995-ben az elfogadottsági átlagérték 2,5 volt, ami nem elfogadásnak, hanem csupán semleges álláspontnak minősíthető (*Csepeli–Örkény 1996, 288.*). A tizenévesek körében végzett 1996-os kutatás szerint az általános iskolások 52%-a, a szakmunkástanulók 46%-a, a szakközépiskolások 55%-a, a gimnazisták 67%-a értett egyet a kijelentéssel (*Szabó–Örkény 1998, 207.*).

A magyar nemzetiségűekkel szembeni pozitív diszkrimináció alkalmazandóságáról csupán egyetlen esetben, 1995-ben kérdezték meg a lakosságot, amikor az állampolgárság megszerzésének magyarok számára történő könnyítéséről alkotott véleményeket mérték ötös skálán, az átlagérték 3,4 volt (*Csepeli–Örkény 1996, 288.*).

Mindenki abban az országban éljen, ahol akar. – kijelentéssel 1996-ban szembesítették a tizenéveseket. Az állítással az általános iskolások 86%-a, a szakmunkástanulók 78%-a, a szakközépiskolások 83%-a, a gimnazisták 86%-a fejezte ki egyetértését (*Szabó–Csepeli 1998, 207.*)²¹

Kötelességünk befogadni a bevándorlókat. – állítást ugyanez a felmérés fogalmazta meg. Erre az általános iskolások 75%-a, a szakmunkástanulók 63%-a, a szakközépiskolások 70%-a, a gimnazisták 76%-a válaszolt igennel.

Negatív állítások

Cserbenhagyják az ottani magyarságot. Ez az állítás egyike azon kijelentéseknek, melyek csak az erdélyi menekültekre vonatkoznak. Az állítás nem csupán magyarországi, hanem a helyben maradók véleményét is tükrözi. Nem független a nemzeti érzelmektől, hiszen a válaszokban az is kifejezésre jut, hogyan gondolkodnak a határon túli magyarság megmaradásának lehetőségéről és annak fontosságáról. A megkérdezés első két évében, 1989-ben és 1990-ben a negatív állítások közül ez talált legnagyobb helyeslésre, viszont 1992-be ebben a témában visszaesik az érdekeltség, és a gazdasági szempontok kerülnek előtérbe (*Sik 1990, 536.; Závecz 1992, 55.; Závecz 1993, 170–171, 175.; Fábrián–Sik–Tóth 2001, 411.*).

²¹ A migráció elfogadására vonatkozóan összevethető ez az adatsor a szórványmagyarságról alkotott véleményekkel: „Azokat is meg kell érteni, akik Nyugaton próbálnak szerencsét.” 1987-ben a megkérdezettek 76%-a, 1993-ban 74%-a értett egyet (*Lázár 1996, 59.*).

Elveszik az itteni magyaroktól a munkahelyeket. – kijelentés elfogadottságát a kezdeti években még csak az erdélyiekre vonatkozóan mérték. 1995-től viszont már általánosabb jelleggel, valamennyi bevándorlóra és külföldre egyaránt. 1989-ben a menekültekhez való viszonyt még kevésbé befolyásolták a gazdasági aspektusok, e tekintetben a megkérdezettek csupán 27%-a fogalmazta meg félelmeit, de 1992-re már ez az állítás lett a legnagyobb mértékben (43%) elfogadott negatív kijelentés (*Sik 1990, 536.; Závecz 1992, 55.; Závecz 1993, 170–171, 175.; Fábián–Sik–Tóth 2001, 411.*). 1995-ben szintén igen magas mértékű, az ötös skálán 3,8-as átlagértékű a veszélyeztetettségérzet. Az állítást a megkérdezettek 63 százaléka fogadta el (*Csepeli–Örkény 1996, 288.*). 1996-ban a tanulók véleménye is erőteljes negatív álláspontot mutatott, hiszen a 3 fokoztú skálán az állítást az általános és a középiskolások 42 százaléka teljesen, további 46 százaléka pedig részben fogadja el, azaz a megkérdezettek több mint 85%-a egyetértett a kijelentésben megfogalmazott állítással (*Szabó–Örkény 1998, 208.*).

Nem is igazán magyarok. – egy újabb kijelentés, amely az erdélyiekre vonatkozik. Szintén a nemzeti identitás kereteit feszegetve ugyanannak a paradigmának a része, mint az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést, és a cserbenhagyják az ottani magyarságot állítások. Természetes tehát, hogy e kijelentések esetében a válaszok összhangban vannak. A közvélemény-kutatások éveitől 1989-ben volt a legnagyobb a nemzeti alapú befogadókészség, hiszen ekkor még elsősorban ebből a perspektívából szemlélték a menekültkérdést. De a hangsúlyok áthelyeződésével és a szimpátiák csökkenésével, az erdélyiek magyarságát megkérdőjelezők tábora is megnövekedett (*Sik 1990, 536.; Závecz 1993, 171., 175.; Fábián–Sik – Tóth 2001, 411.*).

Felesznek mindent. – igen éles megfogalmazású és szélsőséges álláspontot képviselő kijelentés ismét az erdélyiekre vonatkozik, s bár a helyeslők száma erre vonatkozóan is növekszik, mindvégig ez marad a legkevésbé elfogadott negatív állítás (*Sik 1990, 536.; Závecz 1993, 171., 175.*).

Romlott a közbiztonság a menekültek/bevándorlók miatt. – kijelentéssel kapcsolatban a rendőrségi adatok kiegyensúlyozott álláspontra intenek, és nem támasztják alá az előítéleteket, ennek ellenére a lakosság körében igen nagy mértékű a kijelentés elfogadottsága. Veszélyeztetve érzik magukat a menekülttáborok közelében lakók (*Horváth 1996, 31.*), de ez valamennyi megkérdezettre is érvényes. 1995-ben – a már többször említett kutatásban – 4,1-es átlagú volt a közbiztonság romlására vonatkozó kijelentéshez való egyetértés. Az állítással a megkérdezettek 74 százaléka értett egyet (*Csepeli–Örkény 1996, 288.*). 1996-ban e kérdésre válaszolva a tanulók közül az általános iskolásoknak 56%-a helyeselt, a középiskolások viszont 90–92%-os többséggel válaszoltak igenlően (a teljesen elfogadók aránya 38 százalékos, további 53 százalékos pedig részben),

ez képezve a legsarkalatosabb pontját a félelmeknek és az elutasításnak (Szabó–Örkény 1998, 208.).

A sok külföldi jelenléte sok hátránnyal jár a magyar munkavállalók számára és veszélyeztetik a mi életformánk, kultúránk normális működését. – fogalmazták meg a gazdasági és kulturális értékekkel kapcsolatos aggodalmakat is magában foglaló kijelentést 1997-ben. Az egyetértők a megkérdezettek 37,3%-át, az elutasítók a 23,3%-át tették ki (Kapitány–Kapitány 1999, 57.).

Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit. – hangzik a nemzeti érzelmekre is apelláló állítás, mellyel a tizenéveseket szembesítettek. Ezzel az értékítélettel az általános iskolások 75%-a, a szakmunkástanulók 79%-a, a szakközépiskolások 71%-a, a gimnazisták 65%-a értett egyet (Szabó–Örkény 1998, 208.).

Mindenkinek ott kell élnie, ahol született. – vélemény a migráció egyértelmű elutasítását jelenti. Az állítással egyetértők aránya a felnőtt lakosság körében csökkenő tendenciát mutatott, lévén, hogy az 1985-ös 45%-os egyetértésről 1993-ra 24%-ra esett vissza (Lázár 1996, 59.). A tanulók véleménye ezzel az állítással kapcsolatban nem teljességgel ellentmondásmentes, hiszen ha összevetjük az erre és a mindenki abban az országban éljen, ahol akar attitűd-kijelentésre adott válaszokat, akkor az előfeltételezés azt kívánná, hogy mivel igen nagy mértékű volt a szabad lakóhelyválasztás elfogadása, most alacsony legyen a helyeslők aránya. A válaszok viszont nem ezt mutatják. Az általános iskolásoknak 75%-a, a szakmunkástanulóknak 49%-a, a szakközépiskolásoknak 43%-a, a gimnazistáknak 35%-a értett egyet a kijelentéssel (Szabó–Örkény 1998, 208.).

Mindezek után nem meglepő tehát, hogy az illegális bevándorlókkal szembeni erőteljesebb fellépés sürgetése 4,6 átlagos egyetértést jelzett 1995-ben (Csepeli–Örkény 1996, 288.).

Az idegenellenesség típusai

A típusok megkülönböztetését kizárólag a menekültekkel, tehát a külföldiek egyik sajátos státusú csoportjához tartozókkal szemben kinyilvánított befogadási hajlandóság alapján végezték el. A legelső tipizálásra egy 1989-es²² és 1990-es²³ közvéleménykutatás adatait felhasználva Závecz Tibor vállalkozott. A kérdőívben három válaszlehetőség szerepelt, mellyel a menekültekkel szembeni nyitottságot mérték. Ezek a következők, mindenkit be kell fogadni; meg kell válogatni azokat, akiket befogadunk; senkit sem engednének be az országba. A vizsgálat eredményei alapján Závecz a következő négy csoportba osztja a válaszolókat,

²² A Tárcaközi Koordinációs Bizottság megbízásából a TÁRKI végezte.

²³ A Menekültügyi Hivatal megbízásából az MTA Társadalomtudományi Intézete végezte.

- tudatos befogadáspártiak, akik más nációk befogadása előtt sem zárkóznak el;
- latens xenofóbok, akik nem vállalják fel diszkriminatív nézeteiket;
- differenciáltan idegenellenesek, akik nem értenek egyet azzal, hogy csak a magyarokat engednék letelepedni, de a cigányokat és az arabokat távol tartanák;
- egyértelmű xenofóbok, akik szerint csak a magyar nemzetiségűeknek szabad otthont adni, másoknak itt helye nincs (Závecz 1992, 50–51.).

Fábián Zoltán és Sik Endre a Mely menedéket kereső csoportokat engedné be az országba? kérdésre adott válaszok alapján elkülönített kategóriák segítségével a befogadás szintjeit a következőképpen értelmezik,

- befogadó, aki szerint mindenki jöhet;
- szelektív befogadó, aki szerint meg kell válogatni, hogy kiket engedhetünk be;
- xenofób, aki egyáltalán senkit nem engedne be az országba (Fábián–Sik 1996, 384–385.).

Ezeket a típusneveket – a csoportokon nem módosítva – a későbbiekben a pontosítás szándékával változtatták, és a következő három csoportot különböztették meg,

- „szuperliberálisok”;
- „reálpolitikus-mérlegelők”;
- „nyíltan idegenellenesek” (Csepeli–Fábián–Sik 1998, 469.; Sik 1998b, 175.; Fábián–Sik–Tóth 2001, 402–403.).

Az előbbieken közölt 4. táblázatban láthatjuk, hogy a mindenkit befogadók táborába megszűnőfélben van, s szóltunk arról is, hogy a vizsgálatok szerint a nyílt idegenellenesség 1995-ben érte el a csúcspontot. Ezt követően az idegenellenesek aránya visszaesett, de a további vizsgálatok 2002 májusától újabb növekedési tendenciát jeleznek. A domináns tábor azonban a reálpolitikusoké.

A kategóriákon a továbbiakban Csepeli György, Fábián Zoltán és Sik Endre finomítottak, vagyis „leleplezték” az álrealistákat, azokat, akik mérlegelnék, hogy kit engedjenek be az országba, de feltételezésük szerint valójában senkit sem engednének be a felsorolt etnikumok közül, melyek a Magyarországra érkező külföldiek teljes körét teszik ki. Őket kiemelve a „reálpolitikusok” táborából a nyíltan idegenellenesekkel egy csoportba tartozónak tekintették, s nevezték el rejtett idegenelleneseknek. Az így leegyszerűsített kategorizálásokat a következő csoportokhoz tartozók képezik,

- a „szuperliberálisok”;
- a „reálpolitikusok” és
- a „teljes idegenellenesség” képviselői, nyílt és rejtett idegenellenesek együtt

(Csepeli–Fábián–Sik 1998; Sik 2002).

Jó-jó, de mi van a háttérben?

Az idegenellenesség tényének és működésének magyarázására, igen sok változónak a hatására kitérve nagy számban készültek elemző tanulmányok. Ezek alapján az idegenellenességet magyarázó tények a következőképpen összegezhetők,

- társadalmi-demográfiai változók;
- gazdasági változók;
- politikai változók;
- kulturális változók;
- szubjektív természetű változók;
- kognitív természetű változók;
- migrációval kapcsolatos kontextuális változók;
- média.

A legnagyobb hangsúlyt a társadalmi-demográfiai dimenzió kapja, ami az iskolai végzettséget, az életkort, a lakóhely településtípusát és regionális elhelyezkedését, a társadalmi státust és a vagyoni helyzetet foglalja magában. Valamennyien egyetértenek abban, hogy az iskolai végzettség hatása jelentős (Kovács 1993, 67–71., 76–77., 82.; Fábíán 1998, 164–166.; Fábíán 1999, 93–99.; Fábíán–Sik–Tóth 2001, 407.), és ugyancsak ezt támasztják alá a menekültekkel szembeni attitűdnyilvánítás szerint elkülönített idegen-ellenességi típusok alapján körvonalazódó csoportjellemzők (Závecz 1992, 50–51.; Fábíán–Sik 1996, 384–385.; Sik 1998b, 176.), melyek kapcsán végzett legszofisztikáltabb és legdifferenciáltabb elemzés tanulsága, „A nyílt idegenellenesség esetében az iskolai végzettség hatása a referenciakategóriákhoz viszonyítva minden csoportban jelentős, a teljes idegenellenesség esetében azonban csak a felsőfokú végzettség hatása számottevő.” (Csepeli–Fábíán–Sik 1998, 476–477.; Sik 2002, 169–170.)

Igen általános kutatási tapasztalatnak mutatkozik az életkor szignifikáns hatása is. Az országos mintákon végzett vizsgálatok azt jelzik, hogy az életkor növekedése valószínűsíti az idegenellenesség magasabb fokát (Závecz 1992, 50–51.; Závecz 1993, 169–170.; Fábíán–Sik 1996, 385.; Sik 1998b, 176.; Fábíán 1999, 93–98.; Fábíán–Sik–Tóth 2001, 407.), ettől tér el kissé a polgármesteri minta elemzése, mely szerint a legtooleránsabbak a középkorúak (44–48 évesek), a fiatalabbak és az idősebbek pedig türelmetlenebbeknek bizonyultak. Ezeket az eredményeket finomítja a differenciált idegenellenességi típusokat alkalmazó megközelítés, melynek tanúsága szerint a szignifikancia csak a teljes idegenellenesség esetében észlelhető (Csepeli–Fábíán–Sik 1998, 476–477.).

A lakóhely szerepét a befogadókészség alakulásában figyelték egyrészt a regionális elhelyezkedés, másrészt a településtípus szerint. Azt tapasztalták, hogy az elmar-

dottabb északkeleti és keleti megyékben erősebb az idegenellenesség, mint a fővárosban és a nyugati országrészben, amit a gazdasági szempontok és a külföldiek regionálisan változó létszáma indokol (*Csepeli–Örkény 1996, 292.*; *Fábián–Sik 1996, 385.*)

Ugyanakkor a településtípus befolyásoló hatása is számításba jöhet, a falusi környezet valószínűsíti az idegenellenességet (*Závecz 1992, 50–51.*; *Fábián–Sik 1996, 385.*; *Csepeli–Fábián–Sik 1998, 476–477.*).

A társadalmi státus annyiban bír relevanciával, amennyiben kapcsolatban van a társadalmi előnyök és az anyagi források elérhetőségének veszélyeztetettségi érzetével. Azok mutatnak nagyobb hajlandóságot a xenofóbiára, akiknek a helyzete viszonylag magas instabilitással bír, s így a státus remélt megszerzését vagy megtartását aggodalmak kísérik (pl. munkanélküliek, rokkantnyugdíjasok, nyugdíjasok, szakmunkások) (*Závecz 1992, 50–51.*; *Závecz 1993, 169.*; *Fábián–Sik 1996, 385.*; *Csepeli–Fábián–Sik 1998, 477–478.*; *Fábián 1998, 164–166.*; *Sik 1998b, 176.*).

A vagyoni helyzet leginkább a személyes észlelés perspektívájából tekintve bizonyult relevánsnak, hiszen az éves jövedelem nagyságát a quintiliseket jelölő dichotóm változókkal operáló mérés azt az eredményt hozta, hogy nincsen szignifikáns hatása (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 476–477.*) ezzel ellentétes vélemény (*Fábián 1998, 164–166.*).

A gazdasági változókról eddig már esett szó a lakóhely regionális elhelyezkedése és a személyes jövedelem kapcsán, és valamelyest szintén idetartozik a társadalmi státus, ami nemcsak szociális, hanem gazdasági előnyökkel is jár. De hadd említsük még meg a rendszerváltoztatás utáni makrogazdasági folyamatokat, melyek nagy terheket jelentettek a lakosok számára, illetve türelmetlen, csalódott és kritikusabb ítélkezést is maguk után vontak, serkentve ezzel a bűnbakképzés mechanizmusának beindulását (*Závecz 1992, 56.*; *Závecz 1993, 173–174.*).

A politikai változók több szempontból jönnek szóba. Mindenekelőtt a politikai aktivitás megléte vagy hiánya mérlegelendő, ugyanis egyrészt a politikailag inaktívak kevésbé hajlanak a befogadó attitűd irányába (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 479–480.*),²⁴ másrészt a politikai tudatosság a teljes idegenellenességet képviselők táborának belső eloszlásában bír relevanciával, mivel csökkenti a rejtett idegenellenességet és növeli a nyílt xenofób nézetek valószínűségét (*Sik 2002, 167.*).

A pártpreferenciákra rákérdező közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy 1994-ben az idegenekkel szembeni elutasító attitűd leginkább az FKgP szimpatizánsaira volt jellemző, az MDF és a Fidesz hívei az erdélyi magyarokkal szemben

²⁴ *Fábián Zoltán, Sik Endre és Tóth Judit* szerint a politikai elidegenedtség veszélye abban rejlik, hogy a jobboldali radikális és xenofób pártok Európa-szerte azokat célozzák meg, akik csalódtak a hagyományos pártokban és bizalmatlanokká váltak a politikai rendszerrel szemben (*Fábián–Sik–Tóth 2001, 407.*).

voltak a leginkább nyitottak, a legtoleránsabbaknak viszont az MSZP-vel és az SZDSZ-szel rokonszenvezők bizonyultak (*Lendvay–Szabó 1994a*).

Az 1997-es panelvizsgálat alapján viszont már a következő következtetés fogalmazódott meg, „a Fidesz- és az MDF-szimpatia egyértelműen csökkenti a nyílt idegenellenesség recepcióját, azaz befogadását.” (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 478–479.*)²⁵ Harmadrészt pedig a külpolitikai tényezőkről kell szót ejtenünk, mégpedig arról, hogy a szomszédos országok, nevezetesen Románia politikai helyzetének megváltozása jelentős hatással volt az erdélyi menekültekhez való viszony alakulására. A rendszerváltoztatás előtt a menekülés okának egyértelműen a nemzetiségi diszkriminációt látták, 1989 után viszont az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés mellett a gazdasági szempontok is helyet kaptak, melyek következtében a gazdasági migránsok előtt a tolerancia határai beszűkültek (*Závecz 1992, 57.; Závecz 1993, 174.*).

A kulturális változók szerepével igen mostohán bánik a szakma, holott a kulturális különbségek és ezek észlelése nem teljességgel mellékes a befogadói hajlandóság szempontjából, amit már csak abból is láthatunk, hogy a lakosság a magyar nemzetiségűekhez viszonyul a legpozitívabban, a legelutasítóbban pedig a legtávolabbról jövőekkel és a hozzánk képest a legtöbb szempontból „másokkal” szemben viselkednek.²⁶

Bár az eddig említett tényezőknek is vannak személyes aspektusai, azokat soroljuk a szubjektív természetű változók körébe, amelyek dominánsan személyes meghatározottságúak, a vallásosság, a tekintélyelvűség, a külföldiekkel való személyes interakció, az idegenek létszámának észlelése, az ország és a saját gazdasági helyzet minősítése, a nemzetkonceptiók módosulása.

A vallásosság az 1997-es panelvizsgálat során nem bizonyult szignifikánsnak (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 467–477.*), viszont a polgármesteri minta adatai szerint a magukat ateistának vallók toleránsabb attitűdöt mutattak, mint a „hívők” vagy „nem hívők” (*Kovács 1993, 67., 82.*).

Az autoritarizmus olyan lélektani tényező, amit cigányokkal és menekültekkel szembeni véleménynyilvánításokban vizsgáltak, és azt tapasztalták, hogy a tekintélyelvűség mértéke nem, viszont meglete hatással van az idegenellenességre (*Fábián–Sik 1996; Csepeli–Fábián–Sik 1998, 477–478.; Fábián 1998, 164–166.; Fábián 1999, 82–99.*).

A külföldiekkel való személyes érintkezésnek, mint magyarázó tényezőnek a kérdése szintén elhanyagolt probléma a kutatásokban, holott igen valószínűnek tűnik, hogy az interakciók gyakorisága, formája (a turista útbaigazításától a rokonsági viszo-

²⁵ A pártpreferenciákról lásd még *Kovács 1993, 72–76., 78–81.*

²⁶ A kulturális másság összetevőiről lásd *Kapitány–Kapitány 1996.*

nyig) és a velük kapcsolatos élmények milyensége hatással van a befogadókésztségre.²⁷ Ugyancsak keveset tudhatunk meg a külföldiek létszámbeli észlelésének hatásáról lásd *Örkény 1995; Róbert 1995*.

A gazdasági helyzet szubjektív észlelése már nagyobb teret kapott az elemzésekben. Vizsgálták az ország gazdasági helyzetével és a személyes életszínvonallal való elégedetlenséget, a család anyagi helyzetének várható változásának megítélését, az ár-emelkedéssel kapcsolatos előfeltételezéseket, valamint a mindennapi gazdasági „szak-tudást”, és azt tapasztalták, hogy az elégedetlenség – lévén, hogy igen familiáris viszonyban van a bűnbakképzés jelenségével – növeli az idegenellenességet (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 477–479.; Fábián 1998, 164–166.; Sik 1998b, 176.; Fábián–Sik–Tóth 2001, 404–405.*).

Bár a nemzetképciókkal kapcsolatban igen sok felmérést végeztek, amelyekből megtudjuk, hogy a módosulási tendenciák az államnemzet irányába mutatnak, a vizsgálatokkal azonban arra mégsem kapunk választ, hogy ez okozott-e szignifikáns változást a határon túli magyarokkal szembeni befogadási attitűdökben, s ha igen, milyen mértékűt.

A kognitív természetű változók magyarázó szerepét vizsgálva elemzi a mindennapi itéletalkotás modelljének működését Sik Endre. Megítélése szerint a menekültekkel szemben a rövid távú és kézzelfogható jelenségekre figyelő mindennapi gondolkodás sarkított input-output modellt alkalmaz, melynek az ellensúlyozására csak akkor van esély, ha az ország gazdasági helyzete javul illetve, ha az előítéletesség ellen „védelmet” nyújtó értékrend vagy politika lép fel (*Sik 1992*).

Migrációval kapcsolatos kontextuális változókként a migrációs kész-ség; a külföldön élő vagy ott hosszabb ideig munkát vállaló rokonok, barátok és ismerősök köre; valamint a megkérdezett hosszabb idejű külföldi tartózkodása említethetők, amelyek empátiát váltanak ki a menedéket keresők, letelepedni szándékozók irányában (*Csepeli–Fábián–Sik 1998, 477.; Závecz 1998, 164–166.*).

A média közvélemény-formáló jelentőségéről hadd ejtsünk szót utolsóként, bár korántsem tekintendő mellékes magyarázó változónak. Azok a nézetek, melyeket a sajtó és az elektronikus média közvetít, igen hamar és igen széles publikumhoz jutnak el, sőt mivel legitim és sok témában egyetlen hírforrásnak minősül ez a kommunikációs csatorna, hatással van a külföldiekről alkotott képzetek lakossági megkonstruálására. Sik Endre következtetése az idegenellenesség logisztikus regresszióelemzésébe bevont újság-, rádió- és tévéhírfogyasztás alapján, „nem hallgatni a rádió híreit, és nem olvasni újságot erősen növeli, naponta újságot olvasni (de naponta rádiót hallgatni nem!) erősen csökkenti a nyílt idegenellenesség bekövetkezésének esélyét” (*Sik 2002, 167.*), továbbá „a rejtett idegenellenessé-

²⁷ A témát érintik *Sik 1990, 530.; Horváth 1996*.

get (ha nem is szignifikánsan), de növeli a rendszeres újságolvasás (csakúgy, mint a rendszeres tévé- és rádió-hírfogyasztás)” (Sik 1992, 62.; Sik 1998b, 176.).

A magyar sajtó xenofóbiája

Az empirikus utalásokon és a közvélemény-kutatások eredményein túlmenően szükséges szólnunk a sajtó „állásfoglalásáról”, azokról a nézetekről, amelyek az idegenekkel kapcsolatos centrális és „hivatalos” (legalábbis annak vélt) diskurzus szerves részét alkotják.

A hazai lapok külföldiekről formált véleményéről, mint már említettük, két elemzés készült, a Nyilvánosság Klub Monitor Csoportja 1997-ben öt országos napilapban (Népszabadság, Népszava, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Új Magyarország) és négy megyei újságban (Kisalföld, Békés Megyei Hírlap, Dunántúli Napló, Új Pest Megyei Hírlap) figyelte az „idegenkép” alakulását (Nyilvánosság 1998), valamint Tóth Judit vizsgálta az 1992 februárja és 1995 májusa közötti sajtóban a kínaiakról megjelent írásokat (Tóth 1996).

Bár a felsorolt napi- és megyei lapokban a cikkek hangvétele jobbra tárgyilagos, és igyekeznek az objektivitás látszatát megőrizni, a témaválasztás, a hírek „megkonstruálása”, netán „túl-” vagy „alultárgyalása”, valamint a proxemikai tényezők valószínűsítik a szubjektivitás szerepének jelentőségét is. A külföldiekkel kapcsolatos műfajok, a hangvétel, a hírek közötti szelekció, az elmondott információk köre stb. alapján úgy vélik, „az ország egészét érintő »idegenhírek« hírértékét nem a történések valódi jelentősége adja meg, hanem a lapok »hírsinálóinak« sajátos »idegenképe«” (Nyilvánosság 1998, 130.).

A feldolgozott közlemények alapján öt idegentípus elkülönítését tartják relevánsnak,

- A látogató idegen a legszívesebben fogadott. Általában nyugat-európai vagy amerikai, valamilyen politikai vagy kulturális protokolleseményre érkeznek, és úti célja beteljesítésével haza is megy.

- A befektető idegen általában amerikai, német vagy japán, megbecsülés övezi, mivel tőkét hoz az országba.

- A betolakodó idegen leggyakrabban román, kurd és afgán. Inkább csoportosan jön, nem egyedül, gyakran illegálisan. Az invázió képét keltve az olvasóban „arctalanul”, tömegesen jelennek meg. Mindig negatív hír alanyai.

- A letelepedő idegen prototípusa a kínai. Illegális, deviáns cselekedetekkel (kábitószer-árusítás, lányok futtatása, bandák közötti leszámolások) kapcsolatban írnak róla.

- A „vizionált” idegen képét az emberekben élő félelmek, főként a nemzeti vagyon kiárusítása és a munkalehetőségek körének beszűkülése miatti szorongások rajzolják meg.

Tóth Judit elemzése egyetlen népcsoport, a kínaiak reprezentációjára összpontosul. Két, egymással ellenmondásos kínai-kép konstrukciójára hívja fel a figyelmet, az otthon élő kínaiak egy színes, sokféle, gazdaságilag fellendülő, nagy hagyományokkal rendelkező társadalom képviselői, de ezeket az értékeiket az emigráció során elveszítik, és csupa negatív tulajdonságok megtestesítőivé válnak („kitör belőlük a bűnöző hajlam, a gyanús etnikai és családi hovatartozás, amely keveredve a nyers kereskedői szellemmel, potenciális veszélyforrást jelent a befogadó társadalomra, Magyarországra pedig különösen”) (Tóth 1996, 155.). A nem gazdasági tárgyú híradások elsöprő többségét pedig velük kapcsolatban a rendészeti információkat tartalmazó cikkek jelentik.

Idegen(?)ellenesség – elméleti hiányérzetek

A külföldiek hazai fogadókészségével vagy az elemzett tanulmányok alapján pontosabb, ha a lakosság idegenellenességével kapcsolatos szakirodalmi összegzésre támaszkodva egyrészt nyugodtan megfogalmazhatjuk ez vagy ilyen a magyar lakosság idegenképe és ilyen a külföldiekhez való viszonya. Másrészt viszont az elég nagy létszám és gazdag anyag néhány elméleti és gyakorlati jellegű kérdés megfogalmazására serkent bennünket.

A tanulmányok, mivel nem hagynak kétséget afelől, hogy amit bemutatnak az a lakosság idegenképe azt a látszatot keltik, hogy pontosan, objektívan megkérdőjelezhetetlenül, a tudományos vizsgálódás kritériumainak megfelelően tárták fel s mutatták be vizsgálatuk anyagát. Annak ellenére, hogy semmiféle kétség nem merül fel bennünk a felvételek szakszerű megtervezésével és a felvétel során kapott válaszok feldolgozásával kapcsolatban fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy egy olyan bonyolult kérdéskomplexum, mint a külföldiek hazai fogadókészsége survey-módszerrel, kérdőíves vizsgálat segítségével a maga sokrétűségében megfelelő árnyaltsággal feltárható-e. Természetesen megfontolandónak tartjuk azokat a véleményeket, amelyek megkérdőjelezik, vagy már meghaladottnak tartják a külföldiek fogadókészségének kvantitatív módszerekkel történő vizsgálatát. Egy vizsgálat megtervezésekor általános probléma, hogy az adott kérdéskör empirikus módszerek segítségével vizsgálható-e. Ez a kérdés a külföldiek fogadókészségével kapcsolatos felvételek esetében pedig konkrétan felvethető. Nem tartozunk azok közé, akik szerint a külföldiekkel kapcsolatos idegenségérzetet kérdőíves vizsgálatokkal nem lehet feltárni, ennek ellenére úgy látjuk s az elemzett írások is arról győztek meg bennünket, hogy a survey segítségével felszínre hozott összefüggések alapján nem lehet végső megállapításokat (igazságokat?!) megfogalmazni a hazai népesség külföldiekkel kapcsolatos értékítéleteiről. Azt azonban joggal állíthatjuk, hogy

az e témakörben elvégzett kérdőíves adatfelvételek eredményei a külföldiek hazai fogadókészségével kapcsolatos tudásunk egyik, nem elhanyagolható elemét képezik.

A feldolgozott szakirodalom arról tanúskodik, hogy az elemzések készítői a vizsgált problematika elméleti hátterét adottnak tekintették, melynek következtében általában nem tartották szükségesnek a felvétel során használt állítások elméleti megalapozottságát alaposan megvizsgálni. Nem csupán zavaró, hanem a vizsgálatok alapján megfogalmazott következtetéseket teszi kétségessé, hogy a külföldiek iránti fogadókészséggel kapcsolatos felvételek megtervezésekor nincs tisztázva, hogy kik tartoznak a „mi” és az „ők” csoportjához. A „mi” csoporthoz vagy más szóval a „hazai népességhez” sorolhatók esetében nemcsak a hazai kisebbséghez, hanem a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekhez tartozókra, illetve a világ bármely országában élő magyarokra gondolunk.

A „kinek” a véleményét mérjük kérdést általában, de különösen akkor, ha a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatos összefüggésekre gondolunk, nem lehet megkerülni. Azzal, hogy „kinek” a véleményét mérjük hasonló fontosságú a „mit” mérünk kérdése is. Ez esetben az „ők”, a külföldiek csoportjának a megfogalmazásáról van szó. Az e csoporthoz tartozók meghatározásakor minimális követelménynek kell tartani, hogy e fogalomkörhöz valóban csak a külföldiek „tisztá” halmaza tartozhat. Az sem mindig egyértelmű, hogy kit kell érteni vagy ki érthető az egyes népnevek alatt.²⁸ A kérdőívekben csak ennyi szerepel, kínai, arab, néger, román, erdélyi magyar stb.²⁹ Ez esetben fontos tartalmi konzekvenciával járó terminológiai problémákról van szó, illetve annak a bizonyosságnak a relativizálásáról, hogy ugyanahhoz a jelölőhöz mindig és egyértelműen ugyanaz a jelölt kapcsolódik, még akkor is, ha ugyanannak a társadalomnak a tagjairól van szó, akikről feltételezhető, hogy nagy valószínűséggel ugyanazokat a kódolási konvenciókat használják. De csak „feltételezhető” és csak „nagy valószínűséggel”. Természetesen feltételezhetjük, hogy más is arra gondol, amire mi, ebben mégsem lehetünk teljességgel biztosak. Már csak azért is érdemes mérlegelni ezt, mert Tóth Judit sajtóelemzése igencsak felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar köztudatban rögtön két kínai-kép van, melyek még ellent is mondanak egymásnak, kínai kínainak lenni jó, míg magyarországi kínainak lenni rossz dolog. Szintén ez mondható el, bár nem ennyire drasztikusan az erdélyi magyarokról is, akik, amint átlépik a határt, ugyancsak metamorfózison esnek át. És azt sem tudjuk bizonyosan, hogy amikor a megkérdezett kipipálta a román népnév melletti kockát a magyarországi románokra vagy a romániai románokra gondolt, hiszen nagyon ritka az olyan kérdőív, amelyik differenciált. Továbbá tisztázásra szorul ugyanis az a kérdés, hogy a ma-

²⁸ A szempontok keveredéséről lásd még *Örkény 1995*, 261–262.

²⁹ „Arabok”, „néger” s hasonló megnevezések használatát sem tartjuk elfogadhatónak. A felsorolásokban pontosan fogalmazzuk meg, hogy például egyiptomi, szíriai vagy líbiai állampolgárra gondolunk-e.

gyar nemzetiségű külföldiek (éljenek a szomszédos országokban, vagy bárhol a világon) esetében mennyiben az önmagukhoz való viszonyt, a velük vagy az általuk lakott területtel kapcsolatos elképzeléseinket, feltételezéseinket, vágyainkat mérjük illetve, hogy mennyiben tekinthetünk el, tekintünk el magyar nemzetiségűktől, s ugyanolyan külföldinek tartjuk őket, mint az orosz, a román vagy éppen a kínait.

A „kit” kérdezzük, „kinek” a véleményét mérjük kérdésfelvetésünkkel összefüggésben még két megjegyzést szeretnénk tenni. Egyrészt meglehetősen keveset tudunk meg a válaszolóknak a kulcsoportokkal kapcsolatos tapasztalatairól, ami differenciálttá teheti az elemzést, illetve több szempontból is segítségünkre lehet a magyarázatkeresésben. Másrészt pedig a magyar állampolgárok, s így a válaszadók között is potenciálisan növekszik azoknak a száma, aki migránsként érkeztek közénk, és az utóbbi évtizedben változtattak állampolgárságot. Éppen ezért nem lenne teljességgel haszontalan rákérdezni az előző állampolgárságra, amire az adatfeldolgozás reflektálhatna, hiszen más elvek alapján gondolkodnak a külföldiekről, az „idegenekről”, és nagy valószínűséggel az ő véleményük eltér azokétól, akik születésüktől itt élnek. Feltételezhetően a külföldiek hazai fogadókészségével kapcsolatos problematika elméleti háttérének tisztázatlanságának tudható be az is, hogy a felvételek megtervezésekor nem vizsgálták, vagy ha igen, akkor nem érvényesítették, hogy vannak-e olyan specifikus meghatározottságok, amelyek a hazai lakosság külföldiekhez való viszonyát sajátosan motiválják, befolyásolják. A fentiekben vázolt kérdések tisztázása nélkül pedig a vizsgálatok eredményei számos problémát, többek között az egyik legfontosabbat is, nevezetesen azt, hogy a hazánkban tartózkodó külföldiek többsége a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai elfednek.

Menekült, bevándorló, kisebbség – gyakran előforduló terminusok a közvélemény-kutatásokban. Csakhogy nem egészen világos, hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz, s nem is beszélve arról, hogy a menekült, bevándorló és a kisebbség nem ugyanahhoz a fogalomkörhöz tartozik, s egybemosásuk, együttes szerepeltetésük indokolatlan. Azt természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy egyértelműen nem lehet megvonni közöttük a határokat, viszont mivel a lakosság befogadási készsége érzékenyen reagál a külföldi státusára (például, akit nem utasít el menekültként, még elutasíthat bevándorlóként vagy fordítva), lehet, hogy jó lenne, ha a kérdőívek is összhangba kerülnének ezzel. Vegyünk csak egyetlen példát. Meddig jogosult a kérdésekben menekültként beszélni a délvidéki, az erdélyi felvidéki vagy a kárpátaljai magyarokról? A szaknyelv ugyan megkülönbözteti a politikai és gazdasági menekülteket, s ebben az értelemben elfogadható, hogy akár az 1990-es évek közepén is még ezzel a szóval hivatkoznak rájuk, de mivel a mintában szereplők a hétköznapi nyelvhasználat logikája szerint értelmezik a kérdést, nem valószínű, hogy a gazdasági menekülteket „tényleges” menekülteknek tekintik, lehet, hogy ez a szó más tartalom jelölésére van lefoglalva.

Továbbá az is kérdéses, hogy mikortól mondhatjuk egy bevándorló közösségre, hogy kisebbség. Vajon az csak létszámbeli kérdés? Ha formailag még azt is lehet erre válaszolni, hogy igen, de a befogadás szempontjából már nem biztos, hogy ugyanígy kijelenthető ez. Mert vajon ugyan-olyan mértékben érzékelik-e kisebbségnek a magyarországi zsidókat, cigányokat, románokat, németeket, mint például a kínaiakat, arabokat, vagy a romániai románokat stb.? Talán itt is elmondható, hogy a kisebbség szó egy más, a befogadás szempontjából közelebbi szint jelölésére használatos a köznyelvben. És itt újból kitérhetünk a szomszédos országokból hazánkba vándorolt magyarokra, tekinthetők-e kisebbségnek? Mert hiszen láttuk, hogy zavaros, sőt még ellentmondásos is a nemzetkoncepciók kérdésköre, illetve ezek viszonya a magyarság terminushoz. Tekintetők menekülteknek, bevándorlóknak – de tekinthetők-e etnikai kisebbségnek is? A magyar lakosság ezzel a magyar nemzetiségű közösséggel szemben tarthat-e fenn etnikai távolságot? – hiszen az etnikai kisebbség terminus épp erről az elhatárolódási gesztusról szól. E gondolatkörhöz kapcsolva érdemes megemlíteni azt is, hogy a kutatás megtervezésekor gondosan kell ügyelni arra, hogy a kutató által használt fogalmi rendszernek honosnak kell lennie azzal, amelyben a magyar társadalom elhelyezi magát, amelyet a megkérdezettek használnak, értenek. A szóhasználat jelentőségét tehát nem eléggé lehet hangsúlyozni, hiszen azonos fogalom alatt egészen eltérő tartalmakat találhatunk. Nem is beszélve arról, hogy az egyes vizsgálatok során megfogalmazott értékeléseket társadalomtörténetileg is el kell helyezni, illetve értelmezni kell.

Az eddigiekkel rokon problémával találkozunk a külföldi és az idegen szavak használatakor is. Annak ellenére, hogy a két terminus jelentésköre bizonyos értelemben átfedi egymást, nem ugyanahhoz a fogalomhoz tartozik, tartalmuk nem azonos. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy az idegen fogalom negatív tartalmú „üzenetet” is tartalmaz. S erről a kérdőívek szerkesztői e két terminus egymást helyettesítő alkalmazásakor általában elfelejtkeznek. Nem feledkezhetünk meg tehát arról, hogy bár minden külföldi idegen, de nem mindenki, aki idegen számunkra az külföldi is. Ennek következtében nem lehetünk biztosak abban, hogy ha a kérdésekben megfogalmazott állítások az idegekre vonatkoznak, akkor pontosan a hazai lakosság külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeit mérjük. Legalább egy gondolat erejéig fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy a külföldiek hazai fogadtatásában, az idegenségérzés alakításában milyen szerepet játszik az intézményes, a mindenkor kormányzati politika direkt és indirekt szándékai által érzékeltetett, jelen levő kirekesztés és az állampolgárok külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeinek interferenciája.

Az eddigiektől eltérő, de bizonyos összefüggésekben hasonló problémát jelent s következményei sem elhanyagolhatóak, amikor nem lehetünk biztosak abban, hogy a megkérdezettek véleménye, az elutasító vagy a befogadó attitűd valójában kire és mi-

lyen mértékben vonatkozik, hogy például a zsidókkal, a cigányokkal, illetve az egyéb etnikai vagy szociális hazai kisebbséggel kapcsolatos vélemények hogyan módosítják például a németekkel, a románokkal stb.; azaz a külföldiekkel kapcsolatosakat.

Ugyanakkor kérdéseket vet fel bennünk a hazai lakosság idegenellenességének erősségét vizsgáló kutatássorozat is. Egyrészt nem tartjuk indokoltnak a mérés és a következtetés közötti kapcsolatot. A kérdőívben ugyanis a következő szerepel, „Az Ön véleménye szerint Magyarországnak minden menekültet be kell fogadnia? Vagy senkit? Vagy az attól függ, hogy kiről van szó?” A következtetésben pedig idegenekről, idegenellenességről van szó. Ez pedig két problémát is fölvet, a menekültek az idegeneknek csupán egyetlen csoportját alkotják; illetve az idegenek különböző típusaihoz való viszonyulás más-más elvek szerint történik.³⁰ Tehát egyetlen csoport elfogadásáról vagy el nem fogadásáról nem vonhatunk le az adott csoport körein túlmutató, általános érvényű következtetéseket. Másrészt elgondolkodtatónak tartjuk a kérdőívben szereplő kérdést is. Olyan kutatássorozatról van szó, amit 1992-től folyamatosan végeznek napjainkig. Viszont kit tekinthetünk 2002-ben menekültnek? Vajon kikre gondol a kérdező, és kikre a válaszoló? Bár szép, összehasonlításra alkalmas adatsort kapunk a mérés tíz éve történő kitaró megisméltésének köszönhetően, felmerül a kétely, hogy nem vesztette-e el létjogosultságát a kérdés. Megváltoztak ugyanis idő közben a politikai és társadalmi viszonyok, melyekkel szemben nem tanúsít semmiféle rugalmasságot a szóban forgó kutatássorozat. Az egymás mellé állított attitűdöket tükröző (évenkénti) oszlopok mögé többek között ugyanis nem lehet odaképzelní a kérdezés időpontjában történeteket, azokat a bel- és külpolitikai, gazdasági stb. eseményeket, amelyek a kérdezőt és a megkérdezettét egyaránt befolyásolták.

Külön elméleti és módszertani problémát jelent, hogy a külföldiekkel kapcsolatos állításokra adott válaszokban együtt, szétválaszthatatlanul jelenik meg a megkérdezett külföldiekkel kapcsolatos konkrét, közvetlen ismerete, tapasztalata vagy mindezek hiánya, illetve mindaz, ami a külföldiekről, az illegális migránsokról a tömegkommunikációs eszközök révén tudomására jut. S miután a megkérdezettek többségének konkrét ismerete a külföldiekkel kapcsolatban nincs, az elképzelt, a gondolt, a feltételezett külföldi „képe” a meghatározó. Ennek realitását éppen úgy, mint a hazai lakosság migrációs tapasztalatának a hiányát szintén figyelembe kellene venni a válaszok értékelésénél.

A sok tisztázatlan dolog közül szólnunk kell még a Milyen nemzet/etnikum/nép rokonszenves/ellenszenves? típusú kérdésekről. Ezekből a kérdésekből ugyanis nem derül ki az, hogy milyen szempontból kell mérlegelni a szimpátiát. Válogathatunk úgy mint befogadók, de úgy is, mint turisták vagy potenciális migránsok – és mindhárom perspektíva más-más preferencia-sorrendet eredményez.

³⁰ A menekültek befogadására hatással levő elvekről lásd a *Z(vagy T?) karok* című részben.

Röviden még a negatív tartalmú, meghatározottságú állítások véleményt formáló, befolyásoló szerepéről kell említést tennünk. A mindennapi életben a külföldiekhez kapcsolódó pozitív és negatív értékek, jellemzők, jellegzetességek egyszerre, együtt vannak jelen. A két egymásnak ellentmondó érték nem zárja ki egymást, még akkor sem, ha a pozitív kijelentéseket a kérdőíves vizsgálatokban általában nehéz megtalálni. A szakirodalmi összegzés során már említést tettünk arról, hogy a külföldiekkel kapcsolatos negatív attitűdöt sugalló kérdések a legtárgyszerűbb felmérés esetében is befolyásolja a megkérdezett értékítéleteit. Természetesen a megkérdezettnek joga van, s szélsőséges esetekben ez be is következik a kérdésben megfogalmazott állítás elutasítására, illetve a köztes, vagy a semleges álláspont elfogadására. Nem lehet azonban megfeleldezni arról, hogy a megkérdezett hogyan s mennyiben szeretne megfelelni a kérdések sugallta elvárásoknak. Az egyetértési válaszadási tendencia „kényszeréről” vagy valószínűségről az empirikus adatfelvételek esetén soha sem lehet megfeleldezni s a válaszok értelmezésekor az általában működő egyetértő konformitást, amely különösen az alsóbb státuszúak körében a jellemző mindig figyelembe kell venni (dezirabilitás problémája!), melynek következtében a megfogalmazott állításoknak megfelelő választ ad. Kérdéses azonban, hogy lehet-e csak módszertani problémának tekinteni azokat az eseteket, amikor csak negatív vagy döntően, meghatározóan csak negatív kontextusban vizsgáljuk a külföldieket. Külön elemzést érdemel, hogy a negatív, illetve pozitív állítások, valamint ezek különböző arányú együttes használata hogyan befolyásolja a válaszokat. Az erősen elutasított állítások, csoportok mentén történő mérés nem csekély torzítást eredményezhet. Nem is beszélve arról, hogy ezzel a módszerrel olyan társadalmi csoportokat kreálhatunk, amelyekkel szemben a megkérdezettek szükségszerűen előítéletes attitűdöket táplálhatnak.

A vélemények interpretálása, minősítése szintén tartalmi következményekkel járó módszertani kérdés, mely nem független a kutató külföldiekkel, befogadókkal kapcsolatos beállítódottságától. Anélkül, hogy e kérdéskör részleteire kitérnénk, csupán azt említenénk meg, hogy a következtetések levonásakor milyen minőségi különbség van akkor, ha például az öt fokozatú értékskálán közepes osztályzatot adót látens külföldi ellenesnek vagy a külföldieket már pozitívan elfogadó honfitársunknak tekintik-e. Ennek súlya különösen akkor jelentős, ha nem feleldkezünk meg arról, hogy az adathiány és a nem válaszolók együttes aránya mellett általában a köztes álláspontot elfogadók aránya a legjelentősebb. Egyáltalán felmerül a kérdés, hogy a látens xenofóbok felismerésének lehetséges útja, módja e az, ha köztes értékeket rájuk vonatkoztatjuk.

Bízhatunk természetesen abban, amint arról már korábban szó volt, hogy ugyanannak a társadalomnak a tagjaiként mind a kérdezők, mind a kérdezettek ugyanarra gondolnak, és apellálhatunk a „józan” hétköznapi logikára, ami alapján egyértelműnek

tűnnek a jelölők és jelöltek, illetve a köztük lévő kapcsolatok. Megtehetjük. És lehet, nem is tévedünk éppen olyan nagyot. Lehet. De csak lehet. Sajnos, ebben a lehetben a bizonyosságot relativizálja a spekuláció.

Végezetül megemlítenénk a külföldiek hazai megítélése évenkénti alakulása, illetve a külföldiekhez kapcsolódó attitűdök nemzetközi összehasonlíthatóságának kérdését. Úgy véljük ugyanis, hogy a feltételek sokfélesége, valamint a tartalmak elmozdulásának megannyi lehetősége, illetve az egy irányba mutató, de különböző típusú és tartalmú adatfelvételek igen bizonytalanná, kétségessé teszi az amúgy is számos véletlenszerűséget magába foglaló éves értékítéletek egymásra vonatkoztathatóságát. A vizsgálatok összehasonlíthatóságának kérdése azonban már egy teljesen új problematikát jelent s így ezek további boncolgatásától eltekintünk.

Irodalom

- Berencsi Zsuzsa (1996):* Gazdasági stratégiák, belső hatalmi viszonyok egy menekülttáborban és hatásaik a tábor belső életére, külső kapcsolataira. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): Táborlakók, diaszpórák, politikák. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. Budapest 1995, 21–29.
- Böhm Antal (1993):* Előítélet és xenofóbia a helyi vezetők értékrendjében. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai alapján.) In: Tamás Pál–Inotai András (szerk.): Új exodus. A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja – MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 176–183.
- Csepeli György (1992):* Nemzet által homályosan. Századvég, Budapest.
- Csepeli György (2002):* A nagyvilágon eküvül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002. Józsoveg Könyvek, Budapest.
- Csepeli György–Fábián Zoltán–Sik Endre (1998):* Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1998, TÁRKI, Budapest, 458–489.
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária:* Nemzetek egymás tükrében
- Csepeli György–Örkény Antal (1996):* A magyar nacionalizmus változó arca. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1996. TÁRKI, Budapest, 272–295.
- Csepeli György–Závecz Tibor (1995):* Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében. A nemzet ideológiai legitimációs újraéledése. In: Gászó Ferenc – Stumpf István (szerk.): Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón. Ezredforduló Alapítvány, Budapest, 139–156.
- Duránszka Gábor–Lengyel Emőke (2001):* A külföldi beruházások megítélése a magyar lakosság körében. 1992–2000. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2000-ről. Demokrácia kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 901–912.
- Einvachter János (1994):* Menekültek a táborban. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Jönnek? Mennek? Maradnak? MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1993. Budapest, 139–149.
- Einvachter János (1996):* Menekültek, menedékesek Bicskén és Nagyatádon. In: Uő.–Horváth Lajos–Izing Antal: Menekültek és menedékesek Magyarországon: Bicskén és Nagyatádon. Ma Kiadó, Székesfehérvár, 13–58.
- Erős Ferenc (1993):* Nacionalizmus és antiszemitizmus. Magyar Narancs jún. 10., 12.
- Erős Ferenc (1998a):* Előítéletek és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: Erős Ferenc (szerk.): Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény. Új Mandátum–Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 237–245.
- Erős Ferenc (1998b):* Két empirikus vizsgálat eredménye. In: Gombos József–Kiss Mária Rita (szerk.): A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai. Multikulturális oktatási program. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 51–75.
- Fábián Zoltán (1998):* Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Idegenek Magyarországon. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997. Budapest, 153–174.
- Fábián Zoltán (1999):* Tekintélyelvűség és előítéletek a mai Magyarországon. In: Uő.: Tekintélyelvűség és előítéletek. Új Mandátum, Budapest, 82–99.

- Fábián Zoltán–Sik Endre (1996):* Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1996. TÁRKI, Budapest, 381–402.
- Fábián Zoltán–Sik Endre–Tóth Judit (2001):* Unióra várva: előítélet, xenofóbia és európai integráció. In: Lukács Éva–Király Miklós (szerk.): Migráció és Európai Unió. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 395–412.
- Gyurok János (1994):* Jugoszláviai menekültek Magyarországon. Regio 5. évf. 4. sz. 50–65.
- Hárs Ágnes (1999):* Mi korlátozza a külföldi munkavállalók keresletét? In: Tóth Pál Péter–Illés Sándor (szerk.): Migráció (Tanulmánygyűjtemény). II. Kötet. KSH Népeség tudományi Kutató Intézet. Budapest, 59–69.
- Horváth Lajos (1996):* Menedékesek Nagyatádon (a befogadók szemével). In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Táborlakók, diaszpórák, politikák. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1995. Budapest, 30–37.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1996):* Kultúrák találkozása–kultúraváltás. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Táborlakók, diaszpórák, politikák. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1995. Budapest 67–90.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1999):* Magyarság–szimbólumok. Európai Folklór Központ–Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Kovács András (1999):* Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években. In: Uő. (szerk.): A modern antiszemitizmus. Új Mandátum, Budapest, 395–418.
- Kovács Róbert (1993):* A polgármesterek és az „idegenek”. In: Sik Endre (szerk.): Útkeresők. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1992. Budapest, 49–63.
- Kőszeg Ferenc (2000):* Éljen a haza, menjetek haza! Magyarok az idegenrendészetben. In: Uő.: Lehetőségek kényszere. Új Mandátum, Budapest, 385–390.
- Lázár Guy (1983):* A magyar lakosság politikai-történelmi tudata – a közvélemény-kutatások tükrében. 1969–1980. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 25. évf. 5. sz.
- Lázár Guy (1995):* A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. Regio 6. évf. 1–2. sz. 28–63.
- Lázár Guy (1996):* A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: Lázár Guy–Lendvay Judit–Szabó Ildikó–Örkény Antal: Többség–kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Osiris, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 9–115.
- Lendvay Judit (1985):* Az osztrákok képe. Sopron -1983. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 28. évf. 2. sz.
- Lendvay Judit–Szabó Ildikó (1994a):* Vonzásválasztások. Pártszimpátiák és kisebbségkedvelés. HVG márc. 12. 95–97.
- Lendvay Judit–Szabó Ildikó (1994b):* Zárt karokkal. Kisebbségkedvelés. HVG ápr. 29. 105–106.
- Márkus István (1992):* Kényszervándorlás Magyarországra. Rendészeti Szemle 30. évf. 7. sz. 3–8.
- Mayer, Nonna (1994):* Rasszizmus, idegengyűlölet az Európai Közösség országaiban. Regio 5. évf. 1. sz. 27–33.
- Murányi István (1998):* Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Idegenek Magyarországon. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997. Budapest, 139–151.
- Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának jelentése (1998):* In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Idegenek Magyarországon. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997. Budapest, 129–134.

- Olomoofe, Larry (1999):* „Menekültek paradicsoma”. Idegengyűlölő szólások a brit sajtóban. Amaro Drom dec. 23–25.
- Olomoofe, Larry (2000):* Egy fekete közösség létrejötte Budapesten? In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 2000. Budapest, 50–59.
- Örkény Antal (1995):* A kisebbség csipkerózsa álma és a szociológus herceg esete. Replika 17–18. sz. 260–273.
- Róbert Péter (1995):* Nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észlelése. Replika 17–18. sz. 274–281.
- Rosenberg, Dorothy J. (1993):* Az újrafelhúzott fal. Idegengyűlölet az újraegyesítés utáni Németországban. Társadalmi Szemle 48. évf. 7. sz. 21–29.
- Sik Endre (1990):* Erdélyi menekültek Magyarországon. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1990. TÁRKI, Budapest, 516–533.
- Sik Endre (1992):* A menekültekkel kapcsolatos előítéletesség növekedésének elkerülhetetlensége a mai Magyarországon. (Tézisek) In: Uő. (szerk.): Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1991. Budapest, 59–64.
- Sik Endre (1995):* Idegenellenesség Magyarországon 1994. Replika 17–18. sz. 282–290.
- Sik Endre (1998a):* Külföldiek Magyarországon (1995–1997). In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Idegenek Magyarországon. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997. Budapest, 9–14.
- Sik Endre (1998b):* Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Idegenek Magyarországon. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997. Budapest, 175–176.
- Sik Endre (1999):* Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban. Budapest, TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 11.
- Sik Endre (2002):* Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In: Glatz Ferenc (sorozatszerk.): Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák.) MTA, Budapest, 163–171.
- Szabó Ildikó–Horváth Ágnes–Marián Béla (1996):* Főiskolások állampolgári kultúrája. Empirikus vizsgálat két kecskeméti főiskola hallgatói körében. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 14.
- Szabó Ildikó–Lázár Guy (1997):* Nemzetkonceptiók a mai magyar társadalomban. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 35.
- Szabó Ildikó–Murányi István (1993):* Állampolgárság, nemzeti hovatartozás egy kutatás tükrében. Regio 4. évf. 1. sz. 121–133.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1996):* 14–15 éves fiatalok interkulturális világképe. In: Lázár Guy–Lendvai Judit–Szabó Ildikó–Örkény Antal: Többség–kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből. Osiris, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 161–235.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1997):* Nemzet és magyarság a 14–15 évesek gondolkodásában. In: Szabó Márton (szerk.): Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról. Scientia Humana, Budapest, 273–286.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1998):* Tizenévesek állampolgári kultúrája. Minoritás Alapítvány, Budapest.
- Szabó László Tamás (1993):* Migráció és oktatás. Kultúraközi és modernizációs szempontok a bevándorlás jelenségének értelmezésében. Oktatókutató Intézet, Budapest

- Szakáts Mara (1995):* Az Erdélyből áttelepült magyarok társadalmi integrációja. Társadalmi Szemle 50. évf. 5. sz. 69–79.
- Tánczos Vilmos (1996):* Kitántorgott... Magyarországra. Egy társasutazás margójára. In: Tánczos Vilmos: Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék. KOM-PRESS, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 16–41.
- Tóth Judit (1996):* Kína és a kínaiak a magyar sajtóban. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Táborlakók, diaszpórák, politikák. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1995. Budapest, 139–158.
- Tóth Pál Péter (2002):* Magyarok és külföldiek. Demográfia, 2002/2–3., 224–249.
- Váncsa István (1998):* A betolakodó idegen. In: Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): Idegenek Magyarországon. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997. Budapest, 137–138.
- Závecz Tibor (1992):* Csökkenő rokonszenv. (A magyar társadalom ítéletei, vélekedései a menekülőkkel kapcsolatban.) In: Sik Endre (szerk.): Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1991. Budapest, 49–58.
- Závecz Tibor (1993):* Előítéletek a menekültekkel kapcsolatban. In: Tamás Pál–Inotai András (szerk.): Új exodus. A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja – MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 168–175.

Magyarok és külföldiek A hazai népesség külföldiekkel kapcsolatos attitűdjei¹

Tóth Pál Péter – Janky Béla

Szent István idegeneket országába hívó, munkájukat megbecsülő s azt örökül hagyó politikája egyértelműen dokumentálja, hogy elődeink külföldiekhez (idegenekhez) való viszonya máig korszerű és példamutató lehet számunkra.² Ahhoz, hogy első királyunk szinte a magyar államiság megteremtésének pillanatában a vendégek, a jövevények, mai fogalmaink szerint a bevándorlók ország életében játszott kiemelkedően fontos szerepét egyértelműen, világosan megfogalmazza – bölcsességén kívül – az is hozzájárult, hogy a magyar nép több etnikum keverékéből alakult ki s, hogy elődeink a más népekkel való érintkezés, keveredés, együtt élés területén már a Kárpát-medencébe való érkezést megelőzően elégséges tapasztalattal rendelkeztek. Mindez szerepet játszhatott a honfoglalás-kor itt talált népekhez való viszonyukban s abban is, hogy a háborúk, az éhínségek, járványok okozta népességveszteség pótlására – a kezdetektől a XVIII. század közepéig-végéig – számos népcsoportot vagy népcsoport töredéket hívták az országba, fogadták be, telepítették le. A török hódoltság után a korábbi évszázadokra jellemző tömeges befogadás „gyakorlata” megszűnt. Helyét fokozatosan az egyének vándorlása vette át, melynek gyakorlata a XIX. század közepétől-végétől a legújabb kori migráció kialakulását követően vált általánossá.

Történelmünk s azzal szoros összefüggésben népességfejlődésünk úgy alakult, hogy a magyar nyelvűek aránya hosszú időn keresztül az ország lakosságának még az 50 százalékát sem érte el. A Magyar Királyság sohasem volt egy „nyelvű” ország, azaz az itt élő más nyelvűek ugyanannak az országnak voltak az állampolgárai, a velük való

¹ A szerzők köszönettel tartoznak Örkény Antalnak a tanulmány egy korábbi változatához fűzött alapos megjegyzéséiért.

² „A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén....Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszókású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak. Ha pedig le akarnád rombolni, amit építettem, vagy szétszórni, amit összegyűjtöttem, kétségkívül igen nagy kárt szenvedne országod. Hogy ez ne legyen, naponta nagyobbítsd országodat, hogy koronádat az emberek nagyságosnak tartsák.” István király emlékezete Európa Kiadó Budapest 1988, 55.

együttélés természetes volt. Ezt a helyzetet az 1880 és 1910 között végrehajtott népszámlálások adatai egyértelműen tükrözik (1. táblázat).

1. táblázat

A Magyar Királyság népességének nemzetiségenkénti megoszlása 1880 és 1910 között

Nemzetiség	1880		1900		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	6 404 070	46,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,5
Német	1 870 272	13,6	1 999 060	11,9	1 903 357	10,2
Szlovák	1 855 451	13,5	2 002 156	11,9	1 946 357	10,7
Román	2 403 041	17,5	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Ruszin	353 229	2,6	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát	–	–	196 781	1,2	198 700	1,1
Szerb	639 986	4,6	520 440	3,1	545 833	3,0
Egyéb	223 054	1,6	244 956	1,4	313 203	1,7
Összesen	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

1910-ben a nagyobb létszámú nemzetiségek mellett az egyéb nemzetiségűekhez tartozók az ország lakosságának 1,7 százalékát tették ki. A magyar nemzetiségűek mellett tehát jelentősebb számban még hat nemzetiség élt az országban. Megfogalmazhatjuk tehát, hogy az államalapítástól több mint ezer éven keresztül a Magyar Királyság lakosságának összetétele önmagába megteremtette annak lehetőségét, hogy különböző nyelvű, szokású, kultúrájú népesség egy államkeretben ismerhesse egymást.

A különböző nemzetiségűek „keveredéséhez” a belső vándorlás is hozzájárult, amely az ország különböző régióiból a centrum felé irányult. A nem azonos nemzetiségűekkel, népekkel való közvetlen érintkezés során szerzett tapasztalatokat az országba érkező külföldiekkel való találkozások, illetve mindenekelőtt a XIX. század utolsó harmadától a külső vándorlás során megszerzett ismeretek egészítették még ki. Azt mondhatjuk tehát, hogy „külföldiekkel”, azaz nem saját nemzetiségűekkel (például nem magyarokkal) történő találkozásokhoz nem volt arra szükség, hogy a magyar vagy más nemzetiségűek külföldre utazzanak vagy, hogy saját környezetükben külföldi állampolgárokkal találkozzanak. Ennek lehetősége a Magyar Királyság keretei között biztosítva volt. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a Magyar Királyság állampolgárai számára természetes volt a különböző nyelvű, szokású, kultúrájú népesség együttléte, ismerete, egymás elfogadása.

Ezt a helyzetet az I. világháborút lezáró nagyhatalmi döntések, amelyek az ország népességének számát és összetételét teljes mértékben átalakították drasztikusan megváltoztatták. A döntés eredményeként a nem magyar nyelvűek össznépességen belüli aránya jelentéktelenné vált, s ezzel együtt a más nyelvű, szokású, kultúrájú népességgel való természetes együttélés (találkozás) lehetősége is megszűnt (2. táblázat).

2. táblázat
Magyarország lakosságának etnikai összetétele az anyanyelv
százalékos megoszlása szerint 1920 és 1930 között

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Bunyevác, sokác	Egyéb
1910 ³	54,5	10,2	10,7	16,1	1,1	3,0	–	4,2
1920	89,5	6,9	1,8	0,3	0,5	0,2	0,3	0,5
1930	92,1	5,5	1,2	0,2	0,3	0,1	0,2	0,4

A magyarok össznépességen belüli korábbi, 1910-ben még majdnem 55 százalékos aránya 1920-ban, az új államkeretben automatikusan közel 90 százalékra emelkedett. Az ország területén élő horvát, német, román, szerb, szlovák és egyéb nemzetiségűek aránya pedig együttesen is alig haladta meg a 10 százalékot. A megváltozott helyzetben a periférián élő nem magyar nemzetiségűek központi területek felé történő vándorlása, mely korábban, mint említettük, a belső vándorlás meghatározó iránya volt megszűnt, helyét az itt élő magyar nemzetiségűek Magyarországra történő menekülése, vándorlása vette át. Ez az elmozdulás viszont azzal az eredménnyel járt, hogy a lakosság lélekszámához viszonyítva tovább csökkent a nem magyar nemzetiségűek (a nem magyarul beszélők) száma és aránya, s még inkább beszűkült a nem magyar nemzetiségűekkel való közvetlen kapcsolattartás lehetősége. Mindezekhez még a nemzetközi vándormozgalom feltételeinek megváltozása is társult. Az addigi szabad vagy alig korlátozott vándorlás helyét ugyanis már az I. világháborút megelőzően szigorú kvóta-rendszer vette át, melynek következtében drasztikusan lecsökkent a nemzetközi vándormozgalomban részt vevők száma. Ez pedig azt jelentette, hogy a migrációs tapasztalattal rendelkezők száma is mind kevesebb és kevesebb lett.

Az ország új határainak megvonásával természetesen még nem fejeződött be az a népességfejlődési folyamat, melynek keretében a nem magyar nemzetiségűek aránya mind összességében zsugorodott. Nem, mert a természetes népességfejlődés, a nemzetközi vándorlás, valamint a II. világháború hatása s azt követő mesterséges beavatkozások hatására a nem magyar nemzetiségűek aránya még kisebb lett, s tovább szűkültek azok a lehetőségek, amelyek a magyarok és a külföldiek jobb megismerését segítették volna elő. Emellett a trianini békedöntés azzal a következménnyel is járt, hogy a hatására fel erősödő nacionalizmus és revizionizmus a két világháború közötti időszakban erősítette az idegenellenességet és hozzájárult a más nemzetekkel való ellenséges ideológiák térnyeréséhez.

Mindezek után s mindezekre „támaszkodva” a külföldiekhez való viszony a II. világháborút követően is újabb és újabb transzformáción esett át. Ennek elemei közül

³ A korabeli ország népesség száma: N = 18 264 533.

megemlítjük a Németországgal, a németekkel s a hazai német kisebbséggel kapcsolatos értékítéletek változását, a ki- vagy a ránk kényszerített csehszlovák-magyar lakosságcsere stb. hatását.

A II. világháborút követően – a háborúban győztes nagyhatalmak egyetértésével – a Duna-medence más országaihoz hasonlóan Magyarországot is a Szovjetunió érdekszférájához csatolták. Ennek következtében 1949-re nálunk is bolsevik típusú hatalmi-politikai rendszer épült ki. Ez többek között egyet jelentett a külföldiektől való elzárkózással, bizalmatlansággal, a külföldiek fellázító, bomlasztó tevékenységétől való félelemmel. Mivel a bolsevik típusú hatalmi-politikai rendszer természetének megfelelően minden nem ellenőrizhető folyamatban a rendszerellenes fellépés lehetőséget sejtette a spontán folyamatokat is magába foglaló nemzetközi vándorlást rendszer-idegennek tekintette. Ezért az állampolgárok külföldre utazását drasztikusan korlátozták, s az országba beengedett külföldieket, a magyar állampolgárokkal kialakított kapcsolataikat ellenőrizték. Mindazokat a magyar állampolgárokat pedig, akik külföldi útjukról nem tértek vissza disszidensnek nevezték, megbélyegezték. A rendszerellenesség vádja, a gyanú árnyéka, a stigma természetesen nemcsak a vissza nem térő személyt érintette, hanem az itthon maradt családtagjaira is kiterjedt. A hatalom tudatosan táplálta a külföldiekkel szembeni bizalmatlanságot, a magyar állampolgárok „érdekében” elszigetelésükre törekedett. Ezek között a viszonyok között természetesen a nemzetközi vándormozgalomban való spontán részvételre sem volt lehetőség. A fentiekben vázolt körülmények hatására a külföldiekkel kialakított kapcsolatokat elhallgatták és természetesen a külföldön maradt hozzátartozók ügyei sem váltak a mindennapi diskurzus részévé.

A legújabb kori történelmünk 1945 utáni alakulása következtében tehát nemzedékek nőttek fel úgy, hogy az uralkodó politikai rendszer természetéből fakadóan „természetessé” vált számukra a bezártság, a külföldi tapasztalatszerzés hiánya, a külföldiektől való idegenkedés. A politikai hatalom kegyként osztogatta a külföldre utazás, a külföldön való tartózkodás lehetőségét és büntetéssel fenyegette s büntette azokat, akik a tiltás ellenére külföldön maradtak, disszidáltak. E furcsa, felemás helyzetben a mindent ellenőrizni kívánó hatalom nemcsak a külföldiekkel szembeni bizalmatlanságot várta el az állampolgároktól, hanem még azt is, hogy a külföldön maradt családtagokat, barátokat, ismerősöket, mint disszidenszt el is ítéljenek.⁴ S természetesen ez a követelmény azokra is kiterjedt, akiknek „disszidens” rokonaik, barátai nem voltak. Ezek, a csak kontúrjaiban vázolt folyamatok szükségszerűen éppen úgy befolyásolták, deformálták a magyar állampolgároknak a nemzetközi vándormozgalomban tiltás ellenére részt vevőkhöz való viszonyát, mint a külföldiek megítélését.

⁴ Az egykori viszonyokat jól jellemezné az a tanulmány, amely a disszidens szóhoz kapcsolódó, időben változó korabeli meghatározottságokat elemezné, tárná fel.

A nem magyar nemzetiségűek össznépességen belüli arányának csökkenése a II. világháborút követően sem állt meg, hanem lényegében mind a mai napig tart. 2001-ben, a népszámlálás adatai szerint (az ország lakosainak száma 10 984 315 fő) a nem magyar nemzetiségűek össznépességen belüli aránya 7,7 százalék volt. Ekkor a legnagyobb számú nemzeti kisebbségnek – 1,86 százalékos részaránnyal (189 948 fő) – a cigányok számítottak. Őket a németek, 0,61 százalékkal (62 105 fő), 0,17 százalékkal a szlovákok (17 693 fő), 0,15 százalékkal (15 597) a horvátok és a románok 0,08 százalékkal (7995 fő) követték. A felsoroltak mellett 2968 lengyel, 3816 szerb, 3025 szlovén és vend, 1098 ruszin, 2509 görög, 1358 bolgár, 5070 ukrán és ruszin, valamint 620 örmény, 701 modern héber-zsidó, 2275 kínai, 1396 arab, 187 afrikai nemzetiségű magyar állampolgár is élt még az országban.⁵ Az ismeretlen nemzetiségűek száma 27 220 fő volt. Az ország lakosságának egy „nyelvűvé” válása tehát igen előrehaladottá vált. S, bár a jogellenesen külföldön tartózkodókkal kapcsolatos hivatalos álláspont az 1980-as évek közepétől-végétől változott és a külföldiek megítélésében is elmozdulás következett be, a kialakított sztereotípiák lassan módosultak, az eltávozottakkal és a külföldiekkel kapcsolatos előítéletek alig változtak.

Ahhoz, hogy a több mint négy évtizedes tiltás után a magyar állampolgárok újból alanyi jogon, saját döntéseiknek, lehetőségeiknek és a cél-ország külföldiekre vonatkozó törvényes rendelkezéseinek megfelelően ismét szabadon utazhassanak, hogy a nemzetközi vándorlás természetes folyamataiba ismét bekapcsolódhassanak az addigi rögzült helyzet megváltozására volt szükség. S ez 1990-el, a rendszerváltoztatással be is következett. Ez egyben azt is jelentette, hogy hasonló feltételek megléte esetén ettől kezdve a külföldi állampolgárok is nagy számban érkezhettek hozzánk. Formailag tehát csupán 1990 óta nem kell a külföldiektől tartani, nem kell a disszidens stigmától félni, a külföldön élő rokonokat letagadni stb., stb. Kérdéses azonban, hogy a korábbi évtizedek külföldi ellenes beidegződései mennyiben s hogyan oldódtak, változtak, módosultak az elmúlt tizennégy év alatt.

Egyértelműen megfogalmazhatjuk, hogy napjainkban a külföldiek másságának elfogadása és tisztelete civilizációs normaként megfogalmazódik, ez azonban az elutasítás és elhatárolódás érvényesíthetőségét automatikusan a mindennapi élet területeiről még nem zárja ki. A külföldiekkel kapcsolatos pozitív és negatív attitűdök észlelése, mérése a magyar szociológiai szakirodalomban érintőlegesen már, mint ahogyan azt az ezzel kapcsolatos e kötetben megjelent dolgozatban megfogalmaztuk az 1970-es években a magyarság- és a magyar nemzet képzeteket, valamint a kisebbségekhez való viszonyt, illetve identitásunkat vizsgáló felmérésekben megjelentek. Az 1980-as évek

⁵ A 2001-es népszámlálás alkalmával a milyen nemzetiségű kérdésre 543 317-en (5,33 százalék) nem válaszolt.

végétől, először az erdélyi menekültek érkezése, majd a külföldiek egyre nagyobb számú megjelenése a szakmában új típusú kutatások végzésére ösztönzött, melynek következtében 1989-től rendszeresen pozitív és negatív attitűd-kijelentésekkel szembesítik a megkérdezetteket (lásd *Sik 1990; Závecz 1992; Závecz 1993; Kovács 1993; Csepeli–Örkény 1996; Horváth 1996; Szabó–Örkény 1998; Hárs 1999; Fábrián–Sik–Tóth 2001*), 1994-től az ún. Bogardus-skálát⁶ alkalmazva (*Böhm 1993, 88; Lendvay–Szabó 1994; Fábrián–Sik 1996; Fábrián 1997; Fábrián 1999, 82–99.; Kapitány–Kapitány 1999, 59.*) figyelik a társadalmi távolság alakulását, illetve vizsgálták létszámuk szubjektív észlelését (*Örkény 1995.; Róbert 1995*), jelenlétüknek előnyként vagy hátrányként való minősítését (*Horváth 1996, 31.; Sik 1998; Duránszkai–Lengyel 2001; Kapitány–Kapitány 2001, 57.*), a velük való kapcsolattartási szándékokat (*Horváth 1996, 33.; Duránszkai–Lengyel 2001*), az etnikai szimpátiákat és antipátiákat (*Lendvay 1985, 16; Böhm 1993, 89–90.; Sik 1998.; Kapitány–Kapitány 1999, 56–57.; Kovács 1999, 412.*), a lakosság befogadási hajlandóságát (*Závecz 1992, 50–52.; Kovács 1993, 66.; Csepeli–Závecz 1995, 144.; Horváth 1996, 35; Erős 1998; Fábrián 1998, 159.; Murányi 1998, 141.; Sik 1998*), az antagonizmusokat (*Csepeli 1992, 200–203.; Csepeli–Závecz 1995, 149–150.*) stb.

Ezek a vizsgálatok tehát egyrészt azokra a kutatási tapasztalatokra támaszkodtak, amelyek a hazai népesség azonosságtudatát, a különböző hazai befogadási hajlandóságát, külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeit mutatták be. Mindez egyben azt is jelentette, hogy a hazai népesség külföldiekhez való viszonyával foglalkozó vizsgálatok azokra az összefüggésekre, amelyek ezt a viszonyt a magyar népesség esetében speciálisan meghatározták nem tértek ki. Mindezek a kutatások aktualitásukból 1990-et követően sem veszítettek, hiszen a délszláv konfliktust kísérő menekültáradat, a kínaiak, illetve más európai és nem európai népcsoportokhoz tartozók jelenléte, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozás időpontjának közeledése a külföldiekkel való – tényleges és potenciális – érintkezés lehetőségét egyre gyakoribbá teszi, s ezzel elkerülhetetlenül maga után vonja a hozzájuk való viszony, a róluk való gondolkodási és a velük szembeni viselkedési normák kialakításának igényét is.

A hazánkban tartózkodó külföldi állampolgárok körében végzett kérdőíves vizsgálatok következtetései, valamint a migrációs folyamatok elemzése során a külföldiekkel kapcsolatos távolságtartó, tartózkodó magatartást tapasztalva figyelmünk a hazai lakosság külföldiekhez való viszonyát feltáró vizsgálatok felé fordult. Ezek feldolgozása során arra a következtetésre jutottunk, hogy saját tapasztalataink nem minden összefüggésben felelnek meg a korábbi vizsgálatokban megfogalmazottaknak. Mindenekelőtt zavaróan hatott az elméleti-fogalmi problémák megoldatlansága, a különféle nevek,

⁶ A Bogardus által 1928-ban először használt skála elfogadási fokozatai: közeli rokon, jó barát/klubtárs, szomszéd, munkatárs, állampolgár, turista, az országba sem engedné be.

elnevezések inkohere használata. A kutatások ugyanis anélkül használják a legkülönbözőbb módon a menekült, a bevándorló, a kisebbség, a külföldi, az idegen fogalmát, hogy a fogalmakra vonatkozó szisztematikus elemzést elvégezték volna. Ennek hiánya még egyértelműbbé válik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a különféle kontextusokban ezek az elnevezések mást és mást is jelenthetnek. De módszertani vonatkozásban nem hagyhattuk figyelmen kívül azt sem, hogy a kutatás eredményét a kérdéskontextusa, sorrendje és a kérdések megfogalmazása jelentős mértékben befolyásolja. Szembetűnő volt, hogy a különféle kutatásokat a deviáns attitűdök dominanciája, egyfajta negativizmus jellemzi, hogy mintegy megelőlegezték a várt előítéleteket. S ennek következtében a vizsgálatok az idegenellenesség magas értékét egyfajta önmagát beteljesítő jóslatnak látják. Szeretnénk egyben arra is felhívni a figyelmet, hogy az a „tér”, amelyben az itt élők az ide érkező külföldieket „fogadják” egy általános meghatározottság mellett folyamatosan változik. Az adatfelvételek időszakát például az Orbán-Năstase megállapodást követő külföldiek hazai munkaerő-piacon történő tömeges megjelenésének feltételezéséről szóló sajtóbeli híradások és értelmezések valószínűleg befolyásolták.⁷ Mindezekkel párhuzamosan az is egyértelművé vált számunkra, hogy a hazai népesség külföldi állampolgárokhoz való viszonyának feltárása, a hazánkban élő külföldiekkel kapcsolatos tartózkodó magatartás okainak feltárása, megismerése nélkül a hosszú távú migrációs-politikai stratégiával kapcsolatos gondolatmenetünk igen csak hiányos.

7

Cím: OS - MSZP-frakció állásfoglalása - kedvezménytörvény
Kiadás ideje: 2001-12-22 17:54:37
UNO: 20011222:OSS:Z0071
Kód: OS/ mszp/ parlamenti csoport/ állásfoglalás/ magyarság/ törvény/ állampolgárság/
kormány/ megállapodás/ visszhang/ külkapcsolat/ PART/ BÉLP/ ÁLLAM/ JOGI/
JOGSZABÁLY/ ÁLLAMPOLGÁR/ KULP
Földrajzi kód: HU/ ro
Ld: Budapest, 2001. december 22., szombat (OS) - Az Országos
Sajtószolgálat az alábbi közlemény kiadására kapott felkérést:
Hír: Az MSZP Frakció nyugtázza, hogy három és fél év folyamatos konfrontáció után az Orbán-kormány belátta, hogy megállapodások nélkül nem lehet Európában érvényesülni. Sajnálatosnak látja ugyanakkor, hogy ez a valóság egy nemzetközi kudarc sorozatban testesül meg, jelesül a ma megkötött magyar-román egyetértési megállapodásban. Miközben a szocialisták továbbra is kitaranak a határon túli magyarságot kedvezményező törvény céljai mellett, döbbenettel tapasztalják, hogy a szomszédokkal való egyeztetések makacs mellőzése miatt Orbán Viktor olyan helyzetbe hozta magát és Magyarországot, amelyben azonnali jó megoldás már aligha lehetséges. Jelenleg a kormány oda jutott, hogy egyelőre **23 millió román** állampolgár, de potenciálisan a Kárpát-medence valamennyi lakosa, sőt, összességében mintegy **80 millió** ember számára nyitotta meg a magyar munkaerőpiacot. Ez pedig súlyosan veszélyezteti a kedvezménytörvény céljait, tehát a ma előállt helyzethez képest igazi alternatívaként csak a törvény életbeléptetésének elhalasztása maradt.
Az MSZP Frakció nevében:
Molnár Gyula és Szanyi Tibor
Szignó: bjó/bpt

Ezért döntöttünk úgy, hogy a hazai népesség külföldi állampolgárokkal kapcsolatos fogadókészségének megismerése, feltárása érdekében új szempontokat figyelembe vevő vizsgálatot végzünk.

Az empirikus felmérésekről

Az empirikus kutatás során az ország felnőtt népességét reprezentáló mintákon két felmérést végeztünk, az egyiket 2002 májusában, a másikat pedig két hónappal később. A vizsgálat elsősorban a felnőtt lakosság külföldi állampolgárokkal kapcsolatos nézeteinek megismerésére irányult. Emellett azoknak az okoknak a jobb megismeréséhez is hozzásegített bennünket, amelyek a külföldiekkel kapcsolatos távolságtartó, tartózkodó magatartást értelmezni lehet. Kutatási hipotézisünk ellenőrzése, a módszertani lehetőségek, valamint a 2003-ban megvalósítandó vizsgálat előkészítése érdekében egyrészt negatív, illetve pozitív állításokat fogalmaztunk meg, másrészt ezeket az állításokat idegenekre és külföldiekre vonatkoztattuk.

A többlépcsős adatfelvételek során arra törekedtünk, hogy a kutatásban szereplő személyek megoszlása a legfontosabb társadalmi-demográfiai változók szerint tükrözze az ország felnőtt népességének az összetételét. Az elsősorban a válasz-megtagadásokból, vagy ismerethiányból adódó mintatorzulást utólagos súlyozással korrigáltuk. Így a minták összetétele nemek, életkor, iskolai végzettség és a lakóhely település-típusa szerint megegyezik a felnőtt népesség népszámláláskor mért jellemzőivel. A minták nagysága 1500 fő volt, amely lehetővé teszi részletes elemzések végzését. A kérdőíves adatfelvétel tervezését és kivitelezését a TÁRKI Társadalomkutatási Rt. végezte, amely havi rendszerességgel végez országos reprezentatív kérdőíves vizsgálatokat.

A vizsgálatba vont változók három csoportba sorolhatók:

- Az adatfelvétel során először a kérdezettek alapvető társadalmi-demográfiai jellemzőikre vonatkozóan gyűjtöttünk információkat. Mindenekelőtt a kérdezett nemére, életkorára, iskolázottságára, lakóhelyére és foglalkozására voltunk kíváncsiak.

- A változók másik csoportja a külföldiek megítélésére vonatkozik. Egyrészt a külföldiek sajátosságaira vonatkozó állításokat kellett a válaszolóknak megítélniük. Másrészt arról kellett nyilatkozniuk, hogy általában illetve a konkrétan felvázolt esetekben miként viszonyulnak a bevándorlás kérdéséhez.

- A harmadik változó-csoport elsősorban a kérdezettek külföldiekkel való viszonyát jelző tényekre kérdez rá, illetve bizonyos vélekedések iránt érdeklődik. Arra vonatkozóan tettünk fel kérdéseket, hogy a kérdezettek ismernek-e külföldieket, jártak-e külföldön, és beszélnek-e idegen nyelveket. Rákérdeztünk továbbá arra is, hogy szerin-

tük hány külföldi él Magyarországon, és általában kikre gondolnak, amikor külföldiekről beszélnek.

A vizsgálat során a felkeresett emberektől arról is érdeklődtünk, hogy milyen kapcsolatban állnak külföldiekkel, illetve a külfölddel. Főként személyes kapcsolatrendszerükre stb. vonatkozóan alapvető tényekre kérdeztünk rá, de ebben a kérdés-csoportban a változók között néhány más típusú kérdés is szerepelt. Feltételezzük ugyanis, hogy azok, akiknek rokonaik, barátaiak élnek külföldön, vagy maguk is hosszabb időt töltöttek külföldön, illetve valamilyen idegen nyelven beszélnek másként, más formában viszonyulnak a külföldiekhez, mint azok, akiknek külföldiekkel semmiféle kapcsolatuk nincs.

A kérdezések során célkitűzésünknek alárendelten többféle módon tettünk kísérletet arra, hogy megnézzük, miként befolyásolja a válaszadókat a kérdések tartalma, illetve az, hogy milyen módon tesszük fel a kérdéseket. A májusi vizsgálatban kitűzött célunknak alárendelten negatív állításokat fogalmaztunk meg a külföldiekkel kapcsolatban azért, hogy ilyen módon „kondicionáljuk” a válaszadást. Ezen túlmenően a bevándorlásra vonatkozó kérdéseket úgy tettük fel, hogy a válaszadókat nem figyelmeztettük a döntési alternatívák legfontosabb következményeire. Mind a két kérdésfeltevési mód azt valószínűsíti, hogy a válaszadók kevésbé fogadják el a külföldiek jelenlétét, illetve negatívabb módon jellemzik őket. Kutatási hipotézisünkben feltételeztük ugyanis, hogy ha a hazai népesség idegenellenes, akkor a külföldiekkel kapcsolatos kérdések negatív feltételezései, állításai jó lehetőséget biztosítanak a kérdezett idegenellenes attitűdjének „kiéléséhez” (1. melléklet). A májusi vizsgálattal szemben a júliusi felmérésben az volt a célunk, hogy elsősorban pozitív állításokat tegyünk a külföldiekről, ekképpen „kondicionálva” a válaszadást. Ezen túlmenően a bevándorlásra vonatkozó kérdéseket – szemben az előző kérdőívvel – úgy tettük fel, hogy a válaszadókat a döntési alternatívák legfontosabb következményeire figyelmeztettük. Azt vártuk, hogy az előzőektől eltérő kérdés-mód megváltoztathatja az állampolgárok kinyilvánított preferenciái alapján levonható következtetéseket (2. melléklet).

A felmérés során olyan kísérletet is végeztünk, amelynek eredményei már az első adatfelvétel után is elemezhetőek voltak. Előzetes feltevéseink szerint ugyanis a „külföldi” szóhoz viszonyítva a negatív csengésű „idegen” szó is hatással lehet a válaszadókra. Éppen ezért az 1500 felkeresett válaszadót mindkét felmérésben két csoportba osztottuk, és a külföldiekre vonatkozó kérdéseket az egyes csoportokban másként tettük fel. A kérdezettek egyik részének, amikor a kutatás főszereplőit emlegettük, minden esetben külföldiekről beszéltünk. A kérdezettek másik részének ellenben úgy tettük fel a kérdéseket, hogy külföldiek helyett mindig idegeneket említettünk. Azáltal, hogy többféleképpen is rákérdeztünk a külföldiekkel szembeni attitűdökre, információt nyerhetünk arra vonatkozóan is,

hogy mennyire stabilak a szóban forgó preferenciák, azaz mennyire befolyásolható az emberek külföldiekről alkotott véleménye.

Az alábbiakban először a kérdésekre adott válaszok alapmegoszlásait mutatjuk be. Ezt követően matematikai-statisztikai eljárás segítségével feltárjuk a változók belső struktúrájának legalapvetőbb sajátosságait. Az így nyert információk felhasználásával strukturáljuk az alapadatokat részletesebb elemzését, melynek során azt mutatjuk be, hogy a különböző társadalmi-demográfiai csoportok milyen attitűdökkel jellemezhetők.

A magyar felnőttek kapcsolata a külfölddel és a külföldiekkel: az alapmegoszlások

Elsőként, a májusi adatfelvétel alkalmával arra voltunk kíváncsisak, hogy miképpen érzékelik az állampolgárok a külföldiek magyarországi jelenlétét. Ezzel kapcsolatban azt a kérdést tettük fel, hogy a kérdezett szerint hány külföldi él ma Magyarországon. Az eredmények azt mutatják, hogy a válaszolók többsége vagy a valós viszonyokkal nincs tisztában, vagy esetleg a turistákat is itt élőnek tekintve, tágabban értelmezte a kérdést. Azt, hogy az itt élő külföldiek számának ismeretével valami alapvető gond van jól mutatja, hogy a kérdezettek több mint egyharmada (34%-a) nem is vállalkozott arra, hogy megbecsülje az itt élő külföldiek számát. A legfeljebb 70 ezres kolóniával számoló válaszadók aránya csupán 19%. A többség szerint több mint 100 ezer külföldi él hazánkban, s ez jó ismeretekre utal. Ezekkel szemben 19%-ra tehető azok aránya, akik szerint az itt élő külföldiek száma több mint 500 ezer (!) fő. A válaszadók további 27%-a pedig 200 és 500 ezer fő közé teszi jelenlétüket. S ez egyértelmű ismerethiányra utal.

A vizsgálatban ezek után olyan kérdéseket tettünk fel, amelyek feltárják, hogy a megkérdezett milyen kapcsolatban áll a külföldi országokkal, vagy az itt élő külföldiekkel. A felmérés eredményei szerint a felnőtt állampolgárok harmadának vannak itthon vagy külföldön élő külföldi ismerősei, barátai. Ez igen magas arány, és további vizsgálatokat érdemel annak elemzése, hogy milyen eredetű és jellegű kapcsolatokról van szó.

A válaszolók 28%-ának olyan külföldi ismerőse van, aki legalább egy éve itt él az országban. Ez is igen magas arány, és azt mutatja, hogy széles rétegek kerülnek közvetlen kapcsolatba külföldiekkel hazánkban. Különösen magas ez az arány annak fényében, hogy adatainkban csak felnőttek szerepelnek, akiknek többsége élete nagy részében egy igen zárt társadalomban élt.

Meglepően magas azoknak a száma is, akik azt állítják, hogy szomszédaik között van külföldi. A válaszadók 11%-a számolt be ugyanis arról, hogy a környezetében külföldi illetőségű személy él.

A válaszolók 35 százalékának van olyan hozzátartozója, barátja, aki már huzamosabb ideje külföldön él. Ez az arány, bár szintén igen magas, kevésbé meglepő, mert

feltételezhetően ez ad némi magyarázatot a külföldiekkel való kapcsolatok magas arányára is.

A kérdezettek 11%-ának a turistalátogatásokon túlmenően is vannak külföldi tapasztalatai. Ők azok, aki már egy hónapnál huzamosabb ideig éltek külföldön. Az idegen nyelven beszélők aránya – saját bevallásuk szerint – a mintában 24%.

Összességében az adatok azt mutatják, hogy a több évtizedes bezárkózás, külföldiektől és külföldről való elzárkózás ellenére is számosan vannak olyanok, akik kapcsolatban állnak külföldiekkel. (Bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy nem kérdeztük, hogy ez a kapcsolat 1990 előtt vagy azt követően alakult-e ki.) Ennek ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a felnőttek többsége továbbra sincs személyes viszonyban külföldi származású emberekkel.

A rendelkezésre álló keretek szűkössége miatt csak meglehetősen általános szinten érdeklődhettünk a külföldi kapcsolatokról, és a külföldiekre vonatkozó attitűdökre is többnyire általánosságban tudunk rákérdezni. (Vizsgálatunk nem önálló adatfelvétel volt. Mindkét esetben csak egy kérdésblokkal kapcsolódtunk egy más célkitűzésű kérdőíves-vizsgálathoz. Ennek kutatási eredményeinket befolyásoló, módosító, feltételezhetően torzító hatásáról a későbbiekben még szólunk.) Ugyanakkor nagyon fontos annak ismerete, hogy vajon kikre gondolnak az emberek, amikor külföldiekről beszélnek, és valójában kikre vonatkoztatják pozitív vagy negatív hozzáállásukat. Azért, hogy erről több ismerettel rendelkezünk, egy összefoglaló kérdés formájában érdeklődtünk arról, hogy a kérdezett kikre gondol, amikor külföldiekről beszél. A válaszolóknak maguknak kellett felsorolni azokat a csoportokat, amelyeket a hazánkban élő külföldiek kapcsán relevánsnak tartanak. A kérdezőbiztosok pedig előre megadott kategorizálás alapján sorolták be a válaszokat. Természetesen egy válaszadó több csoportot is említhetett.

A bevándorlók integrációja kapcsán különös figyelmet szentelnek a szakirodalomban azoknak a csoportoknak, amelyek távoli kultúrákból érkeztek, és ráadásul jellemzően eltérő külső megjelenésük miatt könnyen megkülönböztethetők. Magyarországon azonban nem feltétlenül ilyen alapokon gondolkoznak a külföldiekről, mert a külföldiekről szóló alapélményekben nem ezek a csoportok jelennek meg. Ez egyértelműen tetten érhető abban, hogy a válaszadók csupán 7%-a említette a fekete-afrikaiakat, amikor a külföldiekről beszélt. Az arabok említettségi aránya ennél jóval magasabb, azonban így is csupán a válaszolók 19%-a említette őket. Ugyanakkor meglepően magas a kínaiak említettségi aránya: a válaszolók 52%-a ugyanis azt mondta, hogy a kínaiakra is gondol akkor, amikor a Magyarországon élő külföldiekről beszél, és véleményt alkot.

Leggyakrabban tehát nem a külső megjelenésük miatt jellemzően eltérő afrikaiakat vagy távol-keletieket említették, hanem keleti szomszédainkat. A válaszadók 66%-a válaszolta azt, hogy románokra gondol akkor, amikor az itteni külföldiekről esik szó.

A válaszok egy része bizonyára annak ellenére tartalmazza a romániai magyarokat is, hogy a két kategóriát szétválasztottuk. Abban az esetben azonban, amikor a válaszadó magától ezt nem tette meg, mi már nem bontottuk, bonthattuk ketté a romániai magyarok és románok csoportjait. A romániai magyarokat egyébként külön, önálló csoportként csupán a válaszadóknak 12%-a említette. Az említett alacsony arány (és a románok magas aránya) mögött az a jelenség húzódhat meg, hogy azok, akik fontosnak tartják a román állampolgárok esetében a nemzetiség szerinti szétválasztást, azok egyúttal hajlamosabbak arra, hogy az ottani magyarokat ne tekintsék külföldieknek. Emellett azonban az is meghúzódhat, hogy a Romániából érkezettek, annak következtében, hogy a valóságos helyzettel nincsenek tisztában, nemzetiségüktől függetlenül románnak tartják. A románok speciális értelmezésére utal az is, hogy a többi „keleti” szomszéd népeinek említettségi aránya jócskán elmarad a románokétól. (Ez a „jelenség” arra hívja fel a figyelmünket, hogy a vizsgálat megismétlésekor tisztáznunk kell, hogy a megkérdezett kiket sorol a magyar nemzethez.) Az ukránokat a válaszolók 23%-a említette, szerbeket csupán 12%-uk, a szlovákok megfelelő arányszáma pedig csupán 9%. A részben hasonló kategóriába sorolható oroszokat a kérdezettek 11%-a sorolta az említendő nációk közé. Ebből a szempontból az osztrákok sem foglalnak el kiemelt helyet: a megkérdezett felnőtteknek csupán 12%-a mondta azt, hogy rájuk is gondol, amikor külföldiekről beszél.

A fentiek fényében ugyanakkor érdekes, hogy a németeket viszonylag nagyobb arányban említették: róluk ugyanis a válaszolók több mint negyede (26%-a) tett említést. A szintén nagy számban hazánkba látogatók nemzetek közé tartoznak az olaszok is, azonban rájuk csupán a válaszolók 3%-a gondolt. Hasonló arányban említették az amerikaiakat (4%) is.

A fentiekben ismertetett adatokból látható, hogy hazánkban a feltételezett románok (részben beleértve az ottani magyarokat) és a kínaiak befolyásolják leginkább az emberek külföldiekről alkotott képét.

A bevándorlási politikára vonatkozó általános kérdések

A külföldiekre vonatkozó attitűdöket többféleképpen mértük. Az első kérdéssor öt változót tartalmazott (ezekre vonatkozóan a májusi felmérés eredményeit mutatjuk be). Ezekben elsősorban a helyes bevándorlási politikára vonatkozóan tettünk állításokat. A válaszadóknak ezeket az állításokat abból a szempontból kellett minősíteniük, hogy mennyire értenek egyet vele.

A legelső állítás szerint meg kell szabni, hogy hány külföldi települhet le Magyarországon. Az állítást ötfokozatú skálán értékelhették a válaszadók, ahol a skála a

teljes egyet nem értéstől a teljes egyetértésig terjedt. Az ötfokozatú skála lehetőséget teremtett arra, hogy a kérdezettek ne foglaljanak határozottan állást az éppen szóban forgó kérdésben, hanem köztes, esetleg semleges álláspontra helyezkedjenek.

3. táblázat

*„Meg kell szabni, hogy évente hány külföldi települhet le Magyarországon.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása*

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	144	9,4	9,9
2	68	4,4	4,7
3	235	15,4	16,2
4	210	13,8	14,4
Teljes mértékben egyetért	795	52,2	54,8
Nem tudja, nem válaszol	72	4,7	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A válaszadók többsége (mintegy 55%-a) teljes mértékben egyetért azzal, hogy a bevándorlók számát pontosan szabályozni kell. 15%-ot teszik ki azok, akik nem értenek egyet a bevándorlás ilyen szigorú szabályozásával. Tehát az adatok egyrészt azt mutatják, hogy a többség a bevándorlás számszerű szabályozását támogatja, ugyanakkor az állítás „gyenge” megfogalmazásához képest jelentős azok száma, akik nem hívei az effajta szigorúnak.

4. táblázat

*„Azoknak a külföldieknek, akik legalább 5 éve itt élnek, de nem képesek beilleszkedni, vissza kell térni saját hazájukba.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása*

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	70	4,6	4,9
2	61	4,0	4,2
3	164	10,8	11,4
4	180	11,8	12,4
Teljes mértékben egyetért	971	63,8	67,1
Nem tudja, nem válaszol	76	5,0	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A 4. táblázatban szereplő, viszonylag homályos megfogalmazású állítás azokra vonatkozott, akiknek „problémái” adódnak a letelepedés után: eszerint azoknak a külföldieknek, akik legalább öt éve itt élnek, de nem képesek beilleszkedni, vissza kell térni saját hazájukba. A bevándorlási politika szempontjából mindenképpen „erősebb” az utóbbi állítás, mint az első. Ugyanakkor érdekes módon a válaszolók ezzel a második gondolattal nagyobb arányban értenek egyet, mint a valóságban szélesebb körben alkalmazott elsővel. A kérdésre választ adók kétharmada teljes mértékben egyetért a „be-

illeszkedni nem képesek” „kitoloncolásával”, és további 12%-uk fejezte még ki egyetértését. Az ellenzők aránya csupán 9%. Utólagosan a kérdésre adott válaszok értékelésekor meg kell jegyeznünk, hogy az állítás „de nem képesek beilleszkedni” része alkalmas a megkérdezett megtévesztésére, arra hogy olyan deviáns személyekre gondoljon, akik minden szempontból problematikusak.

5. táblázat

„Az ország lehetőségeit figyelembe véve a tőlünk menedéket kérő emberek közül senkit sem szabad befogadni.”

Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	403	26,5	27,7
2	213	14,0	14,6
3	540	35,4	37,0
4	122	8,0	8,4
Teljes mértékben egyetért	179	11,7	12,3
Nem tudja, nem válaszol	66	4,3	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Az ötödik, fenti táblázatban szereplő állítás jóval keményebben fogalmazott, mint az első kettő: eszerint az ország lehetőségeit figyelembe véve a menedéket kérő emberek közül senkit sem szabad befogadni. A bevándorlás ilyen radikális leállításával csupán a válaszadók kisebbsége értett egyet: közülük minden ötödik helyeselné a bevándorlás teljes ellehetetlenítését, és közülük a válaszolókhöz viszonyítva 12%-os azoknak az aránya, akik teljes mértékben egyetértene a kijelentéssel. A korábbi kérdésekhez képest rendkívül magas a hezitálók aránya: a válaszolók 37%-a nem tudott egyértelmű választ adni arra, hogy egyetértene-e egy ilyen lépéssel vagy sem. Azoknak az aránya pedig, akik egyáltalán nem értenek egyet az állítással, vagyis, akik nem támogatnák a menedéket kérőkkel szembeni elzárkózást 42%. (Ez esetben is meg kell jegyeznünk, hogy ezzel a kérdéssel nem biztos, hogy azt „mértük”, amit szeretnénk volna, még akkor is, ha az 5. állítás a bevándorlókra fog vonatkozni. A menedéket kérők csoportja nem azonos a huzamos tartózkodási engedéllyel hazánkban tartózkodó külföldiek csoportjával, vagyis azokéval, akik véglegesen itt szeretnének letelepedni, vagy akik átmenetileg munkavállalóként tartózkodnak az országban. A menedékesek fogalma az 1990-es évek elején hazánkban élő romániai magyar nemzetiségű menekültekhez, illetve pontosabban a dél-szláv háború magyar és nem magyar nemzetiségű menekültjeihez kötődik.)

6. táblázat

„Magyarország a magyar népé, ezért nem kell, hogy külföldiek éljenek itt, az ittlévőktől pedig minél hamarabb meg kell szabadulni.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	534	35,1	36,6
2	221	14,5	15,1
3	380	24,9	26,0
4	130	8,5	8,9
Teljes mértékben egyetért	196	12,9	13,4
Nem tudja, nem válaszol	62	4,1	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A következő kijelentés még határozottabban fogalmazott, és nem csupán az új bevándorlás leállítását célozta, hanem a jelenleg itt élő külföldiek visszatelepítésének gondolatát is megfogalmazta. Az állítás szerint nem kell, hogy külföldiek éljenek itt, és az ittlévőktől minél hamarabb meg kell szabadulni. Paradox módon, a felvetéssel egyetértők aránya – ha hajszálnyival is – magasabb, mint az előző kijelentés esetében: a válaszadók 22%-a értene egyet egy ilyen határozottan külföldi ellenes politikával. A bizonytalanok száma azonban ennél a kérdésnél némileg alacsonyabb, azaz többen vannak azok, akik többé-kevésbé határozottan elleneznek a felvázolt intézkedéscsomagot. Ők teszik ki az összes válaszadó mintegy felét (pontosan 52%-át).

Az a tény, hogy a kutató szándékai szerint inkább szigorúbb intézkedéseket tartalmazó állítás nagyobb támogatást kapott, mint a kevesebb megkötést tartalmazó logikailag tágabb kijelentés, arra utal, hogy a válaszadás érzékeny a kérdések pontos megfogalmazására, és a kérdezettek nem feltétlenül azt értik az egyes kijelentéseken, amit a kutatók.

7. táblázat

„Magyarországnak szigorúbban kell fellépnie a bevándorlókkal szemben.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	96	6,3	6,6
2	84	5,5	5,8
3	304	20,0	20,8
4	289	19,0	19,8
Teljes mértékben egyetért	687	45,1	47,0
Nem tudja, nem válaszol	62	4,1	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A kérdéssor végén egy enyhébb, és relatív terminusokban fogalmazó állítás hangzott el. Ekkor azt a kijelentést kellett értékelniük, miszerint Magyarországnak határozot-

tabban kellene fellépni a bevándorlókkal szemben. A bevándorlási politika szigorítására vonatkozó általános kijelentéssel a válaszadók 47%-a teljesen egyetért, és további ötödük fejezte ki egyetértését. Mindössze minden nyolcadik válaszadó ellenezné a szigorítást.

A külföldiek (idegenek) jellemzése

A fentiekben ismertetett kérdések után egy hosszabb kijelentéssor következett, amely különböző tulajdonságokkal ruházta fel a külföldieket, akiket minden második válaszadónak idegeneknek neveztünk. Említettük, hogy a májusi felmérésben minden állítás negatív színben tüntette fel a külföldieket. A júliusi adatfelvétel során pedig minden egyes állításunk értelmét megfordítottuk, és a külföldiekkel kapcsolatban csupa pozitív vélekedést fogalmaztunk meg. A kutatási programunknak egy fontos alapkérdése ugyanis, hogy milyen mértékben befolyásolja a mért külföldi (idegen) ellenességet az, hogy a kutatók milyen oldalról közelítenek a problémához. A két vizsgálatban feltett kérdések tehát párokba állíthatók, minden negatív kijelentésnek megvan a pozitív megfelelője. Az állítások a két felmérésben tehát a következők voltak:

A külföldiek (idegenek)...

<i>Májusi felmérés: negatív állítások</i>	<i>Júliusi felmérés: pozitív állítások</i>
Erőszakosak.	Békések.
Nincsenek tekintettel senkire.	Tapintatosak.
Önzők.	Önzetlenek.
Nem segítőkészek.	Segítőkészek.
Miattuk növekszik a bűnözés.	Nincs nagy szerepük a bűnözésben.
Jobb anyagi körülmények között élnek.	Nekik is vannak anyagi gondjaik.
Közöttük sok a beteg.	Egészséges életmódot folytatnak.
Elveszik munkalehetőségeket.	Vállalkozók munkalehetőséget hoznak.
Lebecsülik a magyarokat.	Elismerik a magyarok értékeit, teljesítményét.
Nem tartják be a törvényeket.	Törvénytisztelők.
Ők tehetnek arról, hogy külföldi (idegen) ellenesség van.	Nem tehetnek a külföldi (idegen) ellenességről.
A privatizációban csak ők tudtak meggazdagodni.	Az idegenek hazaitól eltérő tapasztalata, ismerete, felkészültsége az ország javát szolgálja.

Az eredmények, ahogy majd láthatjuk, azt mutatják, hogy a kérdezettek többsége nem hagyta, hogy a külföldiekkel kapcsolatos negatív, illetve pozitív vélekedéseket „rájuk erőltessük”, és minél erőteljesebb jellemzést adtunk, annál inkább tagadták meg az egyetértést. Ahogy májusban nem hagyták magukat befolyásolni a válaszadók a külföldiekre vonatkozó állítások negatív tartalma által, ugyanúgy a következő felmérésben sem értettek feltétlenül egyet a kérdések által sugallt pozitív megközelítéssel. Májusban azt tapasztaltuk, hogy minél radikálisabb ítéletet közlünk a külföldiekről, a válaszadók annál erőteljesebben utasítják vissza azt. A júliusi felmérésben hasonló jelenséggel ta-

lálkozhattunk. Mindezek mellett a pozitív és negatív állítások megítélése között figyelemre méltó különbségeket is tapasztalhatunk. Míg a májusi kérdőívben szereplő negatív állításokkal azonosulni nem tudók határozott ellenvéleményüket fejezték ki, addig a júliusi felmérésben azt tapasztaltuk, hogy jelentősen megemelkedett azoknak az aránya, akik az adott állításokhoz való viszonyuk minősítésekor középre helyezték magukat. Azaz sokan kerültek annak nyílt vállalását, hogy nem értenek egyet valamely, a külföldiekre vonatkozó pozitív állítással. (E megállapításukkal kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy csak feltételezzük, hogy mindazok, akik az adott állításokhoz való viszonyuk minősítésekor középre helyezték magukat kerültek annak nyílt vállalását, hogy nem értenek egyet valamely, a külföldiekre vonatkozó pozitív állítással. Ennek okát ugyanis nem vizsgáltuk, s így nem is tudjuk, hogy a középre helyezés „értéke”, tartalma valóban az-e, amit megfogalmaztunk, vagy pedig azt jelenti, hogy csak a 2-es osztályzat „szintjén” értenek egyet a kérdésben megfogalmazott külföldiekre vonatkozó állítással.)

A továbbiakban nézzük meg részletesen, hogy az egyes állításokkal kapcsolatban milyen véleményeket fogalmaztak meg.

A válaszadók 29,6 %-a értett egyet azzal, hogy a külföldiek erőszakosak, ám azok aránya (33,1%) sem sokkal magasabb, akik szerint nem azok. A bizonytalanok aránya ugyanis meglehetősen magas: a válaszadók 37%-a ugyanis nem tudott egyértelműen állást foglalni a kérdésben.

8. táblázat
*„A külföldiek erőszakosak.”
 Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása*

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	244	16,0	18,2
2	199	13,1	14,9
3	498	32,7	37,2
4	182	12,0	13,6
Teljes mértékben egyetért	214	14,1	16,0
Nem tudja, nem válaszol	185	12,2	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A júliusi felmérésben a legelső állítás szerint a külföldiek békések. Ezzel az állítással többen értettek egyet, mint amennyien tagadták volna. A válaszadók 13%-a teljes mértékben azonosult az állítással, míg további 23%-uk is egyetértett vele. Teljes mértékben csupán a válaszadók 6%-a utasította el ezt a véleményt, és további 12% fejezte még ki egyet nem értését. Az idézett számadatokból látható azonban, hogy a válaszadók legnagyobb csoportja – 46%-a – nem kívánt egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni és saját álláspontját a két szélsőség között középre helyezte.

9. táblázat
 „A külföldiek békések.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	80	5,3	6,1
2	153	10,2	11,8
3	603	40,1	46,3
4	296	19,7	22,7
Teljes mértékben egyetért	170	11,3	13,1
Nem tudja, nem válaszol	201	13,3	–
Összesen	1503	100,00	100,00

A 10. táblázat adatai szerint még kevesebben értettek egyet azzal, hogy a külföldiek nincsenek tekintettel senkire. Ezzel az állítással ugyanis teljes mértékben csak a válaszadók 14%-a értett egyet, és még további 13% fejezte ki egyetértését. A bizonytalanok aránya ebben a kérdésben is magas: a kijelentéssel se nem egyetértők, sem azt tagadók aránya 34%.

10. táblázat
 „A külföldiek nincsenek tekintettel senkire.”
 Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	296	19,4	22,7
2	213	14,0	16,3
3	442	29,0	33,9
4	168	11,0	12,9
Teljes mértékben egyetért	185	12,2	14,2
Nem tudja, nem válaszol	220	14,4	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A következő pozitív állítás arra vonatkozott, hogy a külföldieket tapintatosnak lehet tekinteni. Ebben az esetben a kijelentéssel egyetértők és az azt elutasítók aránya majdnem teljes mértékben megegyezik. Sőt, az általunk felkeresett mintában nagyon kevéssel többen vannak azok, akik részben vagy teljesen elutasítják a tapintatosságra vonatkozó állítást. A véleménnyel teljes mértékben csupán a válaszadók 8%-a értett egyet, míg teljes azonosulás nélkül további 17%-uk is egyetértését fejezte ki. Hasonló arányban, szimmetrikus módon oszlanak meg a teljesen illetve nagyrészt elutasító álláspontra helyezkedők. A jórészt elutasítók aránya 16%, az állítást teljesen elutasítók pedig a válaszadók 8%-át teszik ki. Az idézett alacsony arányszámok azt is jelentik, hogy a kérdésben köztes álláspontot elfoglalók aránya meghaladja a válaszadók felét: a válaszolók mintegy 51%-a helyezte saját véleményét éppen középre az ötfokú skálán. Ráadásul a valamilyen értékelésre hajlandó kérdezettek aránya alig haladta meg a teljes minta 80%-át. Azaz az összes megkérdezett ötöde nem tudott állást foglalni a kérdésben.

11. táblázat
 „A külföldiek tapintatosak.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	95	6,3	7,8
2	194	12,9	15,9
3	626	41,6	51,2
4	213	14,2	17,5
Teljes mértékben egyetért	94	6,2	7,7
Nem tudja, nem válaszol	282	18,8	
Összesen	1503	100,0	100,0

Szintén kevesen vélik úgy, hogy a külföldiek önzők lennének: az egyetértők együttes aránya mintegy 27%. Figyelemre méltó, hogy ezzel a kijelentéssel már a válaszadók több mint 40%-a nem ért egyet.

12. táblázat
 „A külföldiek önzők.”
 Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	295	19,4	23,9
2	212	13,9	17,2
3	396	26,0	32,0
4	155	10,2	12,6
Teljes mértékben egyetért	177	11,6	14,3
Nem tudja, nem válaszol	288	18,9	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Az előző két pozitív állításhoz képest határozottabbnak mutatkozik a kérdezettek elutasító álláspontja a külföldiek önzetlenek állítással szemben. Ez esetben majdnem háromszor annyian vannak az elutasítók, mint azok, akik egyetértenek az állítással. A válaszolók kevesebb mint 5%-a azonosult teljes mértékben a kérdőívben megfogalmazott pozitív véleménnyel. A további egyetértők aránya pedig alig 10%. Ugyanakkor a válaszolók negyede nagyrészt, további 15%-uk pedig teljes mértékben elutasítja a szóban forgó állítást. Mindazonáltal a magukat középre helyezők aránya ebben a kérdésben is rendkívül magas, mintegy 44%-os. Ez azt jelenti, hogy a három alapvető hozzáállást (részbeni vagy teljes elfogadás, köztes álláspont, illetve részbeni vagy teljes elutasítás) képviselők csoportjai közül a legnagyobb csoportot még ebben a kérdésben is a köztes álláspontot elfoglalók teszik ki. Továbbá e kérdéssel kapcsolatban még nagyobb azok aránya, akik nem is formáltak véleményt: ebbe a csoportba a kérdezettek 22%-a tartozik.

13. táblázat
 „A külföldiek önzetlenek.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	180	12,0	15,4
2	305	20,3	26,0
3	520	34,6	44,4
4	115	7,7	9,8
Teljes mértékben egyetért	52	3,4	4,4
Nem tudja, nem válaszol	331	22,0	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Azzal a kijelentéssel miszerint a külföldiek nem segítőkészek a megkérdezettek csupán 24%-a értett egyet. Az egyet nem értők aránya 40% alatt van, mivel ennél a kijelentésnél is sokan helyezkedtek köztes álláspontra.

14. táblázat
 „A külföldiek nem segítőkészek.”
 Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	267	17,6	22,1
2	208	13,6	17,2
3	441	28,9	36,4
4	145	9,5	12,0
Teljes mértékben egyetért	149	9,8	12,3
Nem tudja, nem válaszol	314	20,6	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Az előző pozitív állításhoz viszonyítva csupán egy hajszálnyival jobb annak a véleménynek a megítélése, miszerint a külföldiek segítőkészek. A válaszolók mintegy 6%-a teljes mértékben azonosul az állítással, további 15%-uk pedig nem teljes mértékben, de szintén egyetért vele. A nagyobb részt elutasítók táborának aránya mintegy 21%, míg a véleményt teljesen elutasítók aránya 13%. Ez azt is jelenti, hogy itt is nagyon magas a köztes álláspontra helyezkedők aránya: ők a válaszolók 45%-át teszik ki. Szintén magas a válaszást elutasítók aránya is, ez éppen a minta 20%-át jelenti.

A szóban forgó kérdés-sor első négy kijelentését tekintve 22–23% azok aránya, akik mindenféle negatív sztereotípiát a külföldiekkel szemben határozottan elutasítanak. Ezzel szemben csupán 12–14%-nyian vannak azok, akik teljes mértékben képesek azonosulni az említett negatív állításokkal.

15. táblázat
 „A külföldiek segítőkészek.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	153	10,1	12,7
2	248	16,5	20,7
3	547	36,4	45,5
4	185	12,3	15,4
Teljes mértékben egyetért	68	4,5	5,7
Nem tudja, nem válaszol	302	20,1	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Az előzőekben említettekhez képest viszont jóval többen vannak azok, akik úgy vélik, hogy a külföldiek miatt növekszik a bűnözés Magyarországon. A válaszadók negyede teljes mértékben egyetért a kijelentéssel, és további 22% szintén egyetértését fejezte ki. Azaz a válaszadók közel fele a rossz bűnözési statisztikákért a külföldiekre hárítja a felelősséget. Az állítással egyet nem értők aránya 27%, és közel ennyi a bizonytalanok aránya is.

16. táblázat
 „A külföldiek miatt növekszik a bűnözés.”
 Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	197	13,0	14,1
2	175	11,5	12,6
3	368	24,1	26,3
4	304	20,0	21,8
Teljes mértékben egyetért	351	23,1	25,2
Nem tudja, nem válaszol	127	8,4	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Ezen a ponton fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a válaszadók csoportja értelemszerűen nem egyenlő az összes megkérdezettből álló mintával. A kérdezettek egy része – kutatásunkban kérdéstől függően 10–20%-a – egyáltalán nem tud vagy akar véleményt nyilvánítani a kijelentésekről. Az első négy kijelentés esetén a ezeknek az aránya 20% körül mozgott, azonban a bűnözésre vonatkozó kijelentés esetében ez az arány lecsökkent 10% alá. Ez azt jelenti, hogy bizonyos kérdésekről – esetünkben a külföldiek alaptulajdonságairól – a válaszadók egy része nem tud véleményt nyilvánítani, miközben határozott véleménye van bizonyos társadalmi szintű összefüggésekről – jelen esetben például a bevándorlás és a bűnözés kapcsolatáról.

Az első állítás, amelyre vonatkozóan a kérdezetteknek határozottabb álláspontja alakult ki az a külföldiek bűnözésben betöltött szerepére vonatkozik. A vélemény pontosan úgy hangzott el a kérdés során, hogy a külföldieknek nincs nagy szerepük a hazai bűnözésben.

zés alakulásában. A korábbi állításokkal szemben, ebben a kérdésben a kérdezettek közel 90%-a képes volt a véleményalkotásra. Továbbá ebben az esetben csupán a válaszolók 28%-a helyezkedett tisztán köztes álláspontra. A felmérés adatai azt mutatják, hogy a többség az ellenkező állítás megfogalmazása esetén is fenntartja azt az álláspontját, hogy a külföldiek érdemi szerepet játszanak a hazai bűnözésben. A külföldiek és a bűnözés szoros kapcsolatát tagadó állítást a válaszolók csupán 6%-a fogadta el teljesen, és további 13% jórészen. Ezek az arányok hasonlóak az előző kérdések esetében tapasztalt egyetértési rátákhoz. A korábbi állításokhoz viszonyítva ugyanakkor jóval többen vannak azok, akik tagadják a megfogalmazott állítást. A válaszadók 24%-a nagyrészt, 29%-uk pedig teljes mértékben elutasítja a szóban forgó véleményt.

17. táblázat
„A külföldieknek nincs nagy szerepük a hazai bűnözés alakulásában.”
A válaszok megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	396	26,4	29,4
2	317	21,1	23,6
3	376	25,0	28,0
4	175	11,6	13,0
Teljes mértékben egyetért	81	5,4	6,0
Nem tudja, nem válaszol	157	10,5	–
Összesen	1503	100,00	100,00

A válaszadók mintegy 41%-a ért egyet a 18. táblázatban szereplő állítással, vagyis azzal, hogy a külföldiek jobb körülmények között élnek, mint a magyarok. A kutatás adatai alapján 28%-ra tehető azoknak a felnőtteknek az aránya, akik szerint ez a kijelentés nem állja meg a helyét.

18. táblázat
„A külföldiek jobb anyagi körülmények között élnek, mint a magyarok.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	186	12,2	14,2
2	185	12,2	14,1
3	408	26,8	31,1
4	236	15,5	17,9
Teljes mértékben egyetért	298	19,6	22,7
Nem tudja, nem válaszol	209	13,8	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Szintén viszonylag sokan tudtak állást foglalni abban a kérdésben, hogy meglátásuk szerint a külföldieknek vannak-e anyagi gondjaik. Szemben az előző, bűnözésre vonatkozó kérdéssel, a többség ezúttal egyetértett az általunk megfogalmazott állítással.

A válaszolók negyede teljes mértékben azonosult a szóban forgó véleménnyel, és további 31%-uk fejezte még ki határozott egyetértését. A részben elutasítók aránya csupán 6%, a teljesen elutasítóké pedig nem több mint 5%. A köztes álláspontra helyezkedők aránya ebben a kérdésben is magas, ám szerényebb mértékű, mint a korábban idézett állítások többségénél. A válaszolóknak a 33%-a helyezte pontosan középre a saját álláspontját a kérdésben.

19. táblázat
„A külföldieknek is vannak anyagi gondjaik.” A válaszok megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	63	4,2	4,8
2	84	5,6	6,4
3	430	28,6	32,6
4	416	27,7	31,5
Teljes mértékben egyetért	325	21,6	24,6
Nem tudja, nem válaszol	184	12,3	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Rendkívül magas azoknak az aránya, akik nem tudják megítélni, a 20. táblázatban szereplő kijelentés valóságtartalmát, miszerint a külföldiek között sok a beteg. A kutatás során felkeresett állampolgárok 37%-a ugyanis erre a kérdésre nem adott választ. A válaszolóknak is csupán a negyede értett egyet a kijelentéssel, és minden harmadik válaszadó helyezkedett köztes álláspontra.

20. táblázat
*„A külföldiek között sok a beteg.”
 Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása*

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	227	14,9	23,8
2	170	11,2	17,8
3	317	20,8	33,1
4	141	9,3	14,8
Teljes mértékben egyetért	101	6,6	10,5
Nem tudja, nem válaszol	567	37,2	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A kérdezettek döntő többsége nem tudott mit kezdeni azzal az állítással sem, miszerint a külföldiek egészséges életmódot folytatnak. A kérdezettek 34%-a egyáltalán nem foglalt állást a kérdésben, további 35%-uk – a választ adók mintegy 52%-a – pedig köztes álláspontra helyezkedett. A valamilyen határozott (elfogadó vagy elutasító) álláspontot elfoglalók aránya az összes megkérdezettnek csupán 31%-át teszi ki. A teljes mértékben az állítással a valamilyen választ adók körének 4%-a tud azonosulni, és to-

vábbi 9%-uk ért egyet azzal, hogy a külföldiek egészséges életmódot folytatnak (ezek az arányok tehát a válaszadókra és nem az összes megkérdezettre vonatkoznak). A részben elutasítók aránya 21%, míg az állítást teljes mértékben tagadók aránya 12%.

21. táblázat

„A külföldiek egészséges életmódot folytatnak.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	124	8,3	12,5
2	213	14,2	21,5
3	521	34,7	52,4
4	93	6,2	9,4
Teljes mértékben egyetért	41	2,8	4,2
Nem tudja, nem válaszol	510	33,9	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Meglehetősen megosztott a társadalom abban a kérdésben, hogy elveszik-e a külföldiek a munkalehetőségeket a magyarok elől. A válaszolók 41%-a ért egyet az állítással (22%-uk teljes mértékben), és egyharmaduk utasítja el (a teljes mértékben elutasítók aránya 20%).

22. táblázat

„A külföldiek elveszik a munkalehetőséget a magyarok elől, és ezért van a sok munkanélküli.” Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	290	19,0	20,5
2	173	11,3	12,2
3	374	24,6	26,4
4	263	17,3	18,6
Teljes mértékben egyetért	317	20,8	22,4
Nem tudja, nem válaszol	107	7,0	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A júliusi adatfelvétel során úgy fordítottuk meg a fenti állítást, hogy arról érdeklődtünk, hogy a kérdezettek szerint hozzájárulnak-e a külföldi vállalkozók ahhoz, hogy több munkalehetőség legyen az országban. Látható, hogy ez az állítás nem logikai ellenpárja a májusban megfogalmazott vélekedésnek. Az eredmények azt mutatják, hogy a válaszadók sem tartják kizártnak, hogy mindkét állítás igaz. A válaszolók egy jelentős hányada ugyanis egyetért azzal, hogy a külföldiek új munkalehetőséghez juttatják az itteni munkavállalókat. Az állítással a választ adók 13%-a értett teljesen egyet, további 28%-uk pedig szintén egyetértését fejezte ki. Az állítással minden harmadik válaszadó részben egyet is ért, de részben el is utasítja, ami ebben a kérdéssorban viszonylag alacsony arányt jelent. A véleményt részben és teljesen tagadók aránya egyaránt 12–12%. Széles rétegekben él tehát a kép a munkahelyet teremtő külföldiekről is.

23. táblázat

„A külföldi vállalkozók hozzájárulnak ahhoz, hogy több munkalehetőség legyen az országban.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	161	10,7	12,3
2	163	10,9	12,4
3	440	29,2	33,4
4	375	24,9	28,5
Teljes mértékben egyetért	177	11,8	13,4
Nem tudja, nem válaszol	187	12,4	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Kevesebben gondolják úgy, hogy a külföldiek lebecsülik a magyarokat. A válaszadók 30%-a értett egyet a kijelentéssel, ugyanakkor 41%-uk nem gondolja, hogy ez igaz lenne. Viszonylag sokan vélekednek ellenben úgy, hogy a külföldiek elismerik a magyarok értékeit, teljesítményét, bár az állítással szembehelyezkedők némileg többen vannak, mint az azzal többé-kevésbé azonosulók. A válaszolók 9%-a ért teljesen egyet a vélekedéssel, és további 23%-uk szintén valamilyen szintű egyetértését fejezte ki. Az állítást jórészt elutasítók aránya 17%, míg a vélekedést teljesen elvetők a júliusi minta 14%-át teszik ki. A köztes álláspontot elfoglalók ennél a kérdésnél ismét kicsit többen vannak, de nem látványos mértékben: a válaszolók 37%-a helyezte középre saját véleményét.

24. táblázat

„A külföldiek lebecsülik a magyarokat.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	316	20,8	24,8
2	212	14,0	16,7
3	369	24,2	28,9
4	187	12,3	14,7
Teljes mértékben egyetért	190	12,5	14,9
Nem tudja, nem válaszol	249	16,4	–
Összesen	1523	100,0	100,0

25. táblázat

„A külföldiek elismerik a magyarok értékeit, teljesítményét.” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	179	11,9	14,5
2	215	14,3	17,5
3	450	29,9	36,6
4	279	18,6	22,7
Teljes mértékben egyetért	107	7,1	8,7
Nem tudja, nem válaszol	273	18,2	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Az érvényes választ adó megkérdezettek 38%-a véli úgy, hogy a külföldiek nem tartják be a törvényeket. Hasonlóan magas továbbá azoknak az aránya, akik köztes álláspontra helyezkednek a kérdésben, az ötfokú skálán a hármast bejelölők aránya szintén 38%. Csupán a válaszadók 11%-a utasítja el teljes mértékben a kijelentést.

26. táblázat
„A külföldiek nem tartják be a törvényeket.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	147	9,7	11,3
2	166	10,9	12,8
3	491	32,2	37,8
4	258	16,9	19,9
Teljes mértékben egyetért	235	15,5	18,1
Nem tudja, nem válaszol	225	14,8	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A külföldiek törvényiszteletére vonatkozó pozitív állítás ambivalens érzéseket váltott ki sokakból. E kérdés esetében az állításra is-is választ adók aránya ismét magas. A válaszolók 46%-a áll pontosan középen az elutasítás és az elfogadás között. A véleménnyel teljes mértékben egyetértők aránya csupán 5%, és 13%-ot tesznek ki azok, akik nem teljes egyetértésüket fejezték ki. A válaszolók 23%-a határozottan cáfolja, hogy a külföldiek törvényiszteleők lennének, míg további 13%-ot tesznek ki azok, akik teljes mértékben elutasítják ezt az állítást.

27. táblázat
„A külföldiek törvényiszteleők.” A válaszok megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	171	11,4	13,5
2	286	19,0	22,6
3	584	38,9	46,2
4	164	10,9	13,0
Teljes mértékben egyetért	60	4,00	4,7
Nem tudja, nem válaszol	238	15,9	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Az adatok azt mutatják, hogy a magyar felnőtt állampolgárok többsége nem kívánja a külföldiekre hárítani az idegenellenesség létezését. Mindössze minden harmadik válaszadó véli úgy, hogy a külföldiek tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban – közülük csak minden második ért teljes mértékben egyet a kijelentéssel. A kérdésben bizonytalankodók aránya 28%, és a válaszolók közel 40%-át teszik ki azok, akik szerint az állítás nem állja meg a helyét. Emellett a válaszadók 24%-a teljes mértékben elutasítja az állítást. Ez utóbbi adatok különösen érdekesek annak fényében,

hogy a kérdezés során csupa negatív tulajdonságot soroltunk fel. Az állampolgárok többsége tehát még ebben a szövegekörnyezetben sem mutatott éles idegenellenességet.

28. táblázat

„A külföldiek tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	316	20,8	23,7
2	211	13,8	15,8
3	369	24,2	27,6
4	221	14,5	16,6
Teljes mértékben egyetért	218	14,3	16,3
Nem tudja, nem válaszol	188	12,4	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Sokakat készített véleményalkotásra az az állítás, miszerint a külföldiek nem tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban. Viszonylag kevesen tagadták meg a válaszadást, arányuk a teljes minta mintegy 13%-a. A kérdésben a válaszolók közül is viszonylag sokan vallottak színt (a választ adók közel kétharmada), és a színt vallók többsége inkább egyetért ezzel az állítással, mintsem tagadná azt. A válaszolók 17%-a teljesen azonosul a véleménnyel, és további ötödük szintén határozott egyetértését fejezte ki. A bizonytalankodók aránya ezúttal csupán 34%. A határozottan, de nem teljesen ellenzők táborának aránya a válaszolók 17%-ára rúg, míg az idegenellenességet teljesen a külföldiekre hárítók aránya 12%.

29. táblázat

„A külföldiek nem tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban.”
A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	153	10,2	11,7
2	225	15,0	17,2
3	447	29,8	34,2
4	264	17,6	20,1
Teljes mértékben egyetért	220	14,7	16,8
Nem tudja, nem válaszol	193	12,8	–
Összesen	1503	100,0	100,0

A megkérdezettek közül nem túlságosan sokan gondolják úgy, hogy a privatizáció során csak a külföldiek tudtak meggazdagodni: A válaszadók 27%-a vélekedik így – közülük minden második ért egyet teljes mértékben a kijelentéssel. Az állítást többé-kevésbé elutasítók aránya 44%.

30. táblázat
„A privatizáció során csak a külföldiek tudnak meggazdagodni.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	404	26,5	30,9
2	171	11,2	13,1
3	377	24,8	28,9
4	176	11,6	13,5
Teljes mértékben egyetért	176	11,6	13,5
Nem tudja, nem válaszol	219	14,4	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Úgy tűnik nehéz volt választ adni arra kérdésre, hogy a külföldiek hazaitól eltérő tapasztalatai és ismeretei az ország javát szolgálják-e. A szóban forgó állítás esetében ismét meglehetősen magas volt a magukat középre helyezők aránya: ők a választ adók csoportjának 47%-át tették ki. Továbbá viszonylag magas volt a válaszadással meg sem próbálkozók aránya: majdnem minden ötödik kérdezett utasította el a véleményalkotást ebben a kérdésben. A külföldiek országot gazdagító szerepéről a válaszadók 8%-a vélekedik teljes mértékben pozitívan. További 18%-uk fejezte még ki egyetértését az állítással. Az ellenzők tábora alig nagyobb az állítással egyetértőkénél. A jórészt elutasítók aránya 16%, míg a vélekedést teljesen elvetők a válaszadók 11%-át teszik ki.

31. táblázat
„A külföldiek hazaitól eltérő tapasztalata, ismerete, felkészültsége
az ország javát szolgálja.” A válaszok megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	132	8,8	10,8
2	194	12,9	15,8
3	577	38,4	47,1
4	223	14,8	18,1
Teljes mértékben egyetért	101	6,7	8,2
Nem tudja, nem válaszol	277	18,4	–
Összesen	1503	100,0	100,0

A negatív és pozitív állítások összevetéséből látható, hogy a negatív állításokkal szemben könnyebben fogalmazzák meg véleményüket az állampolgárok. Ugyanakkor nagyobb ambivalencia jellemzi a válaszadókat, amikor olyan pozitív állításokat fogalmazunk meg, amelyekkel azonosulni nem tudnak. Ugyanis pozitív tartalmuk miatt azok elvetése sokak számára nehezen vállalható. Mindazonáltal van néhány kérdés, amelyben határozottan megfogalmazzák az emberek elutasító álláspontjukat, némely esetben pedig egyetértésüket a pozitív állítással.

A külföldiekkel szembeni attitűdökre vonatkozó kérdéssor harmadik része négy, egymással jól összevethető kérdést tartalmazott. Ebben a részben arra voltunk kíváncsi-

ak, hogy a különböző nemzetiségű bevándorlók között milyen különbséget tesznek az állampolgárok. Az alapkérdés az volt, hogy kapjon-e letelepedési engedélyt egy büntetlen előéletű, munkával rendelkező külföldi. A négy kérdésben négy különböző nemzetiséget neveztünk meg: ausztriai, romániai magyart, romániai románt, valamint kínait.

32. táblázat

„Leteledési engedélyt kaphat egy büntetlen előéletű, munkával rendelkező ausztriai származású külföldi.”

Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	170	11,2	12,1
2	66	4,3	4,7
3	246	16,1	17,5
4	263	17,3	18,7
Teljes mértékben egyetért	661	43,4	46,9
Nem tudja, nem válaszol	117	7,6	–
Összesen	1523	100,0	100,0

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az emberek többsége nem találta kifogásolni valót abban, hogy egy munkával rendelkező ausztriai letelepedjen Magyarországon. A válaszadók 47%-a teljes mértékben egyetértene egy ilyen intézkedéssel, és további 19%-uk fejezte ki egyetértését. Az ellenzők aránya csupán 17%.

33. táblázat

„Leteledési engedélyt kaphat egy büntetlen előéletű, munkával rendelkező romániai magyar származású külföldi.”

Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Egyáltalán nem ért egyet	191	12,5	13,4
2	86	5,7	6,0
3	289	19,0	20,2
4	256	16,8	17,9
Teljes mértékben egyetért	605	39,7	42,4
Nem tudja, nem válaszol	96	6,2	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Kismértékben kedvezőtlenebb a kép a romániai magyar bevándorló esetében. Ekkor 42% a teljes mértékben egyetértők aránya, és 18% a további egyetértőké. Az ellenzők a válaszadók 19%-át teszik ki. Az előző kérdéshez viszonyítva a teljes mértékben egyetértők csoportjánál 5 százalékpontos az eltérés az ausztriai bevándorló javára. Ez elég jelentős ahhoz, hogy ne tekintsük véletlennek. Az eltérésre okszerű magyarázatot nem tudunk adni. Ennek okainak feltárását más módszerrel kell megkísérelnünk.

34. táblázat
Letelepedési engedélyt kaphat egy büntetlen előéletű, munkával rendelkező
romániai román származású külföldi.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	500	32,8	35,3
2	236	15,5	16,7
3	267	17,5	18,8
4	129	8,5	9,1
Teljes mértékben egyetért	285	18,7	20,1
Nem tudja, nem válaszol	105	6,9	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Radikálisan eltér viszont az előzőektől a romániai román bevándorlásának ügyében elfoglalt többségi álláspont. A válaszadók ötöde értett teljes mértékben egyet a letelepedési engedély megadásával, és további 9%-uk fejezte ki egyetértését. A válaszadók többsége ugyanakkor ellenezte, hogy egy büntetlen előéletű, munkával rendelkező romániai román letelepedési engedélyt kapjon. A válaszolók 35%-a a románok letelepedését teljes mértékben elutasította.

35. táblázat
„Letelepedési engedélyt kaphat egy büntetlen előéletű, munkával rendelkező
kínai származású külföldi.”
Az állítást különböző mértékben elfogadók és elutasítók megoszlása

	<i>Válaszok megoszlása</i>	<i>Százalék</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
Egyáltalán nem ért egyet	511	33,5	36,2
2	236	15,5	16,7
3	286	18,8	20,3
4	125	8,2	8,9
Teljes mértékben egyetért	252	16,6	17,9
Nem tudja, nem válaszol	113	7,4	–
Összesen	1523	100,0	100,0

Meglepetést okozhat, hogy a kínaiakkal szemben nem elutasítóbbak az állampolgárok, mint a románokkal. A kínaiak esetében 18% a teljes egyetértők aránya, és 9% a további egyetértőké.

A júliusi adatfelvételben a szóban forgó kérdéseket több ponton megváltoztattuk. Egyrészt külön felhívtuk a kérdezettek figyelmét arra, hogy a letelepedő munkavállalók az állam elkölthető adóbevételeit növelhetik. Másrészt ugyanakkor nem egyes személyek letelepedéséről érdeklődtünk, hanem többes számban általában a letelepedésről.

Az eredmények azt mutatják, hogy nagyobb számban a külföldiek letelepedését általában az állampolgárok még akkor sem támogatnák, ha cserébe a költségvetés lehetőségei javulnának. A válaszadók 18%-a értett teljes mértékben egyet azzal, hogy az adóbev-

telek növelésének érdekében az itt dolgozó ausztriai származású külföldiek letelepedési engedélyt kapjanak. Ezt az elgondolást még további 18%-uk támogatta. A köztes álláspontra helyezkedők aránya 27%. A többé vagy kevésbé elutasítók aránya együttesen 38%. Nagyon hasonló a romániai magyarok letelepedésével kapcsolatos álláspont is. A válaszadók 18%-a teljes mértékben támogatná az ötletet, további 17%-uk pedig, ha nem is teljes mértékben, de határozottan a letelepedés engedélyezése mellett lenne. A bizonytalanok aránya 25%, a határozottan, de nem teljes mértékben ellenzőké pedig 12%. Az ötletet teljesen elutasítók aránya a válaszadók 28%-át teszi ki. Jóval nagyobb az elutasítottsága annak az elgondolásnak, miszerint romániai románok telepednének le annak érdekében, hogy növekedjenek az állam adóbevételei. Egy ilyen intézkedéssel teljes mértékben mindössze csak a válaszadók 4%-a értene egyet. A további egyetértők aránya is csupán 3%. A bizonytalanok aránya 14%. A felnőtt népesség nagy többsége tehát ezt az elképzelést elutasítja. A nem teljesen elutasítók aránya 19%. Ez azt jelenti, hogy az elképzeléssel teljes mértékben szembehelyezkedők aránya rendkívül magas, mintegy 61%. Az előbbiekhöz hasonló a helyzet a kínaiak letelepedésével kapcsolatban is. Az adóbevételek növelésének az érdekében csupán a válaszadók 6%-a támogatja többé-kevésbé a kínaiak letelepedését. 17% a bizonytalanok aránya, és 18%-ot tesznek ki azok, akik nem teljes mértékben, de elutasítják a kínaiak letelepedésének a gondolatát. A gondolatot teljesen elutasítók aránya mintegy 58%.

A júliusi felmérésben egy új típusú kérdés segítségével is megpróbáltuk feltárni a bevándorlással kapcsolatos állampolgári preferenciákat. Nem a letelepedésről érdeklődtünk csupán, hanem felhívtuk a figyelmet annak egy fontos mozgatórugójára a befogadó állam szempontjából: az adó- és járulékfizető munkavállalók és vállalkozók pótlási lehetőségére. A kérdést természetesen tömören és leegyszerűsítve tehetjük csak fel, ami hátráltatta, hogy teljes mértékben döntésképesek legyenek a válaszadók. Pontosan arról kérdeztük a felkeresett embereket, hogy szerintük a kormány engedélyezze-e több külföldi letelepedését az adóbevételek növelése érdekében, hogy így több juthasson oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra vagy inkább költsön kevesebbet a szóban forgó szolgáltatásokra.

A válaszadók ötöde úgy vélte, hogy a felkínált két alternatíva egyike sem megfelelő, és más megoldásnak is léteznie kell a költségvetés problémáinak megoldására. A bevándorlás növelésének ötletével csupán a válaszadók 17%-a értett egyet. Azaz a választ adók 63%-a inkább a takarékos költségvetést támogatná, mintsem újabb külföldiek letelepedését kelljen megtapasztalnia Magyarországon. A felmérés adatai tehát a bevándorlás nagyfokú elutasítottságát jelzik. Ugyanakkor ismételten fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a kérdésfeltevés tovább finomítható, és a későbbi kutatásokban tovább finomítandó. S kérdéses az is, hogy a bevándorlás nagyfokú elutasítása egyértelmű külföldi ellenességet jelent-e, vagy pedig csak a javasolt módot utasítják el.

36. táblázat

„Véleménye szerint a kormány engedélyezze-e több külföldi letelepedését az adóbevételek növelésének céljából, hogy többet költhessen oktatásra, egészségügyre, nyugdíjakra?” A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Engedélyezze, hogy többet költhessen	233	15,5	17,0
Ne engedélyezze, és költsön kevesebbet	863	57,4	62,9
Találjon más megoldást a juttatások fedezésére	275	18,3	20,1
Nem tudja, nem válaszol	131	8,8	–
Összesen	1503	100,0	100,0

Tovább árnyalja az imént tárgyalt kérdésre adott válaszok megítélésének a kérdését, ha azokat összevetjük azzal, a májusi kérdőívben is szereplő kérdéssel, amely általánosságban érdeklődik a bevándorlással szembeni attitűdökről. A kérdés arra vonatkozott, hogy a Magyarországra bevándorlók számát növelni, megtartani vagy csökkenteni kellene-e. A júliusi felmérésben csupán mintegy 4%-ot tett ki azoknak az aránya, akik a bevándorlás növelése mellett voltak. A status quo fenntartása mellett állt ki a válaszolók 35%-a. A kismértékű csökkentést támogatta a választ adók 29%, míg 32%-ot tett ki a jelentős csökkentést preferálók aránya. Ezekhez az arányszámokhoz képest az előbbieken tárgyalt kérdés esetében jelentkező 17%-os támogatottsági arány viszonylag magasnak mondható.

37. táblázat

„Az Ön véleménye szerint a Magyarországra bevándorlók számát növelni kell-e vagy csökkenteni?” A válaszok megoszlása a júliusi felmérésben

	Válaszok megoszlása	Százalék	Érvényes válaszok százaléka
Lényegesen növelni kellene	4	0,3	0,3
Egy kicsit növelni kellene	57	3,8	4,1
Ezen a szinten kellene tartani	489	32,5	34,9
Kicsit csökkenteni kellene	406	27,0	28,9
Lényegesen csökkenteni kellene	446	29,7	31,8
Nem tudja, nem válaszol	100	6,7	–
Összesen	1503	100,0	100,0

A májusi felmérésben egyébiránt nagyon hasonló arányban támogatták az egyes opciókat. Mindazonáltal akkor a bevándorlás támogatottsága árnyalatnyival még alacsonyabb volt (a növeléspártiak aránya kevesebb, mint 3%-ot tett ki a júliusi 4%-kal szemben, míg a csökkentést támogatók aránya 64%-ra rúgott a későbbi 61%-kal szemben), ami a véletlen mellett esetlegesen az eltérő kérdőív-kontextusnak is köszönhető.

A válaszadók reagálása a kérdések megfogalmazási módjára

A külföldiekhez való viszonyt jelentősen befolyásolhatja, hogy miként érzékeljük jelenlétüket: bűnözéssel kapcsolatban vagy turistaként stb. Fontos lehet azonban az is, hogy miként tekintünk rájuk, hogyan fogalmazunk, amikor róluk beszélünk. Ezzel a kérdéssel évtizedek óta foglalkozik a szakirodalom, elsősorban bizonyos konkrét kisebbségi csoportok elnevezésével kapcsolatban. A tárgyra vonatkozó kutatások eredményei nyomán terjedt el, hogy bizonyos csoportok közkeletű elnevezésének megváltoztatását kezdeményezték annak érdekében, hogy az adott csoportot a régi elnevezéshez tapadt előítéletektől meg lehessen szabadítani.

Ezekre az eredményekre is építve terveztük meg kutatásunk kérdőívét. A külföldiekkel kapcsolatos kérdéssort kétféleképpen tettük fel a kérdezettek véletlenszerűen kettéosztott két csoportjának. A kérdezettek egyik csoportjának, mint ahogyan erről már a korábbiakban említést tettünk végig külföldiekről beszéltünk, a másinak pedig mindig idegeneket említettünk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a negatív kicsengésű idegen szó befolyásolja-e az emberek véleményét, vagy a preferenciáik erősebbek annál, hogy egy-egy szó hatására megváltoztassák állításaikat.

A májusi adatok azt mutatják, hogy a megkérdezett emberek viszonylag erős preferenciákkal rendelkeznek a szóban forgó kérdésekre vonatkozóan. Ugyanis gyakorlatilag semmilyen eltérés nem tapasztalható a kétféle kérdésfeltevésre adott válaszok megoszlásában. Azaz minden alkalommal nagyjából hasonló arányban értettek egyet a kijelentésekkel akkor, amikor külföldiekről beszéltünk, mint akkor, amikor idegenekről esett szó. A negatív jellemzőket tartalmazó hosszú kérdéssorból alig található olyan változó, amelynél az egyes válaszkategóriákban – a statisztikai hibahatáron bőven belül lévő – 1–2 százalékpontos eltérésnél nagyobb különbség van a két csoport véleménye között. Ráadásul az egyes válaszkategóriákon belül mutatkozó különbségeket kiegyenlíti a szomszédos kategóriákra adott válaszok, azaz az egyetértők, illetve egyet nem értők aránya még több esetben majdnem pontosan egyezik. Egyedül a kínai munkavállaló betelepülésével kapcsolatban tapasztalható némi különbség. Azaz azok körében, akiknek kínai származású idegen letelepedéséről kérték ki a véleményét, az intézkedés támogatottsága 24%-os, míg a másik csoport esetében ez az arány 29%. Azonban ez az egy eltérés érdemi tendenciákra nem utal.

A júliusi kérdőívben – ahol a kérdésfeltevés módja különbözött a májustól – a két alminta, függetlenül attól, hogy idegenekről vagy külföldiekről kérdezték őket szintén nagyjából azonos módon vélekedett a felolvasott állításokról. Ugyanakkor néhány esetben az előzetes várakozásoknak megfelelően, kismértékben negatívabb volt az „idegenek” megítélése, mint a „külföldieké”. Példának okáért a vonatkozó almintába tarto-

zók 27%-a értett egyet azzal, hogy a külföldiek tapintatosak. Ugyanakkor a másik alcsoportba tartozóknak csupán 21%-a gondolta ugyanezt az „idegenekről”. Az állítást tagadók arányaiban is hasonló eltéréseket tapasztalhatunk. A „külföldiekről” a válaszolók 22%-a vélekedett úgy, hogy nem igaz, hogy tapintatosak lennének, miközben az „idegenekkel” kapcsolatban a megfelelő almintában a válaszolók 28%-a fogalmazott meg ilyen véleményt. (A statisztikai tesztek azt mutatják, hogy a két al minta megoszlása közötti különbség csak nagyon kis eséllyel lehetett a véletlen műve.) Különbségek tapasztalhatóak a „külföldiek” és az „idegenek” egészségével kapcsolatos véleményekben is. Az eltérések nem nagymértékűek, de mindenképpen szignifikánsak. A vonatkozó almintában a választ adók 37%-a tagadta, hogy az idegenek egészséges életmódot folytatnának. Ugyanez az aránya a külföldiek esetében csupán 30%.

Érdekes módon 10%-os szinten szignifikánsnak bizonyult a két al minta közötti különbség az osztrákok bevándorlására vonatkozó kérdés esetében is, ám ebben az esetben inkább megosztotta az „idegen” kifejezés a válaszadókat, mintsem egyértelműen pozitív vagy negatív irányba terelte volna őket. Inkább pozitív csengése volt azonban az „idegen” kifejezésnek akkor, amikor a romániai magyarok bevándorlásáról kértük ki a felkeresett emberek véleményét (igaz, ez esetben a különbségek nem olyan számottevőek, a két al minta megoszlása közötti eltérés csak 20%-os szinten szignifikáns, azaz viszonylag nagy az esélye, hogy a differenciák a véletlennek köszönhetőek). A kínaiak esetében szintén azt tapasztaltuk, hogy számukra, ha kismértékben is, de kedvezőbb az „idegen” kifejezés, mint a „külföldi” – legalábbis akkor, ha bevándorlásról van szó.

Az attitűdök együttesének struktúrája

Az előző fejezetben ismertetett kérdésekben igyekeztünk a bevándorlásra és a külföldiekre vonatkozó attitűdök különböző aspektusait feltárni. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kérdésekre adott válaszok nem feltétlenül függetlenek egymástól. Valószínűsíthető például, hogy az a válaszadó, aki önzőnek tartja a külföldieket, egyúttal úgy véli, hogy az idegenek nem segítőkészek. Ugyanígy, aki negatív véleménnyel van a külföldiekről, feltételezhetően kisebb eséllyel támogatja a bevándorlást stb. Mindazonáltal az egyes kérdések között az egyéni élethelyzetek, és tapasztalatok nyomán szóródhat az emberek véleménye. Más problémákat lát a külföldiek jelenléte nyomán az, aki főleg megélhetési céllal ide érkezett külföldiekkel találkozik, mint az, aki gazdagabb országból ideérkező turistákkal vagy ingatlanvásárlókkal áll gyakrabban kapcsolatban.

A részletesebb empirikus elemzés megkezdése előtt tisztán kell látnunk abban a kérdésben, hogy a vizsgált vélemények esetében mennyire függenek össze a különböző kérdésekre adott válaszok. Másképpen fogalmazva azt kell tudnunk, hogy az emberek

külön-külön alakítják-e ki véleményüket az egyes kijelentésekkel kapcsolatban, vagy létezik néhány alapvető dimenzió, amelyben megítélik a külföldiekhez és a bevándorláshoz való viszonyukat, és ezek számos kérdésre adott válaszokat meghatározzák. A leginkább szélsőséges eset az, amikor az emberek egy dimenzióban értékelik a témát, azaz arra vonatkozóan létezik preferenciájuk, hogy szeretik-e a külföldieket vagy sem. Amennyiben pozitív a hozzáállásuk, mindenben pozitív véleményt fejtenek ki, és nem félnek a bevándorlástól sem, a negatív hozzáállás viszont minden kérdésben elutasítást, illetve rossz véleményt eredményez. A részletes elemzés előtt azért van szükség a vélemények struktúrájának az ismeretére, mert nem mindegy, hogy milyen logika alapján tekintjük át a különböző társadalmi-demográfiai csoportok témáról alkotott véleményét. Amennyiben a különböző kérdésekre adott válaszok nem korrelálnak egymással, akkor szerencsésebb lehet, ha minden egyes kérdést abból a szempontból tekintünk át, hogy a különböző társadalmi-demográfiai csoportok által adott válaszok között milyen különbségek találhatók. Ha azonban a különböző kérdésre adott válaszok szorosan összekapcsolódnak (azaz, ha a válaszok mögött valamilyen egységes általános attitűd húzódik meg), akkor sokkal jobb áttekintést kapunk a preferenciák társadalmi meghatározottságáról, ha maguk a társadalmi-demográfiai csoportok alkotják az elemzés kiindulópontját, és az attitűdökre vonatkozó kérdéseket némileg összevontan tárgyaljuk.

A vélemények struktúráját faktorelemzés segítségével tárjuk fel. Ez a módszer a kérdésekre adott válaszok korrelációjára alapozva a vélemények mögött meghúzódó látens dimenziókat mutatja meg. A vélemények struktúrájával kapcsolatban nem célunk mindenre kiterjedően részletes elemzést végezni. A lehető legegyszerűbb módszerekkel dolgozunk, és a legegyszerűbb feltevésekkel élünk – olyanokkal, amelyeket egy kifinomultabb elemzésben nem feltétlenül alkalmazhatnánk.

Az alábbiakban ismertetett faktorelemzés során a kiindulópontunk a májusi felmérés során mért attitűdváltozók csoportja – összesen 22 kérdés. A faktorelemzés ezek alapján próbálja felrajzolni a vélemények valós térképét. A számításokat az SPSS programcsomag segítségével végezzük. Az alábbi, teljességre nem törekvő elemzésben a kérdésre adott válaszokat nyers formájukban vonjuk be az elemzésbe, azaz az ötfokozatú skálán adott válaszokat nem transzformáljuk át másmilyen skálára. Ezt bizonyos leegyszerűsítő feltevések alkalmazásával megtehetjük, és komoly információs többlethez jutunk általa. A faktorelemzést maximum-likelihood módszerrel végezzük.⁸ Számunkra legtöbb kiinduló információt az ún. rotálatlan nyers megoldás jelenti, ahol az elemzés után a változókat nem igazítjuk mesterségesen hozzá egyes dimenziókhoz.

⁸ Az elemzéseket a gyakran alkalmazott főkomponensek módszerével is elvégeztük. A következtetések lényege azonos a két módszer alkalmazása esetén. Mindazonáltal a második és harmadik faktor értelmezése némileg eltérő lehet a főkomponensek módszerével készített faktorsúly-mátrixban.

Ahogy utaltunk rá, a májusi felmérés eredményeit ismertetjük részletesebben, mivel ez némileg tisztábban mutatja a vélemények mögött meghúzódó általános attitűdöket. A júliusi vizsgálatban ugyanis az elemzéshez kevesebb változó állt rendelkezésünkre, továbbá a kérdezési módból adódóan (pozitív jellemzők) magasabb volt a bizonytalanok aránya.

38. táblázat

*A külföldiekre vonatkozó attitűdök dimenziói. Maximum likelihood módszerrel végzett faktorelemzés a májusi felmérés 22 attitűd változója alapján.
A sajátértékek vektora*

<i>Faktor száma</i>	<i>Sajátérték</i>	<i>Magyarázott variancia (%)</i>	<i>Kumulatív %</i>
1	8,81	40,06	40,06
2	2,09	9,52	49,58
3	1,45	6,59	56,17
4	0,94	4,25	60,42
5	0,89	4,05	64,47
6	0,80	3,65	68,12
7	0,69	3,15	71,27
8	0,67	3,04	74,31
9	0,62	2,82	77,14
10	0,59	2,66	79,80
11	0,54	2,45	82,25
12	0,52	2,36	84,61
13	0,51	2,31	86,92
14	0,47	2,13	89,05
15	0,41	1,89	90,93
16	0,39	1,79	92,72
17	0,35	1,60	94,33
18	0,35	1,59	95,91
19	0,34	1,53	97,44
20	0,24	1,07	98,51
21	0,18	0,80	99,31
22	0,15	0,69	100,00

Az elvégzett elemzés eredményei azt mutatják, hogy a véleményeket egy dimenzióban is viszonylag jól le lehet írni, és ha háromnál több dimenzióban akarjuk a preferenciákat ábrázolni, akkor egyre kevesebb újat tudunk mondani az adatokról. Az elemzés során, a különféle konvenciókkal egybecsengően úgy véltük, hogy három dimenzióban lehet a leginkább a 22 kérdésben elfoglalt állampolgári véleményeket egyszerűen leírni. Ezek közül a vélemények kialakításában egy játszik kulcsszerepet, emellett a másik kettő inkább kiegészítő jellegű.

39. táblázat

A külföldiekre vonatkozó attitűdök dimenziói. Maximum likelihood módszerrel végzett faktorelemzés a májusi felmérés 22 attitűd változója alapján.

Faktorsúlyok mátrixa: rotálatlan megoldás

	1. faktor	2. faktor	3. faktor
Meg kell szabni, hogy évente hány külföldi települhet le Mo-n	0,35	-0,08	0,36
Akik nem képesek beilleszkedni, vissza kell térni saját hazájukba	0,31	-0,04	0,28
A tőlünk menedéket kérők közül senkit sem szabad befogadni	0,56	0,03	0,25
Nem kell, hogy külföldiek éljenek itt, meg kell szabadulni tőlük	0,63	0,02	0,25
Szigorúbban kellene fellépni a bevándorlókkal szemben	0,51	-0,03	0,33
A külföldiek erőszakosak	0,77	0,33	-0,11
A külföldiek nincsenek tekintettel senkire	0,81	0,36	-0,17
A külföldiek önzők	0,79	0,36	-0,18
A külföldiek nem segítőkészek	0,73	0,30	-0,11
A külföldiek miatt növekszik a bűnözés	0,63	0,24	0,12
A külföldiek jobb anyagi körülmények között élnek, mint a magyarok	0,54	0,20	0,05
A külföldiek között sok a beteg	0,53	0,22	0,11
A külföldiek elveszik a munkalehetőséget a magyarok elől	0,57	0,12	0,29
A külföldiek lebecsülik a magyarokat	0,65	0,27	0,15
A külföldiek nem tartják be a törvényeket	0,66	0,22	0,19
A külföldiek tehetnek arról, hogy idegenellenesség van	0,63	0,20	0,16
A privatizáció során csak a külföldiek tudnak meggazdagodni	0,56	0,12	0,10
Letelepedési engedélyt kaphat egy ausztriai származású	-0,44	0,31	-0,01
Letelepedési engedélyt kaphat egy romániai magyar származású	-0,51	0,30	-0,01
Letelepedési engedélyt kaphat egy romániai román származású	-0,69	0,63	0,08
Letelepedési engedélyt kaphat egy kínai származású	-0,67	0,57	0,04
Az Ön véleménye szerint a Magyarországra bevándorlók számát:	0,51	-0,11	0,30

Az eredmények szerint tehát létezik az idegenellenességnek egy általános dimenziója, amely kiemelt szerepet játszik a külföldiekkel kapcsolatos bármilyen vélemény kialakításában. Ennek a dimenzióknak a negatív sztereotípiákkal van a legerősebb kapcsolata, azonban érezhetően kapcsolódik a bevándorlással kapcsolatos kérdésekhez is. A második dimenzió a munkával rendelkező külföldiek letelepedési engedélyére vonatkozó kérdés-sorhoz kapcsolódik. Azonban látnunk kell, hogy a letelepedésre vonatkozó kérdések is legalább olyan erősen kapcsolódnak az első faktorhoz, mint a másodikhoz.

Érdeemes egy pillantást vetni az ún. rotált megoldásra is, ahol a vektortér forgatásával azt próbáljuk elérni, hogy az egyes kérdések leginkább egy faktorhoz, és egyszerre ne többhöz kapcsolódjanak. Ez nem feltétlenül ad jobb képet a változók struktúrájáról, de bizonyos esetekben így könnyebben értelmezhető, világosabb megoldásokat kaphatunk. A rotált megoldással jobban kimutatható az idegenek jellemzőiről alkotott véleményt kifejező dimenzió, valamint két bevándorlási dimenzió jobban elkülöníthető, de ezáltal az első dimenzió kevésbé tekinthető általános idegenellenességi faktornak.

40. táblázat

*A külföldiekre vonatkozó attitűdök dimenziói. . Maximum likelihood módszerrel végzett faktorelemzés a májusi felmérés 22 attitűd változója alapján.
Faktorsúlyok rotált mátrixa: varimax rotálás*

	1. faktor	2. faktor	3. faktor
Meg kell szabni, hogy évente hány külföldi települhet le Mo-n	0,10	0,16	0,47
Akik nem képesek beilleszkedni, vissza kell térni saját hazájukba	0,12	0,13	0,38
A tőlünk menedéket kérők közül senkit sem szabad befogadni	0,36	0,22	0,44
Nem kell, hogy külföldiek éljenek itt, meg kell szabadulni tőlük	0,40	0,27	0,47
Szigorúbban kellene fellépni a bevándorlókkal szemben	0,26	0,22	0,50
A külföldiek erőszakosak	0,80	0,19	0,18
A külföldiek nincsenek tekintettel senkire	0,87	0,20	0,15
A külföldiek önzők	0,86	0,20	0,13
A külföldiek nem segítőkészek	0,75	0,20	0,17
A külföldiek miatt növekszik a bűnözés	0,58	0,13	0,35
A külföldiek jobb anyagi körülmények között élnek, mint a magyarok	0,50	0,13	0,25
A külföldiek között sok a beteg	0,49	0,09	0,30
A külföldiek elveszik a munkalehetőséget a magyarok elől	0,41	0,15	0,49
A külföldiek lebecsülik a magyarokat	0,60	0,11	0,38
A külföldiek nem tartják be a törvényeket	0,56	0,14	0,42
A külföldiek tehetnek arról, hogy idegenellenesség van	0,54	0,15	0,38
A privatizáció során csak a külföldiek tudnak meggazdagodni	0,46	0,19	0,31
Letelepedési engedélyt kaphat egy ausztriai származású	-0,14	-0,49	-0,19
Letelepedési engedélyt kaphat egy romániai magyar származású	-0,19	-0,52	-0,21
Letelepedési engedélyt kaphat egy romániai román származású	-0,15	-0,91	-0,20
Letelepedési engedélyt kaphat egy kínai származású	-0,16	-0,83	-0,24
Az Ön véleménye szerint a Magyarországra bevándorlók számát:	0,23	0,29	0,48

A júliusi adatfelvétel során kevesebb, csupán 18 változó felhasználásával végeztük a faktorelemzést. Továbbá a válaszolók meglehetősen nagy hányada helyezkedett köztes álláspontra. Ezek a tényezők is hozzájárulhattak ahhoz, hogy az elemzés eredményeképp nem rajzolódik ki olyan határozott egyértelműséggel az idegenellenesség általános faktora, mint a május felmérés adatai alapján. Ugyanakkor ez alkalommal is jól elkülöníthető volt a szóban forgó idegenellenesség-faktor, csupán kisebb a befolyása, és az analízis eredményeképpen több más dimenzió is felfedezhető.

Mivel a különböző kérdésekre adott válaszok szorosan kapcsolódnak egymáshoz, a társadalmi-demográfiai tényezők vizsgálatát olyan struktúrában végezzük, hogy az ismertetés kiindulópontjai nem az egyes kérdések, hanem az egyes társadalmi csoportok lesznek.

A külföldiekkel szembeni attitűdök az egyes társadalmi-demográfiai csoportokban

Vizsgálatunkban áttekintettük azt is, hogy miben különbözik az egyes társadalmi-demográfiai csoportok külföldiekkel kapcsolatos attitűdje. Elsősorban az életkor, az iskolázottság, a foglalkozás, a lakóhely és a régió szerepét vizsgáltuk. Elemzésünk csak a legalapvetőbb vizsgálatok eredményeit tartalmazza. Az alábbiakban csak a legfontosabb, és legkönnyebben érzékelhető tényeket ismertetjük.

Alapvető tendenciának tekinthető, hogy az idősebbek kevésbé barátságosak a külföldiekkel szemben, és nagyobb mértékben ellenzik a bevándorlást, mint a fiatalok. Ez a generációs különbség a legtöbb kérdés esetében megmutatkozik. Persze vannak kivételek is. Például nincs különbség a különböző korosztályok között annak megítélésében, hogy meg kell-e szabni, hogy hány külföldi érkezzon Magyarországra. A legnagyobb különbség talán a külföldiek bűnözéssel való kapcsolatnak megítélésében mutatkozik – amennyiben negatív értékítéletet fogalmazunk meg. A 60 évesnél idősebbek 38%-a egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a külföldiek erőszakosak, míg a 40 év alattiak körében csupán 21% ez az arány. Továbbá az idősek 60%-a véli úgy, hogy a külföldiek miatt növekszik a bűnözés, miközben a 40 évesnél fiatalabbak körében csupán 37% vélekedik ugyanígy. Amikor azonban megfordítjuk az állítást, és tagadjuk a külföldiek bűnözésben játszott szerepét, csupán csekély korosztályos különbségeket tapasztalhatunk.

Érdekes külön szólni a különböző nemzetiségűek letelepedési engedélyével kapcsolatos vélemények korcsoportok szerinti megoszlásáról. Az ausztriai származású munkavállaló bevándorlásával kapcsolatban minden korosztályban kicsi az ellenérzés. Ennek ellenére némileg jobban támogatják a fiatalabbak az engedélyezést: a 40 évesnél fiatalabbak között a támogatók aránya 68%, a középkorosztályban 66%, míg a 60 évesnél idősebbek között 60%. Ezek a csekély különbségek is eltűnnek azonban akkor, amikor a romániai magyar munkavállaló letelepedésének ötletéről érdeklődünk. Különösen érdekes az egyes korosztályok esetében a megoszlások különbségét a két kérdés tekintetében összehasonlítani. A 40 évesnél fiatalabbak között érezhetően kisebb azok aránya, akik egy romániai magyar letelepedését támogatnák (59% az ausztriai bevándorlását támogató 68%-kal szemben). A 60% körüli támogatottság a romániai magyar bevándorló kapcsán még a középkorosztályok esetében is alacsonyabb szintet jelent az osztrák letelepedő támogatottságánál. Azonban a 60 évesnél idősebbek körében ugyanannyian támogatják a romániai magyar munkavállaló bevándorlási engedélyét, mint az osztrákét. Amikor a romániai román letelepedése kerül szóba a korosztályos különbségek élesebbé, de nem túl radikálissá válnak. A fiatalok harmada, a középkorúak 30%-a, az időseknek pedig 22%-a helyeselné a szóban forgó bevándorló letelepedését. Még erősebbé válnak a különbségek a kínaiak esetében. Nem elsősorban a támogatók arányában van nagy különbség, hanem a legidősebbek körében a kifejezetten ellenvéleményt megfogalmazók aránya magas: a fiatalok 47%-a ellenezné egy kínai letelepedését, míg a 60 évesnél idősebbek körében 62% ez az arány.

Amikor az összegző jellegű kérdést tesszük fel a bevándorlók számának kívánatos alakításáról, akkor a generációs különbségek ismét kisebbé válnak. A májusi felmérésben minden korosztály 63–66%-a csökkentené a letelepedők számát, a júliusban érdekes módon némileg nagyobb az eltérés, 56% és 68% között mozognak a korcsoportos ráták.

Az iskolai végzettség szerinti csoportok közötti különbségek élesebbek, mint a generációs eltérések. Az adatok általában azt mutatják, hogy az iskolázottabbak pozitívabb attitűdökkel rendelkeznek, mint a kevésbé iskolázottak. Példának okáért az alacsony végzettségűek 29%-a egyetért azzal a (májusi felmérésben szereplő) kijelentéssel, hogy nem kell, hogy külföldiek éljenek itt és meg kell szabadulni az itt lévőkkel is. A közepes végzettséggel rendelkezők körében az egyetértők aránya 15%, míg a magas végzettségűeknek csupán 4%-a ért egyet ezzel a kijelentéssel. Az alacsony végzettségűek 35%-a, a közepes végzettségűeknek a fele, a diplomásoknak pedig a 60%-a utasítja el a kijelentés tartalmát. Más kérdésekben is hasonló mértékű különbségek mutatkoznak. Különösen erős az eltérés annak megítélésében, hogy vajon a külföldiek miatt növekszik-e a bűnözés. A legfeljebb 8 általánost végzettségűek 56%-a egyetért ezzel az állítással, a közepes végzettségűeknél azonban csupán 37% az így vélekedők aránya. A főiskolát vagy egyetemet végzett állampolgárok körében ez az arány csupán 27%. Ha megfordítjuk a bűnözésre vonatkozó vélekedést, akkor a legfeljebb 8 általánost végzett válaszadók 57%-a tagadja, hogy a külföldieknek nincs érdemi szerepük a bűnözés alakulásában. A közepes végzettségűek körében minden második válaszadó vélekedett így, miközben a magas végzettséggel rendelkezők között csupán 39% ez az arány. Hasonlóan radikálisak az iskolai végzettség szerinti eltérések annak megítélésében is, hogy a külföldiek elveszik-e a munkalehetőségeket a magyarok elől.

A jelentős különbségek megfigyelhetőek azon kérdések esetében is, amelyek a munkával rendelkező bevándorlók letelepedéséről érdeklődnek néhány nemzetiség esetében. A magasabb iskolai végzettségűek nagyobb arányban támogatják minden típusú bevándorló letelepedését. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az alacsony végzettségűek érzékenyebbek arra, hogy nyugatról, illetve keletről érkezne-e a bevándorló. A diplomások ezzel szemben azt veszik nagyobb súllyal figyelembe, hogy a környező országokból érkezik-e a potenciális letelepedő, vagy hazánktól távol van eredeti hazája. A májusi felmérés alapján az alacsony végzettségűek 61%-a ért egyet azzal, hogy egy osztrák letelepedési engedélyt kapjon. A főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezők körében ez az arány 77%. A romániai magyar munkavállaló esetében az alacsony és közepes végzettségűek között kismértékben csökken a támogatók aránya: az előbbiek körében 56% adná meg az engedélyt. A diplomások között ugyanakkor a támogatási arány a romániai magyarok esetében ugyanakkora, mint az osztrák bevándorló tekintetében. Az alacsony végzettségűek 58%-a, a közepes végzettségűeknek a fele, a diplomásoknak pedig 26%-a ellenzi, hogy egy román munkavállaló letelepedhessen. A kínaiak esetében a legfeljebb közepes végzettséggel rendelkezők körében ugyanakkora az ellenzők tábora, mint a románok esetében. A támogatók arányában sincs érdemi különbség a román és a kínai

munkás megítélésében. A diplomások körében azonban más a helyzet: a kínai munkavállaló letelepedését 34%-uk ellenzi, szemben a románok esetében tapasztalt 26%-kal.

A képzettebbek a bevándorlásra vonatkozó általánosabb kérdések esetében is befogadóbbnak tűnnek, mint a kevésbé képzett állampolgárok, bár körükben is többségi álláspont a bevándorlás-ellenesség.

Érdeemes röviden áttekinteni a regionális különbségeket is. Az adatok azt mutatják, hogy nagyon jelentős különbségek az egyes országrészekben tapasztalható vélemények között nincsenek, de az eltérések így is mindenképpen figyelemre méltók. Az adatokat hét régióra bontva vizsgáltuk: Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld, valamint Dél-Alföld. A májusi felmérés adatai alapján megvizsgáltuk azt, hogy a régióként eltérő tapasztalatok miképpen érintik a külföldiekkel kapcsolatos negatív előítéleteket. Az egyes országrészekben ugyanis külföldiként mások, és más helyzetben jelennek meg.

A külföldiekkel szemben a közép-dunántúliak mutatkoznak a leginkább toleránsnak. Nagyon sok esetben az erre a régióra vonatkozó adatok kifejezetten kilógnak az ország többi részét jellemző, régióként nem túlságosan eltérő arányszámok közül. A negatív vélemények kifejtésében kérdésről kérdésre változik az, hogy a külföldieket rossz színben látók éppen melyik régióban vannak legtöbben.

Az erőszakosságra, önzőségre vonatkozó kijelentések esetében az ország déli részén élők körében a legmagasabb az állításokkal egyetértők aránya. Annak megítélésében, hogy a külföldiek miatt növekszik-e a bűnözés a dél-dunántúliak mellett az északkeleten élők is gyakran helyezkednek az idegeneket okoló álláspontra.

Megváltozik a régiók szerinti megoszlás, ha arról faggatjuk a kérdezetteket, hogy szerintük a külföldiek jobban élnek-e mint a magyarok. Ebben az esetben a nyugat- és dél-dunántúliak körében a legmagasabb az egyetértők aránya. Ugyanígy, a nyugat-dunántúliak körében vannak a legtöbben azok, akik szerint a külföldiek lebecsülik a magyarokat (az eltérés egyes más régióktól nem jelentős). Ám ez esetben is a közép-dunántúliak mutatkoztak a leginkább toleránsnak.

Némileg változik az attitűdök régiók szerinti képe, ha a különböző nemzetiségű bevándorlók letelepedéséről érdeklődünk. Az osztrák munkavállaló letelepedésének ügyében a dél-dunántúliak mutatkoznak a leginkább támogatóknak, és az északmagyarországiak a leginkább elutasítóknak. A romániai magyarok esetében szintén a dél-dunántúliak a leginkább letelepedés pártiak, ugyanakkor a támogatók aránya a Budapestet is magában foglaló közép-magyarországi régióban a legalacsonyabb. Közép-Dunántúl, Észak-Magyarország és Dél-Alföld lakossága támogatja az osztrákokéhoz hasonló arányban a romániai magyarok letelepedését.

A románok bevándorlásával kapcsolatban a közép-dunántúliak mutatkoznak a leginkább toleránsnak, és a közép-magyarországiak között vannak a legkevesebben, akik támogató álláspontot képviselnek. Arra a tényre, hogy a potenciális bevándorló romániai magyar vagy román leginkább a dél-dunántúliak érzékenyek.

A kínaiak esetében szintén a közép-dunántúliak a leginkább bevándorlás pártiak, a többi régióban egymáshoz nagyjából hasonló a támogatottság mértéke. Ez azt is jelenti, hogy a fővárosban és környékén lakók körében a kínaiak bevándorlása nem vált ki nagyobb mértékű ellenállást, mint a románoké, míg vidéken, ha csak kismértékben is, a kínaiak megítélése rosszabb.

A munkaerő-piaci státus szerinti bontásban vizsgált válaszok részben az iskolai végzettség és az életkor hatását tükrözik vissza. Ugyanakkor vannak olyan jelenségek, amelyek nem vezethetők vissza egyértelműen ezekre a tényezőkre, illetve ha visszavezethetők, akkor is a foglalkozás szerinti adatokban új megvilágításba helyeződnek. Az elemzésben, némileg eltérő kategorizálást használva, mint a legtöbb szociológiai tanulmány hat munkaerő-piaci csoportot különítettünk el. Általában megtalálható minden kategória-rendszerben a nyugdíjasok, az inaktívak és a vállalkozók csoportja, és mi is átvettük ezeket a csoportképző ismérveket. Az alkalmazottak rétegét ugyanakkor kettébontottuk, és különválasztottuk a segédmunkásokat. Ennek az volt célja, hogy látható legyen egy olyan csoport véleménye, amely számára vélt vagy valós konkurenciát jelenthetnek a bevándorlók egyes rétegei. A külön kategóriában szerepelnek a munkával nem rendelkező aktívak is, akik szintén sajátos szemüvegen keresztül szemlélik a bevándorlás kérdését.

Általában a külföldiekkel kapcsolatban a vállalkozók mutatkoznak a leginkább toleránsnak. Ez, figyelembe véve, hogy a bevándorlók által keltett verseny részben az önfoglalkoztatóknál jelentkezik meglepőnek is tekinthető. Ráadásul számos esetben a vállalkozók véleménye radikálisan eltér a többség álláspontjától.

Várakozásainknak megfelelő (és nem független az iskolai végzettség véleményt befolyásoló hatásától), hogy a külföldiekkel szemben ellenséges álláspontot a leggyakrabban a segédmunkások és a munkanélküliek fejtene ki. Bizonyos esetekben a nyugdíjasok véleménye is a többség álláspontjánál elutasítóbb. A várakozásoknak megfelelően a munkanélküliek a külföldiek munkaerőpiacon betöltött szerepéről vélekednek különösen negatívan. 53%-uk úgy véli, hogy azért van sok munkanélküli, mert a magyarok elől a külföldiek elveszik a munkalehetőséget. A vállalkozók körében az így vélekedők aránya csupán 29%.

A különböző nemzetiségű bevándorlók letelepedésével kapcsolatban kialakított vélemények státus szerinti megoszlásaiban is vannak figyelemre méltó elemek. Az osztrákok letelepedését legnagyobb arányban a vállalkozók támogatják (mintegy 82%-uk), a többiek körében 60–68%-os az ausztriai munkavállalók letelepedésének támogatottsága. A romániai magyarok bevándorlását tekintve csupán kismértékben csökken a vállalko-

zók és az alkalmazottak körében a letelepedést pártolók aránya az osztrák munkavállalóhoz képest. A nyugdíjasok körében gyakorlatilag ugyanannyian támogatnák egy romániai magyar letelepedését, mint egy osztrákét. Jelentős azonban az eltérés a két bevándorló-csoport megítélésében a munkanélküliek körében: a szóban forgó réteg 68%-a engedélyezné egy munkával rendelkező osztrák letelepedését, de csupán 48%-uk tenne így egy romániai magyar esetében. A romániai román betelepülők megítélése ellenben a nyugdíjasok körében a legrosszabb, és ezáltal ők azok, akik nemzetiség szerint a leginkább különbséget tesznek a Romániából érkezők között. A románnal szemben a kínaiak megítélése elsősorban a segédmunkások és a munkanélküliek között negatívabb. A többiek körében a két bevándorló-csoport megítélése között nincs érdemi különbség.

Látható tehát, hogy bizonyos kérdésekben inkább a nyugdíjasok mutatkoztak az átlagosnál erőteljesebben külföldi-ellenesnek, máskor a segédmunkások vagy a munkanélküliek. Ez utóbbi csoportokban sokkal inkább ki lehet mutatni az etnikai rivalizálás hatását, mint például a vállalkozók körében. Az adatok értelmezésével azonban óvatosan kell bánnunk éppen a változók imént említett összekapcsolódása miatt (ti. hogy a státus jelentős mértékben iskolai végzettségtől és életkortól is függ).

A külföldiekhez való viszonyt meghatározó tényezők vizsgálata

Bevezető megjegyzések

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy részletesebben megvizsgáljuk azokat a tényezőket, melyek az állampolgárok külföldiekhez való viszonyát befolyásolják. Az elemzés során nem törekedhetünk a lehetséges magyarázó tényezők teljes körű feltárására, mivel a kutatás keretei nem tették lehetővé, hogy a szóban forgó attitűdöket potenciálisan befolyásoló tényezők túlságosan széles köréről információkat szerezzünk. Így csak az általunk előzetesen legfontosabbnak tartott magyarázó jellemzők mérésére kerülhetett sor.

Az elemzés két részből áll. Az első részben az elemzés célkitűzése szempontjából legfontosabb népesség általános attitűdjeit meghatározó sajátosságokat vizsgáljuk. A második rész az első kiegészítésének tekinthető. Az ezt követő elemzés pedig sokkal inkább egy új kutatási irány felvázolását szolgálja, éppen ezért kevésbé tekinthető a korábbiakban ismertett vizsgálatok folytatásának. A második részben ugyanis a külföldiek letelepedéséhez való viszony mérésén keresztül a népesség különböző csoportjait jellemző nemzet-konceptiók feltérképezéséhez kívánunk előzetes támpontokat találni.

A vizsgálatban többváltozós statisztikai elemzéseket végzünk. Egyrészt, az elemzés első részében lineáris regressziós modellt építünk, másrészt pedig LOGIT-modelleket tesztelünk.

Az általános attitűdöket befolyásoló tényezők: a rivalizálás és a kontaktus szerepe

A külföldiekhez való viszonyt számos aspektusból lehet megközelíteni, és számos dimenzióban lehet megfogalmazni a külföldiekről alkotott véleményeket. Kutatásunkban e sokszínűség tettenérésére törekedtünk. Feltételeztük, hogy az egyes emberekben a „külföldivel” illetve „idegennel” szemben egy olyan általános hozzáállás alakul ki, amely egyetlen konkrét, külföldiekkel kapcsolatos kérdésben elfoglalt véleményétől sem függetleníthető. E hipotézisünk vizsgálatára az általunk feltett számos véleménykérdés segítségével faktorelemzést végeztünk. Az ún. exploratív (feltáró jellegű) elemzés nem volt formális tesztje feltételezésünknek, ennek ellenére megerősítette várakozásainkat abban a tekintetben, hogy egy ilyen általános attitűd létezik. Az elemzés eredményei szerint ugyanis 22 külföldiekre vonatkozó kérdésre adott válaszok varianciájának közel felét egyetlen faktor segítségével meg tudtuk magyarázni. Ez a faktor vélekedésünk szerint a külföldiekhez való általános viszony indikátora.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezt az általános faktort meghatározó tényezőket vizsgáljuk. Ennek során az elméleti szakirodalomban különös hangsúlyt kapott tényezők elemzésére koncentrálnunk, mivel számos változó – az összes elvileg nem kizárható tényezővel kapcsolatban – nem áll rendelkezésünkre.

Az idegenellenességet vizsgáló kutatások két tényezőcsoportnak kiemelt figyelmet szentelnek. Egyrészt az etnikai rivalizálás hipotézise kapott nagy figyelmet a kutatók körében. Eszerint azok a csoportok a leginkább ellenségesek a bevándorlók (vagy régóta helyben lakó etnikai kisebbségekkel), amelyek státusát a szóban forgó külföldiek (kisebbségek) leginkább veszélyeztetik.

A szakirodalomban emellett nagy hangsúlyt kapott a kontaktus-hipotézis vizsgálata, amely a személyes kapcsolatok előítéleteket csökkentő szerepére mutatott rá. A kutatók egy jelentős része egyetért azzal, hogy vizsgálni kell azt, hogy az egyének milyen kapcsolatban állnak az „idegenek” egyes csoportjaival. Azonban a következtetések ambivalensek abban a tekintetben, hogy az intenzívebb kontaktus mikor segíti a befogadó attitűdök erősödését, illetve mikor vezet nagyobb mértékű kirekesztéshez.

Felmérésünk során mód nyílt arra, hogy a lehető legegyszerűbb módon mérjük az etnikai rivalizálást valószínűsítő tényezőket. Ez elsősorban a munkaerő-piaci státus segítségével tudjuk megtenni. Elemzésünkben három olyan csoportot emeltünk ki, amelyek feltételezésünk szerint az átlagosnál nagyobb eséllyel tekinthetnek vetélytársaknak a külföldieket. Egyrészt a vállalkozókat, másrészt a munkanélkülieket, harmadrészt pedig a segéd- vagy betanított munkát végző alkalmazottak külföldiekhez való viszonyát vizsgáltuk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a rivalizálásnak elsősorban nem az objektív

kritériumait kerestük, hanem azt vizsgáltuk, hogy mely csoportok vélhetik úgy, hogy számukra a külföldiek egyes csoportjai konkurenciát jelenthetnek.

A bevándorlásellenes mozgalmak szerte a világon kiemelt témaként kezelik a munkanélküliséget, és a bevándorlókat úgy tekintik, mint akik a hazai aktív népesség előtt „veszik el” a munkalehetőségeket. Ezért gondoljuk azt, hogy a sikertelenül munkát kereső egyének fogékonyak lehetnek az idegenellenes nézetekre.

A munkaerőpiacon jelen lévő külföldiek/bevándorlók legjelentősebb csoportja általában a legalacsonyabb státusú pozíciókban talál magának munkát. Hazánkban sincs ez másképp, bár a legális munkavállalás keretei a külföldiek számára igencsak szűkre szabottak. Az alkalmazottak közül, mint saját megítélése szerint bevándorlás által veszélyeztetett csoportot ezért választottuk ki a segéd- vagy betanított munkát végzőket. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy ez túl durva osztályozás, és sokkal finomabb ágazat- és foglalkozáscsoport szerinti kategorizálás tudná célcsoportunkat pontosabban leválasztani. Kezdeti lépésnek azonban, megítélésünk szerint ez is megfelel.

A vállalkozók népesség arányában nem túl nagy csoportja önmagában is rendkívül tagolt. Így túlzott merészség azt állítani róluk, hogy körükben általában erősebb a külföldi konkurenciától való félelem. Azonban jobban védhető állításunk, ha figyelembe vesszük, hogy a konkurencia problémája eleve csak az aktív népesség körében mérülhet fel. (Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy hasonló attitűd az inaktív körében is megjelenhessen.) Továbbá az aktívakon belül a verseny élesebben érinti a megrendelésekért szerződésről szerződésre küzdő vállalkozót, mint a hosszabb távú-, és külön jogszabályokkal védett munkaszerződés alapján dolgozó munkavállalót. A vállalkozók számára a külföldi konkurencia jelenthet bevándorló vállalkozót, itt termelő multinacionális céget vagy éppen más országból származó konkurenst.

A felmérésünkben fontosnak tartottuk, hogy a kérdezettek külföldiekkel való személyes kapcsolatáról szerezzünk információkat. A kapcsolat lehet itt élő külföldivel fennálló ismeretség, de származhat az egyén külföldi tartózkodásából is. Mi mindkét típusra kíváncsiak voltunk. Továbbá az itt élő külföldiek kapcsán elkülönítettük az egyszerű ismeretséget a barátságtól. Emellett a személyes külföldi tapasztalatok mellett az ismerősökön keresztül szerezhető információkra is figyeltünk.

A személyes kapcsolatokra vonatkozó direkt kérdések mellett azt is vizsgálni szerettük volna, hogy az ismeretlen külföldiek jelenléte a kérdezett környezetében milyen hatást gyakorol az idegenekkel kapcsolatos attitűdjeire. Ennek kifinomult vizsgálatát azonban a felmérés keretei nem tették lehetővé. Ehelyett a lakóhely régióját olyan változónak tekintettük, amely megközelítő mutatóként alkalmazható. Az ország különböző területein ugyanis a külföldiek egymástól jelentősen eltérő arányban fordulnak meg munkavállalási, letelepedési vagy éppen turistaút céljából. Természetesen tisztában

vagyunk azzal, hogy az egyes régiókon belül is jelentős eltérések vannak, azonban ezek feltérképezésére jelen elemzés keretei között nem vállalkoztunk.

Az említett két tényezőcsoporton túlmenően a képzettség szerepét kiemelten vizsgáltuk. Úgy véltük, hogy a magasabb iskolázottság olyan ismeretekkel jár együtt, melyek csökkentik az idegenektől való távolságtartást, félelmet és ezen keresztül az idegenellenességet is. Nem csupán a végzettség általános szintje érdekelt minket, hanem egy speciális tudásra, a nyelvismeretre is kíváncsiak voltunk. A nyelvismeret ugyanis többféle mechanizmuson keresztül segítheti az idegenekkel szembeni előítéletek lebontását.

Az egyének idegenekhez való viszonyát a fentiekben túlmenően még számos tényező befolyásolja. Kutatásunkban ezek közül – különösebb háttérelmzések nélkül – csak egy változót emeltünk be. Ez pedig a vallásgyakorlás intenzitására utaló kérdés, melyben a válaszadó arról nyilatkozik, hogy milyen gyakran jár templomba. Előzetes hipotéziseinkben konkrét társadalmi kontextusban az idegenekkel kapcsolatban a vallásossághoz nagyobb toleranciát kapcsolunk. Azonban ezt a hipotézist jelen kutatás keretei között nem kívántuk részleteiben kibontani.

Feltevéseink empirikus tesztelése során lineáris regressziós modellt építettünk, melynek függő változója a korábban említett faktorelemzés rotálatlan megoldásának első főkomponense. A függő változó magas értéke nagyobb mértékű idegenellenességet jelez. A magyarázó változók a fentiekben ismertetett tényezők voltak. Ezen túlmenően, mintegy kontroll-változóként beépítettük a modellünkbe a kérdezett nemét és születési évét jelző változókat. A becslést az SPSS programcsomag segítségével végeztük. Az alábbiakban kétféle módon prezentáljuk az eredményeket. Egyrészt bemutatjuk az összes változót tartalmazó modellt. Másrészt pedig egy olyan modellt, amely csupán az érdemi befolyással bíró változókat tartalmazza. Ezt a modellt az SPSS programcsomag ún. Backward eljárásának segítségével választottuk ki.

A vizsgált magyarázó tényezők a függő változó varianciájának 15%-át magyarázzák. Ha tekintetbe vesszük, hogy keresztmetszeti elemzésről, továbbá attitűdök vizsgálatáról van szó, ez nem tekinthető rossz illeszkedésnek. Különösen, ha számot vetünk azzal, hogy a lehetséges magyarázó tényezőknek csak néhány csoportját vizsgáltuk, és ezek esetében sem tudtunk mindig pontos indikátorokat találni.

A képzettség feltevéseinknek megfelelően fontos szerepet játszik az idegenellenesség mérséklésében. Igaz ez a képzettség általános szintjére csakúgy, mint a nyelvtudásra.

41. táblázat
Az idegenellenesség általános faktorát magyarázó regressziós modell becslése.
Az összes tekintetbe vett változót tartalmazó modell

	Sztenderd regr. együtt- hatók	Sztenderd hiba	t-statisztika	Szignifikan- cia-szint
Konstans	1,137	0,126	9,013	0,000
Kontroll-változók				
Kérdezett születési éve	-0,058	0,002	-2,122	0,034
Kérdezett neme (1:ffi, 0:nő)	-0,020	0,048	-0,822	0,411
Képzettség				
Elvégzett osztályok száma	-0,201	0,010	-7,170	0,000
Beszél-e idegen nyelven (1:igen, 0:nem)	-0,073	0,068	-2,516	0,012
Kontaktus – személyes				
Van-e külföldi barátja (1:igen, 0:nem)	-0,055	0,063	-1,807	0,071
Van-e külföldi ismerőse (1:igen, 0:nem)	-0,092	0,059	-3,262	0,001
Van-e külföldön élő magyar barátja (1:i, 0:n)	0,023	0,055	0,816	0,415
Élt-e külföldön (1:igen, 0:nem)	-0,038	0,082	-1,418	0,156
Kontaktus – személytelen				
Közép-Dunántúl	-0,142	0,085	-5,241	0,000
Nyugat-Dunántúl	-0,016	0,087	-0,604	0,546
Dél-Dunántúl	-0,007	0,089	-0,244	0,808
Észak-Magyarország	-0,027	0,081	-0,980	0,327
Észak-Alföld	-0,041	0,077	-1,443	0,149
Dél-Alföld	0,021	0,078	0,747	0,455
Rivalizálás				
Segédmunkás	0,048	0,084	1,907	0,057
Vállalkozó	-0,041	0,105	-1,670	0,095
Munkanélküli	0,041	0,099	1,662	0,097
Vallásosság				
Évi templombajárási gyakoriság	0,004	0,002	0,159	0,874
Az R-négyzet értéke 15%.				

42. táblázat
Az idegenellenesség általános faktorát magyarázó regressziós modell becslése.
A Backward eljárás során kiválasztott, lényeges változókat tartalmazó modell

	Sztenderd regr. együtthatók	Sztenderd hiba	t-statisztika	Szignifikancia- szint
Konstans	1,087	0,113	9,615	0,000
Kérdezett születési éve	-0,053	0,001	-2,049	0,041
Elvégzett osztályok száma	-0,199	0,010	-7,238	0,000
Beszél-e idegen nyelven (1:igen, 0:nem)	-0,083	0,065	-2,990	0,003
Van-e külföldi barátja (1:igen, 0:nem)	-0,051	0,059	-1,819	0,069
Van-e külföldi ismerőse (1:igen, 0:nem)	-0,090	0,058	-3,209	0,001
Közép-Dunántúl	-0,134	0,075	-5,549	0,000
Segédmunkás	0,044	0,083	1,764	0,078
Vállalkozó	-0,042	0,103	-1,737	0,083
Az R-négyzet értéke 14%.				

A személyes tapasztalatok szintén mérséklék a külföldiekkel szembeni negatív érzéseket. E tényezőcsoporton belül nem mindegyik változó hatása mutatkozott szigni-

fikánsnak, többségük esetében azonban az előítéleteket csökkentő hatás egyértelmű. Ilyet egyedül abban az esetben nem tudunk határozottan mérni, amikor ez a kapcsolat közvetett: a válaszadó ismerőse rendelkezik külföldi tapasztalatokkal.

A függő változóval az ismeretleneket is magában foglaló kontaktusok durva indikátora is mutat némi kapcsolatot. Az elsősorban turistaforgalom által érintett Közép-Dunántúlon például a külföldiek megítélése jobb az átlagosnál.

Az idegenekkel történő vélt rivalizálásnak szintén nyomait látjuk a segéd munkások és munkanélküliek körében. Ugyanakkor a vállalkozók körében a várakozásokkal ellentétben az átlagosnál kisebb az idegenekkel szembeni ellenérzés mértéke. Ez mindenképpen külön elemzést érdemelne.

A külföldiekhez való viszony az „államnemzet” vs. „kultúrnemzet” megkülönböztetés tükrében

A kutatás adatainak segítségével az elemzés során arra is kísérletet tettünk, hogy megvizsgáljuk, hogy a kérdezettek miképpen határolják le döntéseik során a magyar nemzet határait. Ennek a kérdéskörnek a vizsgálata a kutatás tervezésekor nem szerepelt kiemelt céljaink között. Ennek megfelelően a témára vonatkozó direkt kérdéseket nem helyeztünk el a kérdőívben, azaz nem kérdeztünk rá arra, hogy a válaszadó kiket tart a magyar nemzethez tartozónak. Ennek következtében a különböző bevándorló-csoportokhoz való viszonyon keresztül próbáltunk következtetni arra, hogy a válaszadó hol húz éles határvonalat a befogadandók és nem befogadandók között. Konkrétan azt vizsgáltuk meg, hogy amikor letelepedésről van szó a megkérdezett tesz-e különbséget a romániai románok és a Romániában élő magyar nemzetiségűek között. Ezt annak a kérdéssornak a segítségével elemeztük, amely négy, különböző származású itt dolgozó külföldi letelepedésének engedélyezéséről kérte ki a felkeresett emberek véleményét. A válaszadónak egyenként kellett értékelniük az ausztriai, a romániai magyar, a romániai román és a kínai bevándorló esetét. Az alábbiakban bemutatott elemzésben azt néztük meg, hogy van-e különbség a kérdezett romániai románokra, illetve a Romániában élő magyarokra vonatkozó álláspontjában.

Tisztában vagyunk vele, hogy a szóban forgó összehasonlítás elemzése nem alkalmas a címben jelzett kérdés átfogó vizsgálatára. Jelen kutatásban még nem is ez volt a célunk, hanem kísérleti jellegű vizsgálatunkkal a későbbi kutatások előkészítéséhez szeretnénk volna támpontot nyújtani.

Ahogy az első részben, úgy ebben az esetben is az egyének véleményét meghatározó tényezők vizsgálatát tűztük ki célul. Ennek érdekében regressziós modellt szerkesztettünk. Azt kívántuk megmagyarázni, hogy mi növeli annak az esélyét, hogy vala-

ki a romániai magyarokat szívesen látja letelepedőként, míg a romániai románokat nem. A függő változó ezúttal nem folytonos skálán mérhető, hanem dichotóm jellegű. Ennek megfelelően ismét az ún. LOGIT-modell alkalmazása vált szükségessé. A magyarázó változók tekintetében ugyanazokat a tényezőket vettük számításba, mint az általános idegenellenesség/befogadó-készség vizsgálatakor.

Meg kell jegyeznünk, hogy elemzésünk eredményeinek érvényességét az is korlátozza, hogy az általunk vizsgált különbségtétel csak akkor mérhető, ha valaki nem szélsőségesen bevándorláspárti, illetve bevándorlásellenes. A letelepedésről alkotott véleményekben ugyanis a vizsgált határvonal csak így juthat szerephez.

Az elemzés eredményét kétféleképpen közöljük. Egyrészt az összes vizsgálatba vont változót magában foglaló modell eredményeit prezentáljuk, másrészt pedig az ún. backstep eljárás segítségével kiválasztott lényeges tényezőket tartalmazó modellt mutatjuk be.

A becslés eredményei szerint viszonylag kevés objektív tényező határozza meg a vizsgált különbségtétel esélyét. Bár a regresszió illeszkedése nem kifejezetten rossz.

43. táblázat

A romániai magyarok és románok között különbségtételt magyarázó LOGIT-modell becslése. Az összes magyarázó tényezőt tartalmazó modell.

Változók	Regressziós együttható	Sztenderd hiba	Wald statisztika	Szabadság fok	Szignifikancia szint	Sztenderdizált együttható	Esélyhányados
Születési év	,0080	,0037	4,6040	1	,0319	-,0378	,9921
Nem	,0862	,1168	,5450	1	,4604	,0000	1,0901
Iskolaév	,0254	,0242	1,1006	1	,2941	,0000	1,0257
Külföldibarát	,0524	,1535	,1165	1	,7329	,0000	1,0538
Külföldiism	-,1094	,1435	,5811	1	,4459	,0000	,8964
BARKULF	,0348	,1347	,0668	1	,7960	,0000	1,0354
KULFOLD	,0147	,1968	,0056	1	,9404	,0000	1,0148
NYELV	,0001	,1639	,0000	1	1,0000	,0000	1,0001
TEMPGYAK	,0047	,0038	1,5158	1	,2183	,0000	1,0047
KZPDTUL	-,0973	,2085	,2177	1	,6408	,0000	,9073
NYUDTUL	,0556	,2103	,0699	1	,7914	,0000	1,0572
DELDTUL	,4371	,2062	4,4929	1	,0340	,0369	1,5482
ESZMAO	,1279	,1954	,4286	1	,5127	,0000	1,1365
ESZALF	-,1326	,1926	,4743	1	,4910	,0000	,8758
DELALF	-,0003	,1906	,0000	1	,9986	,0000	,9997
SGDMUNK	,0311	,2058	,0228	1	,8799	,0000	1,0316
VALLALK	,1063	,2478	,1839	1	,6680	,0000	1,1121
MUNKNELK	-,4445	,2713	2,6851	1	,1013	-,0194	,6411
Constant	-,7839	,3024	6,7190	1	,0095		

A helyesen besorolt esetek aránya 70%. A Nagelkerke-féle pszeudó R-négyzet értéke 15%.

44. táblázat

A romániai magyarok és románok között különbségtételt magyarázó LOGIT-modell. A backstep eljárás során kiválasztott, lényeges változókat tartalmazó modell

Változók	Regresszi- ós együtt- ható	Sztenderd hiba	Wald statisztika	Szabadság fok	Szignifi- kancia szint	Sztender- dizált együttható	Esélyhá- nyados
Születési év	-,0074	,0033	5,1341	1	,0235	-,0414	,9926
Dél-Dunátúl	,4419	,1814	5,9366	1	,0148	,0464	1,5556
Munkanélküli	-,4628	,2652	3,0449	1	,0810	-,0239	,6295
Konstant	-,4773	,1857	6,6025	1	,0102		

A helyesen besorolt esetek aránya 70%. A Nagelkerke-féle pszeudó R-négyzet értéke 11%.

A kísérleti jellegű elemzésünk egyik fontos tapasztalata, hogy az idősebbek nagyobb eséllyel tesznek különbséget magyar és román nemzetiségűek között, mint a fiatalabbak. A munkanélküliek ugyanakkor kevésbé hajlandók erre a különbségtételre, ami persze abból is adódhat, hogy általában ellenségesebbek a bevándorlással kapcsolatban. Érdekes, és nem egykönnyen interpretálható eredmény, hogy a Dunántúl déli részén élők másoknál nagyobb eséllyel értékelik másképp a romániai magyarok és románok letelepedését.

Akkor, amikor a hazai lakosság külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeire vonatkozó nemzetközi vizsgálat adatait feldolgoztuk⁹ nem gondoltunk arra, hogy dolgozatunk e kérdéskomplexum új módszertani megközelítésének kezdetét is jelenteni fogja. A gondolat megszületését követően a legfontosabb feladatnak az idegen és idegenellenesség fogalmával foglalkozó szakirodalom megismerését tartottuk. A témakör feldolgozása során meglepetéssel tapasztaltuk, hogy ezzel a kérdéssel elemző módon csak a nemzetközi szakirodalom foglalkozik. Hazai vonatkozásban viszont már az 1980-as évektől találoztunk olyan kutatásokkal, amelyek az idegenellenesség kérdésével foglalkoztak. Sajátosnak tartjuk azonban, hogy miközben – különösen a rendszerváltoztatás óta – meglepő nagy számú kutatás foglalkozott vagy érintette ezt a problémát a kérdés fogalmi és elméleti értelmezésével egyetlen kutatás sem foglalkozott. Ezt pedig már csak azért sem elhet elkerülni, mivel ezekben a kutatásokban több, egymástól lényeges pontokon különböző mértékben eltérő társadalmi jelenség és probléma csúszik egybe, mosódik össze. A rendszerváltoztatást után, az addig zárt kelet-európai társadalmak, megke-
rülhetetlenül szembesültek a migráció jelenségével. Ez pedig szükségszerűen maga után vontatta annak a kérdésnek a megvizsgálását, hogy az emberek hogyan, miképpen viszonyulnak a migránsokhoz illetve, hogy a bevándorlók társadalmi integrációjára milyen lehetőség kínálkozik. E kérdéssel való foglalkozást a mi esetünkben már csak azért sem lehet megkerülni, mert az idegenellenesség fogalomhasználata kiterjed a határon túli

⁹ Tóth Pál Péter: Magyarok és külföldiek. Demográfia, 2002/2–3., 224–249.

magyarok problémájára. 1990 előtt ugyanis éppen úgy nem volt lehetőség a magyarországi magyarok és szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek, illetve a határon túli magyar diaszpóra kapcsolatrendszerének vizsgálatára, mint ahogy a politikai és kulturnemzet összefüggésének tisztázására sem. A magyarság és a magyar nemzettudat összefüggésben az idegenellenesség azért is fontos kérdés, mert a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek léte egyértelműen felveti az ingroup-outgroup különbségtétel reprezentációjának kérdését. Az idegenellenesség jelensége az előítéletes gondolkodás fontos mutatója, ennek következtében az idegenellenességre vonatkozó vizsgálatok a kognitív és társadalomlélektani kutatások vonulatába illeszkednek. Végül az idegenellenesség empirikus elemzése a többségi társadalom kisebbségekkel szembeni megkülönböztető attitűdjeit és viselkedését feltáró kutatásokba is beleilleszkehet. Ezek s egyéb megközelítések pedig az idegen és idegenellenesség fogalmának teljesen más elméleti, és diszciplináris felfogását jelentik. Ennek jelentőségét még egyértelműbbé teszi az, hogy a hazai kutatások nemcsak hogy definiálatlanul hagyják a kérdést, hanem megközelítésük politikai, társadalomfilozófiai, társadalomlélektani, illetve szociológiai határait és értelmezési tartományait sem határolják le.¹⁰

Az általunk megtervezett kísérleti adatfelvételek szándékunk szerint figyelembe vette mindazokat az elméleti megfontolásokat, amelyeket a fentiekben megfogalmaztunk. Módszertani vonatkozásban pedig új utakat próbáltunk ki. Tisztában vagyunk azonban azzal, hogy a fentiekben megfogalmazott törekvéseink ellenére az eddigi adatfelvételek alapján ismertett eredményekből csak korlátozott érvényű következtetéseket lehet levonni. Megítélésünk szerint azonban a téma további vizsgálata érdekes és fontos eredményekkel fogja gazdagítani külföldiekkel kapcsolatos viszonyt elemző kutatásokat.

¹⁰ Ezekre az összefüggésekre Örkény Antal hívta fel a figyelmünket, melyért köszönetünket fejezzük ki

Melléklet

1. melléklet

A kérdezett neme: 1 – férfi 2 – nő X –
--

Ön melyik évben született?

19 évben

X –

Mi az Ön családi állapota? Kérem, a tényleges állapotot is mondja, ne csak a hivatalosat!

NÓTLEN/HAJADON 1 – nőtlen, hajadon, nincs élettársa
2 – nőtlen, hajadon, élettárssal él
HÁZAS 3 – házas, házastárssal él
4 – házas, élettárssal él
5 – házas, de külön élnek, nincs élettársa

ELVÁLT 6 – elvált, nincs élettársa
7 – elvált, élettárssal él
ÖZVEGY 8 – özvegy, nincs élettársa
9 – özvegy, élettárssal él
X –

Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

1 – nem járt iskolába	5 – szakközépiskolai érettségi
2 – kevesebb, mint 8 általános	6 – középiskolai érettségi
3 – 8 általános	7 – főiskolai diploma, felsőfokú technikum
4 – szakmunkásképző	8 – egyetemi diploma
	X –

TISZTÁZD A MUNKÁVAL KAPCSOLATOS STÁTUSZÁT!

Ön jelenleg dolgozik / nyugdíjas?

01 – alkalmazott, teljes munkaidőben	12 – sorkatona, (nincs munkahelye)
02 – alkalmazott, részmunkaidőben	13 – Gyermeknevelési Támogatás – Gyet
(„főállású anya”, nincs munkahelye)
03 – GYES, GYED, GYET (van munkahelye)	14 – háztartásbeli
04 – sorkatona, (van munkahelye)	15 – eltartott, szociális segélyből él, ápolási díjat kap,
családja támogatja
05 – saját vállalkozásában dolgozik	16 – jövedelmeiből él
06 – alkalmi munkákból, megbízásokból él	17 – tanuló
07 – munkanélküli	18 – segítő családtag
08 – öregségi nyugdíjas	19 – egyéb
09 – rokkant nyugdíjas	X –
10 – özvegyi nyugdíjas	
11 – GYES, GYED (nincs munkahelye)	

HA ALKALMAZOTT (előző kérdés 01-től 04-es kódig)

Milyen munkaszerződése van Önnek?

1 – Határozatlan idejű, vagy

2 – határozott idejű?

→ 6.a. Hány hónapra kötötték a munkaszerződést?

3 – nincs munkaszerződése

4 – nem alkalmazotthónapra

9 – NT X – 00 – 1 hónapnál rövidebb időre

99 – NT

X –

**A SZERZŐDÉS TELJES
IDŐTARTAMÁT ÍRD BE!**

Mi (volt) az Ön (legutolsó) foglalkozása, beosztása?

FEOR:

--	--	--	--

RÉSZLETESEN ÍRD LE, ÉS A VÁLASZ ALAPJÁN A HELYSZÍNEEN TISZTÁZD A BESOROLÁST!

ÖNÁLLÓK, VÁLLALKOZÓK

(tulajdonos, vagy résztulajdonos)

01 – gazdálkodó (mezőgazdaságban)

02 – iparos (termelő tevékenységet folytat)

03 – kereskedő

04 – szolgáltató

05 – szellemi szabadfoglalkozású

00 – sosem dolgozott

→

14 - RE

ALKALMAZOTTAK

(nem a saját vállalkozásában dolgozik)

VEZETŐ: 06 – felső vezető (oszt. vez. felett)

07 – középszintű vezető (oszt. vez.)

08 – alsó vezető (oszt. vez. alatt)

09 – közvetlen termelésirányító

(„kék galléros”, fizikai beosztottakkal, pl. művezető)

SZELLEMI: 10 – diplomához kötött

MI:

11 – egyéb szellemi (diploma nélkül)

FIZIKAI: 12 – szakmunkás (nem mezőgazdasági)

13 – betanított munkás (nem mezőgazdasági)

14 – segédmunkás (nem mezőgazdasági)

15 – **mezőgazdasági fizikai**

ÖNÁLLÓTÓL, VEZETŐTŐL! (előző kérdés 01- 09-es kód)

Hány alkalmazottja / beosztottja van (volt)?

..... alkalmazott / beosztott

0 – nincs, nem volt alkalmazottja

999 – NT X —

Munkahelye milyen ágazathoz tartozik / tartozott?

01 – Ipar, bányászat, energia, gyáripar

02 – mezőgazdaság, erdő-, és vízgazdálkodás, halászat

03 – közlekedés, szállítás, hírközlés

04 – kereskedelem

05 – pénzügyi szolgáltatás, biztosítás

06 – egyéb szolgáltatás

07 – közigazgatás, védelem, politika

08 – egészségügy

09 – kultúra, oktatás, tudomány, egyház

10 – egyéb:

X –

HA JELENLEG NINCS MUNKAHELYE:

14 – RE

10. – 13. HA VAN MUNKAHELYE! (5. kérd.1-5. kód)

Ennél a cégnél kb. hány ember dolgozik?

1 – 5 vagy kevesebb ember

2 – 6 és 10 ember között

3 – 11 és 50 ember között

4 – 51 és 100 ember között

5 – 101 és 249 ember között

6 – 250 és 500 ember között

7 – 501 vagy több

9 – NT X –

És mi az Ön cégének gazdálkodási formája?

01 – állami vállalat	→	14 - RE	06 – Rt. (Részvénytársaság)
02 – önkormányzati vállalat	→	14 - RE	07 – korszövetkezet
03 – szövetkezet (mezőgazdasági, vízgazdálkodási, ipari, szolgáltató)			08 – GMK, BT, PJT, KKT (Közkereseti Társaság)
04 – költségvetési, vagy társadalombiztosítási intézmény			09 – alapítvány, egyesület, non-profit szervezet, KHT (Közhasznú társaság)
05 – Kft. (Korlátolt felelősségű társaság)			10 – egyéni vállalkozás
			11 – egyéb
			99 – NT

Az Ön cége, vállalata...

- 1 – ... teljes mértékben magántulajdonban van,
- 2 – állami, önkormányzati tulajdonban van,
- 3 – részben magán, részben állami tulajdonban van, vagy
- 4 – szövetkezeti tulajdonban van?

- 5 – egyéb
- 9 – NT

X –

És az Ön cége, vállalata...

- 1 – teljes mértékben magyar tulajdonban van,
- 2 – csak részben,
- 3 – vagy nincs benne magyar tulajdon, teljes egészében külföldi tulajdonban van?

- 9 – NT

X –

87.-89. HA A KÉRDŐÍV SORSZÁMA PÁROS

Felolvasok néhány állítást. Kérem, osztályozza le ezeket úgy, mint az iskolában: adjon ötöst, ha teljes mértékben egyetért az állítással és egyest, ha egyáltalán nem ért egyet. (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja.)

	teljes mértékben ← → egyáltalán nem					9	NT
	5	4	3	2	1		
Meg kell szabni, hogy évente hány külföldi települhet le Magyarországon.	5	4	3	2	1	9	X
Azoknak a külföldieknek, akik legalább 5 éve itt élnek, de nem képesek beilleszkedni, vissza kell térni saját hazájukba.	5	4	3	2	1	9	X
Az ország lehetőségeit figyelembe véve a tőlünk menedéket kérő emberek közül senkit sem szabad befogadni.	5	4	3	2	1	9	X
Magyarország a magyar népé, ezért nem kell, hogy külföldiek éljenek itt, az ittlévóktól pedig minél hamarabb meg kell szabadulnunk.	5	4	3	2	1	9	X
Magyarországnak szigorúbban kell fellépnie a bevándorlók- kal szemben.	5	4	3	2	1	9	X

Most néhány véleményt olvasok fel a külföldiekkel kapcsolatban. Ezeket is osztályozza le úgy, mint az előbb. (Az ötös jelentse, hogy teljes mértékben egyetért az egyes pedig hogy egyáltalán nem.)

Tehát: A külföldiek ...

	teljes mértékben ← → egyáltalán nem					9	NT
	5	4	3	2	1		
... erőszakosak.	5	4	3	2	1	9	X
... nincsenek tekintettel senkire.	5	4	3	2	1	9	X
... önzők.	5	4	3	2	1	9	X
... nem segítőkészek.	5	4	3	2	1	9	X
... miatt növekszik a bűnözés.	5	4	3	2	1	9	X
... jobb anyagi körülmények között élnek, mint a magyarok.	5	4	3	2	1	9	X
... között sok a beteg .	5	4	3	2	1	9	X
... elveszik a munkalehetőséget a magyarok elől, és ezért van a sok munkanélküli.	5	4	3	2	1	9	X
... lebecsülik a magyarokat.	5	4	3	2	1	9	X
... nem tartják be a törvényeket.	5	4	3	2	1	9	X
... tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban.	5	4	3	2	1	9	X
A privatizáció során csak a külföldiek tudnak meggazdagodni.	5	4	3	2	1	9	X

**90.-92. HA A KÉRDŐÍV SORSZÁMA PÁRAT-
LAN**

Felolvasok néhány állítást Kérem, osztályozza le ezeket úgy, mint az iskolában: adjon ötöst, ha teljes mértékben egyetért az állítással és egyest, ha egyáltalán nem ért egyet. (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja.)

	teljes mértékben ← → egyáltalán nem					NT	
	5	4	3	2	1		
Meg kell szabni, hogy évente hány idegen települhet le Magyarországon.	5	4	3	2	1	9	X
Azoknak az idegeneknek, akik legalább 5 éve itt élnek, de nem képesek beilleszkedni, vissza kell térni saját hazájukba.	5	4	3	2	1	9	X
Az ország lehetőségeit figyelembe véve a tőlünk menedéket kérő emberek közül senkit sem szabad befogadni.	5	4	3	2	1	9	X
Magyarország a magyar népé, ezért nem kell, hogy idegenek éljenek itt, az ittlévőktől pedig minél hamarabb meg kell szabadulnunk.	5	4	3	2	1	9	X
Magyarországnak szigorúbban kell fellépnie a bevándorlókkal szemben.	5	4	3	2	1	9	X

Most néhány véleményt olvasok fel az idegenekkel kapcsolatban. Ezeket is osztályozza le úgy, mint az előbb. (Az ötös jelentse, hogy teljes mértékben egyetért az egyes pedig hogy egyáltalán nem.)

Tehát: Az idegenek ...

	teljes mértékben ← → egyáltalán nem					9	X
	5	4	3	2	1		
... erőszakosak.	5	4	3	2	1	9	X
... nincsenek tekintettel senkire.	5	4	3	2	1	9	X
... önzők.	5	4	3	2	1	9	X
... nem segítőkészek.	5	4	3	2	1	9	X
... miatt növekszik a bűnözés.	5	4	3	2	1	9	X
... jobb anyagi körülmények között élnek, mint a magyarok.	5	4	3	2	1	9	X
... között sok a beteg .	5	4	3	2	1	9	X

A TÁBLÁZAT A KÖVETKEZŐ OLDALON FOLYTATÓDIK!

ELŐZŐ TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

	teljes mértékben ←————→ egyáltalán nem					NT	
	5	4	3	2	1		
... elveszik a munkalehetőséget a magyarok elől, s ezért van a sok munkanélküli.	5	4	3	2	1	9	X
... lebecsülik a magyarokat.	5	4	3	2	1	9	X
... nem tartják be a törvényeket.	5	4	3	2	1	9	X
... tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban.	5	4	3	2	1	9	X
A privatizáció során csak az idegenek tudnak meggazdagodni.	5	4	3	2	1	9	X

Mennyire értene egyet azzal, ha a hatóságok letelepedési engedélyt adnának egy büntetlen előéletű és munkával rendelkező ...

	teljes mértékben ←————→ egyáltalán nem					NT	
	5	4	3	2	1		
... ausztriai származású idegennek?	5	4	3	2	1	9	X
... romániai magyar származású idegennek?	5	4	3	2	1	9	X
... romániai román származású idegennek?	5	4	3	2	1	9	X
... kínai származású idegennek?	5	4	3	2	1	9	X

MINDENKITŐL!

**Ön szerint hány külföldi él ma Magyarországon? Kérem, hogy a
válaszoljon!**

9. VÁLASZLAP segítségével

01 – 10 ezer alatt	06 – 130 – 160 ezer	
02 – 10 - 40 ezer	07 – 160 – 200 ezer	
03 – 40 – 70 ezer	08 – 200 – 250 ezer	
04 – 70 – 100 ezer	09 – 250 – 500 ezer	
05 – 100 – 130 ezer	10 – 500 ezernél több	
	99 – NT	X –

Az Ön véleménye szerint a Magyarországra bevándorlók számát:

1 – lényegesen növelni kellene,
2 – egy kicsit növelni kellene,
3 – körülbelül ugyanezen a szinten kellene tartani,
4 – egy kicsit csökkenteni kellene, vagy
5 – lényegesen csökkenteni kellene?

9 – NT X –

Vannak-e Önnek akár itthon, akár külföldön élő külföldi barátai?

1 – vannak 2 – nincsenek 8 – M X –

Van-e Önnek olyan külföldi ismerőse, aki legalább egy év óta itt él az országban?

1 – van 2 – nincs 8 – M X –

Szomszédai között van-e külföldi?

1 – van 2 – nincs 8 – M 9 – NT X –

Van-e Önnek olyan közeli hozzátartozója, vagy barátja aki legalább egy éve külföldön él?

1 – van 2 – nincs 8 – M X –

És olyan, aki évek óta külföldön él?

1 – van 2 – nincs 8 – M X –

Élt-e Ön külföldön egy hónapnál hosszabb ideig?

1 – igen 2 – nem 8 – M X –

Amikor a Magyarországon élő külföldiekről beszélünk Ön milyen nemzetiségűekre gondol?

ÍRD LE!

TÖBB VÁLASZ LEHET!

01 – afrikai (négerék)
02 – amerikai
03 – arab
04 – görög
05 – kínai
06 – magyar (Romániából stb.)
07 – német
08 – olasz

09 – orosz
10 – osztrák
11 – román
12 – szerb
13 – szlovák
14 – ukrán
88 – egyéb nemzetiség
99 – NT X –

A magyarul kívül beszél-e, illetve olvas-e Ön valamilyen idegen nyelven?

1 – igen 2 – nem 8 – M X –

Összesen Önnel együtt hányan élnek Önök a családban (egy háztartásban)?

..... fő
X –

Mennyi az Ön havi nettó, adózás utáni összes¹ jövedelme?

..... Ft/hó

8 – MEGTAGADJA A VÁLASZT

9 – NEM TUDJA

lévő kategóriák közül, melyikbe tartozik?

→ 200.a. És azt megmondaná-e, hogy a

11. VÁLASZLAP-on

01 – 30 ezer Ft, vagy kevesebb

02 – 31 – 40 ezer Ft

03 – 41 – 50 ezer Ft

04 – 51 – 60 ezer Ft

05 – 61 – 70 ezer Ft

06 – 71 – 80 ezer Ft

07 – 81 – 90 ezer Ft

08 – 91 – 100 ezer Ft

09 – 101 – 150 ezer Ft

10 – 151 – 200 ezer Ft

11 – 201 ezer Ft felett

88 – MEGTAGADJA A VÁLASZT

99 – NEM TUDJA

X –

¹ Ha több forrásból van jövedelme, összesen és átlagosan mennyi?

HA NEM EGYEDÜL ÉL

Mindent egybevetve, mennyi az Önök háztartásának nettó (adózás utáni) havi összjövedelme (beleértve az Ön jövedelmét is)?

..... Ft/hó

8 – MEGTAGADJA A VÁLASZT

9 – NEM TUDJA

→201. a. És azt megmondaná-e, hogy a **11. VÁLASZLAP**-on
lévő kategóriák közül, melyikbe tartoznak?

01 – 30 ezer Ft, vagy kevesebb

02 – 31 – 40 ezer Ft

03 – 41 – 50 ezer Ft

04 – 51 – 60 ezer Ft

05 – 61 – 70 ezer Ft

06 – 71 – 80 ezer Ft

07 – 81 – 90 ezer Ft

08 – 91 – 100 ezer Ft

09 – 101 – 150 ezer Ft

10 – 151 – 200 ezer Ft

11 – 201 ezer Ft felett

88 – MEGTAGADJA A VÁLASZT

99 – NEM TUDJA

X –

Önök tulajdonosként laknak ebben a lakásban / házban?

1 – igen

2 – nem

9 – NT X –

HA TULAJDONOSKÉNT: Mennyit ér ez a lakás / ház?

HA NEM TULAJDONOSKÉNT: Mennyit érne ez a lakás/ház, ha az Ön tulajdona lenne?

..... Ft

8 – MEGTAGADJA A VÁLASZT

9 – NT X –

Használnak Önök személyes célra autót?

1 – igen 2 – nem \longrightarrow 207 - RE X –

Hány autót használnak személyes célra?

.....db
X —

Szeretném, megtudni, hogy

HA HÁROMNÁL TÖBB AUTÓJUK VAN, AZ UTOLJÁRA VÁSÁROLT AUTÓKRA KÉRDEZD!

	Kinek a tulajdonában van az autó?				Mit gondol, mennyit ér ez az autó, mennyiért lehetne eladni?			
	családi tulajdon	cég tulajdon	NT		forint	M	NT	
1.autó	1	2	9	X	Ft	8	9	X
2.autó	1	2	9	X	Ft	8	9	X
3.autó	1	2	9	X	Ft	8	9	X

Van Önnek / Önöknek...

	van	nincs	NT	
betétkártyájuk vagy hitelkártyájuk?	1	2	9	X
részvényük?	1	2	9	X
lakossági folyószámlájuk?	1	2	9	X
önkéntes kiegészítő nyugdíjbiztosításuk?	1	2	9	X
életbiztosításuk?	1	2	9	X
CASCO biztosításuk?	1	2	9	X

Van Önöknek...

	van	nincs	
HI-FI berendezésük?	1	2	X
mikrohullámú sütőjük?	1	2	X
automata mosógépük?	1	2	X
videomagnójük?	1	2	X
színes tévéjük?	1	2	X
személyi számítógépük? Hány darab?	db	0	X
HA NINCS SZÁMÍTÓGÉP = X! Internet hozzáférésük?	1	2	X
mobiltelefonjuk? HA NEM SAJÁT, DE HASZNÁLJÁK 1-est JELÖLJ!	1	2	X

Volt-e Ön az elmúlt 5 évben legalább 1 hétig nyaralni, üdülni belföldön?

1 – volt 2 – nem volt —————> X –

Általában hol szálltak meg? Jó szállodában; vagy olcsó szálláshelyen, de épületben; vagy campingben, sátorban, lakókocsiban; vagy rokonnál, barátnál, ismerősnél?

1 – jó szállodában 4 – rokonnál, barátnál, ismerősnél
2 – olcsó szálláshelyen, de épületben 5 – saját nyaralójukban laktak
3 – campingben, sátorban, lakókocsiban 6 – egyéb, éspedig:
9 – NT X –

Milyen gyakran ettek étteremben? Szinte minden nap, vagy előfordult hogy étteremben ettek, vagy nem ettek étteremben?

1 – (szinte) minden nap 3 – nem ettek étteremben
2 – előfordult, hogy étteremben ettek 9 – NT X –

Volt-e Ön az elmúlt 5 évben legalább 1 hétig nyaralni, üdülni külföldön?

1 – volt 2 – nem volt —————> X –

Általában hol szálltak meg? Jó szállodában; vagy olcsó szálláshelyen, de épületben; vagy campingben, sátorban, lakókocsiban; vagy rokonnál, barátnál, ismerősnél?

CSAK 1 VÁLASZ! A LEGJELLEMZŐBBET JELÖLD!

1 – jó szállodában	4 – rokonnál, barátnál, ismerősnél
2 – olcsó szálláshelyen, de épületben	5 – saját nyaralójukban laktak
3 – campingben, sátorban, lakókocsiban	6 – egyéb, éspedig:
	9 – NT X –

Milyen gyakran ettek étteremben? Szinte minden nap, vagy előfordult hogy étteremben ettek, vagy nem ettek étteremben?

1 – (szinte) minden nap	3 – nem ettek étteremben
2 – előfordult, hogy étteremben ettek	9 – NT X –

Ön, saját vélekedése szerint, tartozik valamelyik egyházhoz, gyülekezethez?

HA IGEN: Melyikhez?

1 – római katolikus	6 – izraelita
2 – görög katolikus	7 – egyéb vallás
3 – református	8 – nem tartozik egyházhoz
4 – evangélikus	9 – NEM TUDJA
5 – görögkeleti	X –

Milyen gyakran jár Ön misére, istentiszteletre, gyülekezetbe:

- 5 – hetente, vagy gyakrabban,
 - 4 – havonta 2–3 alkalommal,
 - 3 – havonta,
 - 2 – évente néhány alkalommal,
 - 1 – ritkábban, vagy
 - 0 – soha?
-

8 – MEGTAGADJA A VÁLASZT

9 – NT X –

Ön melyik állítással tudná magát a legjobban jellemezni? Kérem, a

- 3 – Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem.
- 2 – Vallásos vagyok a magam módján.
- 1 – Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem.

12. VÁLASZLAP-ról válaszoljon!

- 0 – Nem vagyok vallásos.
- 8 – MEGTAGADJA A VÁLASZT
- X –

Van az Önök háztartásában vezetékes (hagyományos) telefon?

- 1 – van
- 2 – nincs
- X –

2. melléklet

31.-33. HA A KÉRDŐÍV SORSZÁMA PÁROS

Kérem, mondja meg, hogy mennyire ért vagy nem ért egyet a következő állításokkal! Osztályozza le őket úgy, hogy az ötös jelentse, hogy teljes mértékben egyetért az egyes pedig hogy egyáltalán nem. (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja.)

A külföldiek ...

	Teljes mértékben ←————→ egyáltalán nem					9	NT
	5	4	3	2	1		
békések.	5	4	3	2	1	9	X
tapintatosak.	5	4	3	2	1	9	X
önzetlenek.	5	4	3	2	1	9	X
segítőkészek.	5	4	3	2	1	9	X
Nincs nagy szerepük a hazai bűnözés alakulásában.	5	4	3	2	1	9	X
nekik is vannak anyagi gondjaik.	5	4	3	2	1	9	X
egészséges életmódot folytatnak.	5	4	3	2	1	9	X
A külföldi vállalkozók hozzájárulnak ahhoz, hogy több munkalehetőség legyen az országban.	5	4	3	2	1	9	X
elismerik a magyarok értékeit, teljesítményét.	5	4	3	2	1	9	X
törvénytisztelők.	5	4	3	2	1	9	X
Nem tehetnek arról, hogy idegenellenesség van az országban.	5	4	3	2	1	9	X
A külföldiek hazaitól eltérő tapasztalata, ismerete, felkészültsége az ország javát szolgálja.	5	4	3	2	1	9	X

Ha a kormány külföldiek letelepedését engedélyezi, ezzel növekszenek az ország adóbevételei így több juthat oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra is. Ön szerint ...

1 – a kormány engedélyezze több külföldi letelepedését az adóbevételek növelése érdekében, hogy így több juthasson oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra vagy

2 – ne engedélyezze több külföldi letelepedését, inkább gazdálkodjon kevesebb adóból s jusson kevesebb oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra?

3 – egyik sem megfelelő: egyéb válasz

9 – NT X –

Ön mennyire értene egyet azzal, hogy az adóbevételek növelése érdekében letelepedési engedélyt kapjanak az itt dolgozó ausztriai származású külföldiek? Oszályozzon úgy, hogy ötöst ad, ha teljes mértékben egyet ért és egyest ha egyáltalán nem! (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja.)

Mennyire értene egyet azzal, hogy az adóbevételek növelése érdekében letelepedési engedélyt kapjanak az itt dolgozó...

	teljes mértékben ← → egyáltalán nem					9	NT
	5	4	3	2	1		
AUSZTRIAI SZÁRMAZÁSÚ KÜLFÖLDIEK	5	4	3	2	1	9	X
... romániai magyar származású külföldiek?	5	4	3	2	1	9	X
...romániai román származású külföldieknek?	5	4	3	2	1	9	X
... kínai származású külföldieknek?	5	4	3	2	1	9	X

Ha a kormány idegenek letelepedését engedélyezi, ezzel növekszenek az ország adóbevételei így több juthat oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra is. Ön szerint

...

1 – a kormány engedélyezze több idegen letelepedését az adóbevételek növelése érdekében, hogy így több juthasson oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra vagy

2 – ne engedélyezze több idegen letelepedését, inkább gazdálkodjon kevesebb adóból s jusson kevesebb oktatásra, egészségügyre, nyugdíjra?

3 – egyik sem megfelelő: egyéb válasz

9 – NT X –

**Ön mennyire értene egyet azzal, hogy az adóbevételek növelése érdekében letelepedési engedélyt kapjanak az itt dolgozó ausztriai származású idegenek?
Osztályozzon úgy, hogy ötöst ad, ha teljes mértékben egyet ért és egyest ha egyáltalán nem! (Természetesen a közbülső osztályzatokat is használhatja.)**

És mennyire értene egyet azzal, hogy az adóbevételek növelése érdekében letelepedési engedélyt kapjanak az itt dolgozó...

	teljes mértékben ← → egyáltalán nem					9	NT
	5	4	3	2	1		
AUSZTRIAI SZÁRMAZÁSÚ IDEGENEK	5	4	3	2	1	9	X
... romániai magyar származású idegenek?	5	4	3	2	1	9	X
...romániai román származású idegenek?	5	4	3	2	1	9	X
... kínai származású idegenek?	5	4	3	2	1	9	X

MINDENKITŐL!

Ön szerint hány külföldi él ma Magyarországon? Kérem, hogy a választoljon!

8. VÁLASZLAP segítségével

01 – 10 ezer alatt	06 – 130 – 160 ezer
02 – 10 - 40 ezer	07 – 160 – 200 ezer
03 – 40 – 70 ezer	08 – 200 – 250 ezer
04 – 70 – 100 ezer	09 – 250 – 500 ezer
05 – 100 – 130 ezer	10 – 500 ezernél több
	99 – NT
	X –

Az Ön véleménye szerint a Magyarországra bevándorlók számát:

1 – lényegesen növelni kellene,
2 – egy kicsit növelni kellene,
3 – körülbelül ugyanezen a szinten kellene tartani,
4 – egy kicsit csökkenteni kellene, vagy
5 – lényegesen csökkenteni kellene?

9 – NT

X –

Vannak-e Önnek akár itthon, akár külföldön élő külföldi barátai?

1 – vannak

2 – nincsenek

8 – M

X –

Van-e Önnek olyan külföldi ismerőse, aki legalább egy év óta itt él az országban?

1 – van

2 – nincs

8 – M

X –

Szomszédai között van-e külföldi?

1 – van

2 – nincs

8 – M

9 – NT

X –

Van-e Önnek olyan közeli hozzátartozója, vagy barátja aki legalább egy éve külföldön él?

1 – van 2 – nincs 8 – M X –

És olyan, aki évek óta külföldön él?

1 – van 2 – nincs 8 – M X –

Élt-e Ön külföldön egy hónapnál hosszabb ideig?

1 – igen 2 – nem 8 – M X –

Amikor a Magyarországon élő külföldiekről beszélünk Ön milyen nemzetiségűekre gondol?

ÍRD LE!

TÖBB VÁLASZ LEHET!

01 – afrikai (négerek)	09 – orosz
02 – amerikai	10 – osztrák
03 – arab	11 – román
04 – görög	12 – szerb
05 – kínai	13 – szlovák
06 – magyar (Romániából stb.)	14 – ukrán
07 – német	88 – egyéb nemzetiség
08 – olasz	99 – NT X –

A magyaron kívül beszél-e, illetve olvas-e Ön valamilyen nyelven?

1 – igen 2 – nem 8 – M X –

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. (Előszót írta: *Monigl István*)
Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985).
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).
2. *S. Molnár Edit*: Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. Összeállította: *Nemeskéri János, Juhász Attila*: Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. *Szabó Kálmán*: A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.
7. Készítette az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának megbízásából az MTA Demográfiai Bizottsága: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. *S. Molnár Edit–Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).
10. *Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. *Hoóz István*: Társadalmpolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. *Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. *Pongrácz Tiborné*: Fiatalkori terhességek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. *Hoóz István*: A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Készítették: *Bies Klára, Hablicsek László*: Területi népességelőreszámítás 1981–2001.
16. *Szabó Kálmán*: Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001. (Előzetes változat.)
17. Szerkesztette: *Hablicsek László, Monigl István*: Társadalmi–demográfiai prognózisok. A Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.
18. *Klinger András*: A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. *Moksony Ferenc*: Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. *Csernák Józsefné* : A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. Összeállította: *Cseh–Szombathy László, Klinger András, Monigl István, Vukovich György*: A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. *Szukicsné Serfőző Klára*: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. *Rátay Csaba–Tusnady Gábor*: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. *Terestényi Tamás*: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc*: A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.
26. *Hablicsek László–Monigl István–Vukovich Gabriella*: A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880–2050.
27. *Munkácsy Ferenc–Szentgáli Tamás–Szívós Péter*: A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.
29. Szerkesztette: *S. Molnár Edit*: Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális–tudati tényezők. A KSH Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.
30. *Munkácsy Ferenc*: Népesedés és foglalkoztatás.

1987.

31. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc, Monigl István*: A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14–15.
32. *Pongrácz Tiborné*: Serdülőkori terhességek társadalmi–demográfiai vonatkozása.
33. Szerkesztette: *Barabás Miklós*: Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.

1988.

34. Szerkesztette: *Hablicsek Lászlók, Monigl István*: Az 1986–2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.
35. *Csernák Józsefné–Szabó Kálmán*: A családok és háztartások előreszámítása, 1986–2021.

1989.

36. *Fóti János*: A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.

1990.

37. Szerkesztette: *Monigl István*: Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitaülése Budapest, 1988. június 2.
38. *S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Közvélemény–kutatás népesedési kérdésekről – 1989.

1991.

39. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Abortuszkérdés Magyarországon – 1991.
40. *Joubert Kálmán–Gárdos Éva*: Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)
41. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Sokgyermekes családok.

1992.

42. *Hablicsek László*: A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata.
43. *Fóti János–Illés Sándor*: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.
44. *Falussy Béla–Miltényi Károly–Móritz Pálné–Paksy András*: Az egészségi állapot összefüggései az életmóddal és az időfelhasználással.
45. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Összefoglaló a terhességmegszakításról tartott 1992. júliusi közvélemény-kutatás főbb eredményeiről.
46. *Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Élettársi kapcsolatok Magyarországon.

1993.

47. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes szülők. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb magyarországi eredményei.)
48. *Szukicsné Serfőző Klára*: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében.
49. *Tóth Pál Péter*: Nemzetközi vándorlás – Magyarország.

1994.

50. *Illés Sándor*: Miért költöztek az emberek Pásztóra 1989–91-ben?
51. *Szukicsné Serfőző Klára*: A szülők és gyermekeik iskolázottsága.
52. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban.
53. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata.

1995.

54. *Hablicsek László*: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában.
55. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok társadalmi–demográfiai jellemzői.

1996.

56. *Szűcs Zoltán*: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi–demográfiai jellemzői.
57. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné*: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban
58. *Illés Sándor–Hablicsek László*: A külső vándorlások népesség hatásai Magyarországon 1955–1995 között.
59. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján.

1997.

60. *Daróczy Etelka*: A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992.

1998.

61. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László*: Házasságon kívüli szülések.

2000.

62. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit–Dobossy Imre*: Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után.
63. *Illés Sándor*: Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.
64. *Daróczi Etelka–Spéder Zsolt (szerk.)*: A korfa tetején. Az idősek helyzete Magyarországon.
65. *Melegh Attila*: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.

2001.

66. *Gödri Irén*: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása.
67. *Tárkányi Ákos*: A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig.
68. *Hablicsek László*: A népességreprodukció alakulása a 20–21. században.
69. *Spéder Zsolt–Monostori Judit*: Mozaikok a gyermekszegénységről.
70. *Joubert Kálmán–Gyenis Gyula*: A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejlettsége I.

2002.

71. *Illés Sándor–Lukács Éva*: Migráció és statisztika.
72. *Tóth Pál Péter–Valkovics Emil*: Népesedési helyzetünk.
73. *Pongrácz Tiborné–Spéder Zsolt (szerk.)*: Népeség – értékek – vélemények

2003.

74. *Daróczi Etelka (szerk.)*: Kettős szorításban.
75. *Őri Péter*: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században.

MŰHELYTANULMÁNYOK

2002.

1. *Spéder Zsolt*: Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés.

2003.

2. *Kapitány Balázs (szerk.)*: Módszertan és dokumentáció. Az adatfelvétel ismertetése.
3. *Dobossy Imre–S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Öregedés és társadalmi környezet.
4. *Kapitány Balázs–Spéder Zsolt*: Szegénység és depriváció. Társadalmi összefüggések nyomában.